

С. М. Запрудскі

ГІСТОРЫЯ
БЕЛАРУСКАЙ
ЛІТАРАТУРНАЙ
МОВЫ
(1918–1941 гг.)

*Рэкамендавана
Вучэбна-метадычным аб'яднаннем
па гуманітарнай адукацыі ў якасці
вучэбна-метадычнага дапаможніка
для студэнтаў устаноў вышэйшай адукацыі,
якія навучаюцца па спецыяльнасці
1-21 05 01 «Беларуская філалогія (па напрамках)»*

УДК 811.161
ББК 81.411.3
3-30

Р э ц е н з е н т ы :

кандыдат філалагічных навук *І. У. Будзько*;
кафедра беларускага мовазнаўства
Беларускага дзяржаўнага педагагічнага
ўніверсітэта імя Максіма Танка
(загадчык кафедры кандыдат філалагічных навук *Д. В. Дзятко*)

Запрудскі, С. М.

3-30 Гісторыя беларускай літаратурнай мовы (1918–1941 гг.) : вучэб.-мета-
тад. дапам. / С. М. Запрудскі. – Мінск : БДУ, 2017. – 115 с.
ISBN 978-985-566-401-8.

Выкладаецца гісторыя беларускай літаратурнай мовы 1918–1941 гг. Падаецца перыядызацыя гісторыі беларускай літаратурнай мовы міжваенных гадоў. Асэнсоўваецца спецыфіка вывучэння беларускай нарматыўнай мовы 1920–30-х гг. у савецкі час. Аналізуецца пераемнасць мовы разгляданага перыяду з мовай часу існавання газеты «Наша ніва», характарызуецца развіццё лексікі. Шмат увагі надаецца моўнаму рэдагаванню 1920–30-х гг. як сацыяльнай практыцы і лінгвістычнай рэфлексіі. Разглядаюцца зрухі ў сінанімічных радах, якія адбыліся ў беларускай літаратурнай мове на працягу двух міжваенных дзесяцігоддзяў.

Для студэнтаў устаноў вышэйшай адукацыі, якія навучаюцца па спецыяльнасці 1-21 05 01 «Беларуская філалогія (па напрамках)».

УДК 811.161
ББК 81.411.3

ISBN 978-985-566-401-8

© Запрудскі С. М., 2017
© БДУ, 2017

ПРАДМОВА

Перыяд гісторыі беларускай літаратурнай мовы 1920–30-х гг. у значнай меры злучае паміж сабой гістарычнае быццё беларускай літаратурнай мовы і яе сучаснасць. У XIX ст. і ў «нашаніўскі» час, уласна да з’яўлення «Беларускай граматыкі для школ» Браніслава Тарашкевіча ў 1918 г., яшчэ нельга было гаварыць пра існаванне беларускай літаратурнай мовы, якая б мела зафіксаваныя літаратурныя (у прыватнасці, стылістычныя) нормы. Пры тым, што фарміраванне літаратурнай мовы ў «нашаніўскі» перыяд і ў 1920-я гг. адбывалася вельмі інтэнсіўна, усё ж выпрацаваныя тады нормы толькі часткова захаваліся ў сучаснай мове, не кажучы ўжо пра тое, што многія лінгвістычныя працы гэтага часу могуць здавацца «несучаснымі» – у тым сэнсе, што яны зафіксавалі моўныя нормы, якім было на-канавана не застацца ў сучаснай нарматыўнай мове. Акрэслены перыяд завяршаецца, калі ўстаноўленыя ў 1933 г. дырэктыўна нормы паслядоўна ўкараняліся ў пісьмовую практыку і паступова крышталізаваліся блізкія да сучасных стылістычныя іерархіі.

Міжваенны перыяд існавання беларускай літаратурнай мовы супярэчліва асветлены ў навуковай літаратуры. З аднаго боку, у працах савецкага часу, якія ў многім вызначылі своеасаблівы даследчыцкі «канон», нярэдка празмерна крытычна асвятляліся 1920-я гады. З другога боку, у некаторых крыніцах, падрыхтаваных у гады існавання незалежнай Рэспублікі Беларусь, назіраецца неабгрунтаваная тэндэнцыя трактаваць міжваенны этап як перыяд сучаснай мовы. Паколькі яшчэ існуюць значныя цяжкасці пры інтэрпрэтацы розных праблем гэтага перыяду беларускай навукай, пастолькі тым больш няпроста выкладаць адпаведную матэрыю студэнцкай аўдыторыі.

У дапаможніку прадстаўлены некаторыя тэмы гісторыі беларускай літаратурнай мовы міжваенных гадоў у форме лекцыйнага курса для студэнтаў.

Выключна карысным для асэнсавання гісторыі беларускай літаратурнай мовы гэтага часу быў шматгадовы вопыт аўтара ў выкладанні студэнтам філалагічнага факультэта БДУ спецыяльнага семінара, прысвечанага фарміраванню літаратурных нормаў у XX ст. Важным этапам у выпрацоўцы і ўдасканалванні канцэпцыі была таксама падрыхтоўка і публікацыя манаграфіі «Беларускае мовазнаўства і развіццё беларускай літаратурнай мовы: 1920–1930-я гады» (Мінск: БДУ, 2013).

Аўтар выказвае сардэчную падзяку выкладчыкам кафедры гісторыі беларускай мовы Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта, студэнтам, слухачам спецыяльнага семінара, рэцэнзентам, усім калегам, зносіны з якімі стымулявалі да новых ідэй.

1. ПЕРЫЯДЫЗАЦЫЯ ГІСТОРЫІ БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЫ 1918–1941 гг.

Перыядызацыя гісторыі любой з’явы складаецца з вычленення з агульнага патоку яе развіцця больш дробных адрэзкаў, якім уласціва адносна цэласнасць і змястоўнае адзінства. Аднак такое вычлененне не заўсёды магчыма здзейсніць на аснове цалкам дакладных крытэрыяў, паколькі непранікальных меж паміж рознымі перыядамі існавання літаратурнай мовы не існуе. Найбольш зручна размяжоўваць этапы ў выпадках, калі прымаюцца нейкія афіцыйныя пастановы, датычныя моўнага развіцця. У міжваенныя гады ў беларускай лінгвістыцы такая пастанова існавала: дэкрэт Савета народных камісараў БССР ад 26 жніўня 1933 г. «Аб зменах і спрашчэнні беларускага правапісу». Нягледзячы на тое што дадзены дэкрэт быў строгім юрыдычным дакументам і прадпісваў увесці пэўныя змены ў моўную практыку неадкладна, гэта не азначае таго, што пасля яго публікацыі, напрыклад, лексічныя навыкі карыстальнікаў змяніліся імгненна. Адзначанае справядліва тым больш, што лексічны ўзровень у структуры дэкрэта спецыяльна вылучаны не быў. У рамках нейкага новага перыяду, які прыходзіць на змену «старому», заўсёды існуюць у пэўным выглядзе і ранейшыя моўныя з’явы. З пункту гледжання развіцця мовы на новым этапе адны з гэтых з’яў могуць ацэньвацца як новыя, «прагрэсіўныя», а другія – як старыя, «перажытачныя».

Перыядызацыя гісторыі беларускай літаратурнай мовы грунтуецца як на «ўнутранай» гісторыі літаратурнай мовы, назіранай на прыкладзе змен на працягу часу ў яе граматыцы і лексічным складзе, так і на аснове з’яў, якія да непасрэднага развіцця мовы нібыта дачынення не маюць. Гэтыя апошнія з’явы ўяўляюць сабой частку «знешняй» гісторыі мовы, якая бярэ пад увагу абсяг пашырэння літаратурнай мовы ў соц്യуме, аб’ём і характар грамадскіх функцый, якія выконваліся ёю ў розныя гістарычныя перыяды, яе сувязі з народнымі гаворкамі і іншымі літаратурнымі мовамі, якія бытавалі

ці бытуюць на адной з ёй тэрыторыі, і г. д. Перыядызацыя гісторыі беларускай літаратурнай мовы міжваеннага часу моцна звязана з перыядызацыяй гісторыі беларускага мовазнаўства.

У гісторыі фарміравання і развіцця беларускай літаратурнай мовы міжваенных гадоў вылучаюцца наступныя часткі.

Першы перыяд: 1918 г. – канец 1930 г.

Перыяд адкрываецца выхадам з друку першай беларускай граматыкі – «*Беларускай граматыкі для школ*» Б. Тарашкевіча, якая паклала канец працягламу даграматычнаму існаванню беларускай літаратурнай мовы. Гэты перыяд завяршаецца падзеямі другой паловы 1930 г.: *арыштамі многіх вядучых беларускіх лінгвістаў і грамадскай кампаніяй па іх дыскрэдытацыі*.

Выданню «Беларускай граматыкі для школ» Б. Тарашкевіча папярэднічала спрыяльная кан'юнктура, калі ў пачатку 1916 г. загадам галоўнакамандуючага нямецкім фронтам фельдмаршала Паўля фон Гіндэнбурга ў краі было абвешчана раўнапраўе літоўскай, рускай, польскай і беларускай моў. З гэтага часу стала імкліва развівацца выкладанне ў школах на беларускай мове, і, напрыклад, у 1917 г. існавала больш за 200 беларускамоўных пачатковых школ. Беларускамоўнае выкладанне мела патрэбу ў навуковым забеспячэнні, патрэбна была адпаведная друкаваная прадукцыя, найперш школьныя падручнікі. Гэта акалічнасць сфармулявала сацыяльны заказ на арганізацыю навукова-даследчых устаноў беларускага профілю. У рамках першага перыяду пры нейтральным або пераважна станоўчым стаўленні з боку палітычных органаў і дзяржаўных структур разгортвалася беларускае прэскрыптыўнае (прадпісвальнае) мовазнаўства, скіраванае на інтэнсіўнае фарміраванне беларускай літаратурнай мовы.

У 1918–1921 гг. на працягу чатырох гадоў запар выйшлі чатыры выданні «Беларускай граматыкі для школ» Б. Тарашкевіча, пры гэтым выданні 1918, 1919 і 1921 гг. былі здзейснены ў Вільні, а трэцяе, 1920 г., было віленска-мінска-берлінскім. Факт падобнай інтэнсіўнасці друкавання адной кнігі сведчыць пра запатрабаванасць у сітуацыі канца 1910-х – пачатку 1920-х гг. такога падручніка і пра ўдалае адлюстраванне ў «Беларускай граматыцы...» асаблівасцей беларускай мовы. Як сцвярджаў у канцы 1922 г. З. Бядуля, граматыка Б. Тарашкевіча «зрабіла вялікую ўдзячную работу і беларускім пісьменнікам, і беларускаму друкаванаму слову. У часопісах і кніжках скончылася пестрага і размаітага формаў і правіл». Заснаваныя Б. Тарашкевічам падыходы да апісання беларускай мовы былі працягнуты ў шматлікіх граматычных і правапісных дапаможніках Я. Лёсіка, якія выходзілі з 1921 г. у Мінску.

У гэты ж час актыўна развіваецца беларуская лексікаграфія. У 1918 г. у Лейпцыгу быў надрукаваны «Сямімоўны слоўнік», адной з моў якога была беларуская. Так упершыню беларуская мова была ўведзена ў перакладны слоўнік у якасці адной з моў. З 1918 г. друкаваліся таксама перакладныя руска-беларускія і беларуска-рускія слоўнікі, падрыхтаваныя з удзелам Максіма Га-

рэцкага. Першыя выданні гэтых слоўнікаў («Руска-беларускі слоўнік» 1918 г., «Беларуска-расійскі слоўнічак» 1919 г., «Маскоўска-беларускі слоўнік» 1920 г. і інш.) уяўлялі сабой проста зборы беларускай лексікі, якая па тых або іншых прычынах прыцягнула ўвагу аўтараў, і яшчэ не прэтэндавалі на нарматыўны статус (на што аўтары спецыяльна ўказвалі). Аднак з цягам часу, напрыклад, у другім выданні «Практычнага расійска-беларускага слоўніка» 1926 г. М. Байкова і М. Гарэцкага былі зроблены выразныя захады, накіраваныя на афармленне беларускай мовы як мовы, у рамках якой існуюць (маюць існаваць) прызнаныя грамадствам літаратурныя нормы. Для гэтага ўкладальнікі імкнуліся адмовіцца ад практыкі падаваць больш за адзін адпаведнік да адназначных рускіх слоў, чым спрыялі аслабленню лексічнай варыянтнасці, полінайменнасці, з’явы, уласцівай літаратурным мовам на пачатковых этапах іх фарміравання.

Паспяховаму развіццю літаратурнай мовы ў гэты час садзейнічаў росквіт кнігадрукавання. У 1922–1923 гг. пачалі выходзіць важныя для фарміравання беларускай літаратуры часопісы «Полымя» і «Маладняк», з 1927 г. – часопіс «Узвышша», орган аднайменнага літаратурнага аб’яднання.

На працягу першага перыяду напісалі многія свае значныя творы і апублікавалі важныя кнігі класікі беларускай літаратуры Янка Купала і Якуб Колас. Так, у 1922–1925 гг. Янка Купала выдаў паэтычныя зборнікі «Спадчына» і «Безназоўнае». Якуб Колас напісаў многія свае творы з цыкла «Казкі жыцця», апублікаваў паэтычны зборнік «Водгулле» (1922), паэму «Новая зямля» (1923), першую і другую аповесці трылогіі «На ростанях» (1923–1927), зборнікі аповяданняў «Крок за крокам», «На рубяжы», «Першыя крокі», «У ціхай вадзе» (усе – 1925), новае выданне паэмы «Сымон-музыка» (1925), аповесць «На прасторах жыцця» (1926). Зборнікі паэтычных твораў Змітрака Бядулі выходзілі ў 1922 і 1927 гг., кнігі яго прозы на працягу 1923–1930 гг. выдаваліся шэсць разоў. Цішка Гартны асобныя свае паэтычныя кнігі надрукаваў у 1922 і 1925 гг., зборнікі аповяданняў – у 1924, 1927, 1930 гг., а на працягу 1922–1930 гг. апублікаваў першы ў беларускай літаратуры раман «Сокі цаліны». У 1920-я гг. шматлікія выдатныя творы напісалі і апублікавалі Максім Гарэцкі, Кузьма Чорны, Міхась Зарэцкі, Платон Галавач, Міхась Чарот, Янка Нёманскі, Хвядос Шынклер, Уладзімір Дубоўка і іншыя празаікі і паэты. У гэты час былі надрукаваны або пастаўлены многія драматургічныя творы, якія змяшчалі ў сабе багаты матэрыял беларускага народнага маўлення, апрацаваны для выкарыстання ў мастацкіх мэтах («Цені», «Птушка шчасця», «Заручыны Паўлінкі», «Няскончаная драма», «Шчаслівы муж», «Пан міністар», «Дрыгва» Ф. Аляхновіча, «Суд», «Белы вянок», «Пан Сурынга», «Ветрагоны», «Краб» У. Галубка, «Машэка», «Кастусь Каліноўскі», «Каваль-ваявода», «Кар’ера таварыша Брызгаліна», «Перамога», «Запаяюць верацёны» Е. Міровіча, «Тутэйшыя» Янкі Купалы, «Панскі гайдук» Я. Дылы, «Апраметная», «Змрок», «Воўчыя ночы» В. Шашалевіча, «Віно бушуе» М. Грамыкі і інш.). На працягу 1920-х гг. быў надрукаваны шэраг

перакладаў расійскай і замежнай мастацкай літаратуры: «Мышанё Пік» В. Біянкi (1929), «Галаваногі чалавек» Ф. Гладкова (1930), «Пракляты агітатар» М. Гольда (1930). Актыўна перакладалася з рускай мовы палітычна-масавае літаратура: «Аб харчовым падатку» і «Да вясковай беднаты» (1926, 1929), трэці і пяты тамы «Збору твораў» У. Леніна ў 12 тамах (1929), «Выбраныя работы па нацыянальным пытанні» І. Сталіна (1930) і інш.

Актыўна развівалася ў гэты час і беларускамоўная газетная і часопісная перыёдыка. З 1920 г. спачатку ў Смаленску, а потым у Мінску выходзіла газета «Савецкая Беларусь», з 1921 г. – газета «Беларуская вёска». У сярэдзіне 1920-х гг. раней рускамоўныя часопісы «Юны пахарь» і газета «Красная смена» былі пераведзены на беларускую мову, газета «Звезда» зрабіла такі пераход у 1927 г. Колькасць друкаваных газет у БССР у 1920-я гг. імкліва ўзрастала. Калі ў 1925 г. у БССР выходзіла 42 газеты, то ў 1930-м – 118. З 1924 г. у Мінску друкаваліся часопісы «Асвета» і «Беларуская работніца і сялянка», з 1925 г. – «Наш край», з 1927 г. – «Бальшавік Беларусі» і «Малады камуніст», з 1928 г. – «Паляўнічы Беларусі», з 1930 г. – «Камуністычнае выхаванне». У 1929–1931 гг. у Мінску выдаваліся два часопісы «Кааперацыя БССР».

Справаводства ў многіх установах, найперш прыналежных да Наркамата асветы, было пераведзена на беларускую мову. У 1926–1930 гг. друкавалася перыядычнае выданне, на старонках якога выпрацоўваўся заканадаўчы падстыль беларускай мовы: «Збор законаў і загадаў рабоча-сялянскага ўраду БССР».

Прымяняльна да гэтага перыяду можна гаварыць пра вялікія зрухі ў развіцці беларускай літаратурнай мовы. Яны былі абумоўлены гістарычнымі пераўтварэннямі ў жыцці беларускага народа, якія сярод іншага прывялі да правядзення ў БССР з 1924 г. дзяржаўнай палітыкі *беларусізацыі*. Захады па рэалізацыі гэтай палітыкі выклікалі радыкальнае пашырэнне сфер ужывання беларускай літаратурнай мовы і яе інтэнсіўнае фарміраванне. Выразнай асаблівасцю станаўлення беларускай літаратурнай мовы гэтага часу было бурнае папаўненне і замацаванне яе сродкаў. Пошукі шляхоў і спосабаў іх выпрацоўкі прыводзілі да арыентацыі на народныя моўныя рэсурсы як да галоўнага падыходу ў працэсе фарміравання літаратурнай мовы. Не толькі ў мастацкім і публіцыстычным, але таксама ў новых для літаратурнай мовы навуковым і афіцыйна-дзелавым стылях заахвочваліся словы і формы, уласцівыя народнаму маўленню. Дзякуючы развітай у працэсе выдавецкай работы практыцы моўнага рэдагавання к канцу гэтага перыяду стала афармляцца паняцце «культура мовы».

У 1920-я гг. фарміраванне беларускай літаратурнай мовы шырока абмяркоўвалася ў грамадстве і істотна залежала ад пазіцый навуковых устаноў і спецыялістаў у галіне беларускага мовазнаўства. Арышты ў сярэдзіне 1930 г. шэрагу вядучых лінгвістаў (С. Некрашэвіча, Я. Лёсіка, В. Ластоўскага і інш.) і кампанія па іх дыскрэдытацыі, якая разгарнулася з кастрычніка 1930 г.,

стварылі грамадскую атмасферу, у якой беларуская літаратурная мова пачала развівацца на іншых асновах. У 1930–1931 гг. у пісьмовай маўленчай практыцы сталі здзяйсняцца некаторыя змены ў параўнанні з папярэднімі гадамі.

Другі перыяд: канец 1930 г. – жнівень 1933 г.

Перыяд адкрываецца *арыштамі лінгвістаў і кампаніяй па іх дыскрэдытацыі* другой паловы 1930 г., якія зрабілі немагчымым далейшае развіццё беларускай літаратурнай мовы дакладна на тых асновах, на якіх яна развівалася ў папярэдні час. У значнай ступені гэта «пераходны» перыяд, у рамках якога як захоўваліся ранейшыя падыходы і з’явы, так і выразна абазначаліся некаторыя новыя. Ён завяршыўся з прыняццем *пастановы СНК БССР ад 26 жніўня 1933 г. «Аб зменах і спрашчэнні беларускага правапісу»*.

Непрымальнасць ранейшых падыходаў беларускіх лінгвістаў да фарміравання літаратурнай мовы абмяркоўвалася ў канцы красавіка 1930 г. на пасяджэнні бюро ЦК КП(б)Б. Спецыяльная камісія падрыхтавала тэкст пастановы, якая 16 мая была зацверджана як рэзалюцыя «Вынікі дыскусіі аб мовазнаўстве». У гэтым дакуменце былі дадзены зусім новыя ацэнкі папярэдняму перыяду развіцця беларускай літаратурнай мовы ўключна з кваліфікацыяй некалькіх канкрэтных моўных фактаў, а таксама сфармуляваны некаторыя важныя палажэнні, якія ў многім прадвызначылі характар моўных дыскусій на бліжэйшыя гады і паўплывалі на маўленчую практыку.

У рэзалюцыі была зроблена выснова, што «мова і мовазнаўства выкарыстоўваліся контррэвалюцыйнымі, класава варожымі элементамі як магутная зброя для барацьбы супраць дыктатуры пралетарыату і, у першую чаргу, супраць нацыянальнай палітыкі партыі і Савецкай улады». У чэрвені і ў снежні 1929 г. у Беларускай акадэміі навук былі заслуханы даклады «Аб марксізме і мовазнаўстве» гасця з Масквы, папулярызатара «новага вучэння аб мове» В. Аптэкара і «Пра некаторыя важнейшыя недахопы беларускай літаратурнай мовы» дацэнта БДУ Я. Ваўка-Левановіча. Абмеркаванні, якія адбыліся пасля заслухоўвання гэтых дакладаў, у пастанове былі кваліфікаваны як «актывізацыя класава варожых элементаў на ідэалагічным фронце». Нягэда беларускіх мовазнаўцаў падтрымаць пастулаты «новага вучэння аб мове» была расцэнена як «атака адзіным фронтам беларускіх нацыянал-дэмакратаў, расійскіх вялікадзяржаўных шавіністаў, а таксама шавіністаў усіх другіх колераў супраць лініі партыі ў нацыянальнай палітыцы». У рэзалюцыі сцвярджалася, што прадстаўнікі так званага нацыянал-дэмакратызму «робяць спробу замацаваць свае пазіцыі ў галіне мовы і мовазнаўства». Нацыянал-дэмакратычная пазіцыя ў галіне мовазнаўства, паводле рэзалюцыі, выяўлялася ў «нянавісці да ўсяго расійскага, а таксама ў барацьбе супраць уключэння інтэрнацыяналізмаў у беломову, што выяўляе класавую варожасць беларускага нацдэмакратызму, па сутнасці, да расійскага рэвалюцыйнага пралетарыату і да інтэрнацыянальнай пралетарскай рэвалюцыі наогул».

Ужыванне ў беларускай мове слова *рольніцтва* ў рэзалюцыі бюро ЦК КП(б)Б «Вынікі дыскусіі аб мовазнаўстве» трактавалася як празмерная схільнасць да паланізмаў і ў выніку як «адбітка палітычнай арыентацыі на капіталістычны Захад – на белую пакуль Варшаву супраць чырвонай Масквы».

Пасля прыняцця рэзалюцыі бюро ЦК КП(б)Б «Вынікі дыскусіі аб мовазнаўстве» погляды на развіццё беларускай літаратурнай мовы і, у прыватнасці, на ролю ў фарміраванні літаратурнай мовы паланізмаў, русізмаў і інтэрнацыяналізмаў сталі пераглядацца. Такому перагляду спрыяла тая акалічнасць, што летам 1930 г. былі арыштаваны шэраг вядучых беларускіх мовазнаўцаў. На працягу чэрвеня – ліпеня органамі Дзяржаўнага палітычнага ўпраўлення (далей – ДПУ) былі зняволены У. Чаржынскі, М. Каспяровіч, М. Гарэцкі, М. Грамыка, В. Ластоўскі, Я. Лёсік, С. Некрашэвіч, Б. Эпімах-Шыпіла (некаторыя з іх – В. Ластоўскі, Я. Лёсік і С. Некрашэвіч – да арышту мелі высокі статус акадэмікаў). З 6 жніўня 1930 г. на працягу месяца пад арыштам знаходзіўся вучоны сакратар Інстытута мовазнаўства Беларускай акадэміі навук П. Бузук. Да названых вучоных былі прад’яўлены абвінавачванні ва ўдзеле ў контррэвалюцыйнай арганізацыі. Сцвярджалася, што зыходзячы са шкодніцкіх палітычных мэт арыштавання навукоўцы ў сваёй навуковай практыцы знарок кіраваліся непрымальнымі падыходамі, навязвалі беларускай мове неабгрунтаваны лексічныя і іншыя нормы. У кастрычніку 1930 г. было зменена кіраўніцтва Інстытута мовазнаўства.

У рамках газетнай кампаніі восені – зімы 1930 г. па дыскрэдытацыі лінгвістаў былога Інбелкульта іх імёны фігуравалі толькі ў адмоўных кантэкстах. Факты выкарыстання ў тэрміналогіі 1920-х гг. наватвораў або спецыяльна падабраных уласных слоў замест прынятых у рускай мове інтэрнацыяналізмаў (*самаўладца* як адпаведнік руск. *автократ*, *упраўнік* – *адміністратор*, *прыпадабленне* – *асіміляцыя*, *злучнасць* – *асоцыяцыя*, *забяспэка* – *гарантыя*, *апекаванне* – *протекцыянізм*, *суполка* – *коллектив*, *выправа* – *экспедицыя*, *пайшчык* – *акціонер*, *асаdnіцтва* – *калонізацыя* і інш.) разглядаліся як «шкодніцкія». Мовазнаўцы крытыкаваліся за ўвядзенне ў тэрміналогію «штучных слоў», паланізмаў, вузкіх дыялектызмаў і інш.

У 1930 г. спыніла сваё існаванне выдавецкая серыя «Беларуская навуковая тэрміналогія». У 1931–1933 гг. павінны былі выйсці слоўнікі па заалогіі, антрапалогіі, садоўніцтве і агародніцтве, ветэрынарыі, электратэхніцы, фінансавай справе, этнаграфіі, таваразнаўстве, гандлёвай справе, жывёлагадоўлі, археалогіі, мікрабіялогіі, гідраўліцы, аднак яны надрукаваны не былі. У выніку на працягу 1922–1930 гг. у Беларусі было выдадзена 29 тэрміналагічных слоўнікаў, у той час як у 1931–1941 гг. былі надрукаваны толькі тры тэрміналагічныя слоўнікі.

Тым не менш у 1931–1933 гг. працягвала выдавацца разнастайная даведачная і спецыяльная літаратура: «Даведнік па конегадоўлі», «Даведнік трактарыста», «Кармленне племянных свіней» У. П. Лемеша, «Палітычная эканомія» І. Лапідуса і К. Астравіцянава, «Хімія торфу» Г. Стаднікава, «Пасляаперацыйная і пасляродавая затрымка мачы» Ю. М. Іргера, «Кароткі падручнік клінічнай хірургіі» С. М. Рубашова, «Рэвальвершчык-пачынаўца» М. Д. Вінаградава, «Аб лёгачных і цяглічых гельмінтозах» М. Гелера, «Дзіцячая хірургія» А. Мангейма, «Тэорыя і разлік электрычных размеркавальных сетак» А. А. Глазунова і інш.

У выданнях спецыяльнай літаратуры пачатку 1930-х гг. паступова сталі абмяжоўвацца словаўтваральныя неалагізмы і іншыя моўныя сродкі папярэдніх гадоў. Часам сустракаліся забароны на ўжыванне зусім звычайных слоў. Так, напрыклад, у 1932 г. у Беларускай навукова-тэхнічным выдавецтве лічыліся «правінцыялізмамі» і забараняліся да выкарыстання цалкам звычайныя для моўнага ўжывання 1920-х гг. словы *газа*, *попел*, *шруб*, *варштан*, *выстарчальны*. Падобная практыка крытыкавалася, аднак гэта, відаць, не мела вялікага ўплыву, і «альтэрнатыўныя» лексемы *станок*, *карасін*, *вінт* працягвалі выкарыстоўвацца ў друку.

Уласцівы пачатку 1930-х гг. перагляд поглядаў на фарміраванне беларускай літаратурнай мовы адбываўся адначасова з выкліканым ідэалагічнымі прычынамі заняпадам шэрагу важных заснаваных у 1920-я гг. выданняў. Аднымі з першых у 1929 г. перасталі выходзіць часопісы «Асвета» і «Наш край». Часопісы «Беларуская работніца і сялянка» і «Узвышша» перасталі выходзіць у 1931 г., «Маладняк» – у 1932 г. Некаторыя выданні, толькі пачаўшы друкавацца ў пачатку 1930-х гг., далей спынілі сваё існаванне: «Беларусь калгасная», «Кніга масам» і «Напагатове» (выйшла некалькі нумароў у 1932 г.), «Шляхі калектывізацыі» і «Савецкая краіна» (выходзілі з 1930 г., закрыты ў 1933 г.), «Мастацтва і рэвалюцыя» (выйшла некалькі нумароў у 1932–1933 гг.). У 1933 г. былі закрыты часопісы «Паляўнічы Беларусі», «Тэхніка ў масы» і інш. Факт спынення публікацыі ў пачатку 1930-х гг. многіх выданняў, якія былі заснаваны ў 1920-я гг., у сваёй практыцы выпрацавалі сталыя падыходы рэдакцыйнай апрацоўкі пісьмовых тэкстаў і часам былі своеасаблівымі заканадаўцамі моўных «модаў» (напрыклад, газета «Савецкая Беларусь»), уплываў на фарміраванне ў рэдакцыйных работнікаў пераканання, што моўныя звычкі 1920-х гг. з’яўляюцца не заўсёды прымальнымі ў 1930-я гг.

У рамках разглядаванага перыяду некаторыя кнігі былі выдадзены паўторна, пры гэтым у новых выданнях часам рабіліся істотныя моўныя змены ў параўнанні з папярэднімі. Такім чынам, моўная практыка 1920-х гг. магла ўжо не задавальняць выдаўцоў першай паловы 1930-х гг.

Трэці перыяд: жнівень 1933 г. – 1941 г.

Перыяд адкрываецца прыняццем *пастановы СНК БССР ад 26 жніўня 1933 г. «Аб зменах і спрашчэнні беларускага правапісу»*, якая сімвалізавала сабой адыход ад традыцый, у рэчышчы якіх адбывалася ўдасканаленне

літаратурных нормаў беларускай мовы ў ранейшыя гады. Выкарыстаная ў якасці інструмента ў «барацьбе з контррэвалюцыйным беларускім нацыянал-дэмакратызмам» (тут і ніжэй цытаты з прэамбулы пастановы СНК), заклапочаная «падрыўной, шкодніцкай работай... у галіне мовы, тэрміналогіі і правапісу... засмечваннем беларускай мовы рознымі сярэдневяковымі архаізмамі і буржуазнымі вульгарызмамі», пастанова СНК БССР даводзіла да пэўнага лагічнага завяршэння акрэсленага ў канцы 1930 – пачатку 1931 г. тэндэнцыі. Уключна да апошняга часу некаторымі аўтарамі дэкрэт СНК можа ўспрымацца толькі як рэформа правапісу беларускай мовы, часам – як рэформа правапісу і граматыкі. Папраўдзе ж пастанову СНК БССР трэба разглядаць як дакумент, скіраваны на рэформу беларускай мовы ў цэлым. Па-першае, у структуры пастановы змяшчаўся спецыяльны раздзел «Марфалогія», у прэамбуле дакумента таксама ішла гаворка пра тэрміналогію, «архаізмы» і «вульгарызмы». Па-другое, пастанова дала імпульс многім такім працэсам і з’явам, якія ў папярэднія гады слаба адчуваліся ў беларускай літаратурнай мове або нават у ёй адсутнічалі, прывяла да такіх наступстваў, якія не могуць быць абмежаваны толькі сферай правапісу або сферай правапісу і граматыкі.

Найважнейшымі вынікамі развіцця беларускай літаратурнай мовы ў рамках трэцяга перыяду з’яўляюцца ўстанаўленне строгіх нормаў яе выкарыстання, уніфікацыя і нівеляванне (выраўноўванне) у адносінах да рускай літаратурнай мовы, усталяванне стылістычнай дыферэнцыяцыі для многіх з’яў, для якіх у папярэднія гады такія стылістычныя іерархіі адчуваліся слаба або адсутнічалі ўвогуле.

Пытанні для самакантролю

1. На ўліку якіх акалічнасцей і фактаў грунтуецца перыядызацыя гісторыі беларускай літаратурнай мовы 1918–1941 гг.?
2. Што было ўласціва першаму перыяду гісторыі беларускай літаратурнай мовы міжваенных гадоў?
3. Чаму другі перыяд з’яўляўся пераходным? Чаму пасля падзей 1930 г. моўнае ўжыванне ў значнай ступені не магло заставацца такім, якім яно было ў 1920-я гг.?
4. Што ўласціва трэціму перыяду гісторыі беларускай літаратурнай мовы 1918–1941 гг.?

Спіс рэкамендаванай літаратуры

Запрудскі, С. М. Гісторыя беларускага мовазнаўства (1918–1941) / С. М. Запрудскі. Мінск, 2015. С. 5–10.

Шакун, Л. М. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы / Л. М. Шакун. Мінск, 1984. С. 17–19.

2. БЕЛАРУСКАЯ ЛІТАРАТУРНАЯ МОВА 1920–30-х гг. У АСВЯТЛЕННІ НАВУКОВАЙ ЛІТАРАТУРЫ САВЕЦКАГА ЧАСУ

У савецкай Беларусі вывучэнне беларускай літаратурнай мовы 1920–30-х гг. сутыкалася з пэўнымі складанасцямі і ў той або іншай ступені знаходзілася пад уплывам ідэалагічных дактрын свайго часу. Фатальнае значэнне для лёсу навукі аб літаратурнай мове міжваенных гадоў працяглы час мела тая акалічнасць, што многія навуковыя і культурніцкія дзеячы гэтага перыяду ў 1930-я гг. былі рэпрэсаваны, упамінанне іх імёнаў і выкарыстанне іх прац былі забаронены.

Навуковы інтарэс да беларускай літаратурнай мовы міжваеннага перыяду сфарміраваўся толькі ў 1960-я гг., калі істотна змянілася сітуацыя ў савецкім мовазнаўстве. Пры выкладанні матэрыялу ў падручніку Л. М. Шакуна 1960 г. па гісторыі беларускай літаратурнай мовы ў раздзеле «Беларуская літаратурная мова савецкай эпохі» прысутнічаў адрэзак часу, моўнае ўжыванне ў рамках якога нярэдка проціпастаўлялася ўжыванню агульнага, у цэлым нібыта «ўзорнага», савецкага перыяду. У розных частках раздзела быў пададзены матэрыял, які сведчыў аб яго непрымальнасці з пункту гледжання моўнай практыкі 1960-х гг. (*гісэдня* ‘ліцейня’, *магазын* ‘склад’, *гуля* ‘бомба’, *пярвестак* ‘элемент’, *зельнік* ‘гербарый’, *каморка* ‘клетка’, *старчак* ‘перпендыкуляр’ і інш.). Гэта архаічнае ўжыванне было ўласціва 1920-м гг. Пачынаючы з 1963 г. у падручніках Л. М. Шакуна па гісторыі беларускай літаратурнай мовы асобна вылучаўся перыяд 1920–30-х гг. Аднак яго асвятленне ў гэтых дапаможніках здзяйснялася супярэчліва. З аднаго боку, аўтар часам імкнуўся як бы «рэабілітаваць» некаторыя напрамкі фарміравання літаратурнай мовы гэтага часу, сцвярджаючы, напрыклад, што навуковая тэрміналогія ў 1920-я гг. была сфарміравана найперш на аснове багаццяў народных гаворак, а (моцна крытыкаваныя ў 1930–50-я гг.) словаўтваральныя калькі не былі яе важнай

крыніцай. З другога боку, выклад гісторыі беларускага мовазнаўства гэтага часу, ад прэскрыптыўнага адгалінавання якога моцна залежала станаўленне літаратурнай мовы 1920–30-х гг., у падручніку быў здзейснены з выразнымі ідэалагічнымі акцэнтамі.

У першай палове 1960-х гг. быў апублікаваны шэраг артыкулаў І. К. Германовіча, прысвечаных беларускай літаратурнай мове 1920–30-х гг. У абароненай у 1963 г. кандыдацкай дысертацыі І. К. Германовіч прааналізаваў 85, паводле яго азначэння, «найбольш ужывальных» у 1920–30-я гг. лексічных дублетных радоў. Выбар тэмы дысертацыйнага даследавання, у цэнтры якога знаходзіліся працэсы фарміравання нормаў літаратурнай мовы, быў абумоўлены той акалічнасцю, што ў міжваенныя гады, згодна з аўтарам, «найбольш ярка праяўляліся супярэчлівыя тэндэнцыі развіцця беларускай літаратурнай мовы і найбольш інтэнсіўна адбывалася яе нармалізацыя». Верагодна, падрыхтоўка дысертацыі на такую тэму мела ў сваёй аснове не толькі ўласна навуковыя матывы, але і павінна была ў нейкай ступені адказаць на некаторыя практычныя пытанні нармалізацыі беларускай літаратурнай мовы, з якімі яна сутыкнулася ў 1960-я гг. У грамадскім плане навуковая распрацоўка адпаведнай праблематыкі была сведчаннем агульных становаўчых зрухаў у беларускай лінгвістыцы, звязаных з пашырэннем кола даследчых праблем і магчымасцю вывучаць яшчэ нядаўна фактычна табуіраваны перыяд.

І. К. Германовіч выявіў, што ў маўленчай практыцы 1920–30-х гг. звычайнай з’явай было суіснаванне паралельных спосабаў выказвання. Широкараспаўсюджаная лексічная дублетнасць бытвала дзякуючы таму, што ў маўленні нярэдка паралельна ўжываліся словы з розных гаворак (*рукавіцы – сподкі, зусім – спрэс*). Падтрыманню дублетнасці спрыялі таксама ўжывальныя ў гэты час русізмы (*вучыцель, гасударства, дзеяцельнасць, сабранне, стация*), паланізмы (*атрамант, гарбата, варункі, выстарчальны, жагнаць, загарак, мапа, парцяляна, пушка, размаіты, тэстамент, цнота* і інш.), дыялектызмы (*баця, мошаст, кагадзе, суздром, угрунь, парá ‘суткі’* і інш.), наватворы (*вокагляд, выкладальнік, дзеяльнасць, думаннік, зваротнік, злука, рэчапіс, спадзевы* і інш.).

З’яўленне падобнага даследавання стала магчымым пасля таго, як у беларускай лінгвістыцы пасля амаль чвэрцьвекавага перапынку ў лексікаграфічных працах былі паўторна ўстаноўлены лексічныя нормы беларускай літаратурнай мовы. Акурат у «негатыўных» суадносінах з засведчанымі ў руска-беларускім слоўніку 1953 г. нормамі, як правіла, і вызначаліся важныя для разумення спецыфікі нармалізацыі тагачаснай літаратурнай мовы катэгорыі «паланізмаў», «русізмаў», «дыялектызмаў» і «наватвораў». Пад паланізмамі, русізмамі, дыялектызмамі і наватвораў ў даследаванні І. К. Германовіча разумеліся тыя лексемы польскага і рускага паходжання, тыя народныя словы і тыя наватворы, якія ўжываліся ў 1920–30-я гг., але пазней выйшлі з ужытку і не фіксаваліся

ў гэтым слоўніку. На фоне той акалічнасці, што ў 1930–40-я гг. кваліфікацыя нейкіх слоў як нарматыўных або ненарматыўных ажыццяўлялася ва ўмовах фактычна поўнай адсутнасці слоўнікаў і, такім чынам, магла падлягаць моцным суб’ектыўным ухілам, паслядоўна праведзеную ў працах І. К. Германовіча ацэнку розных слоў з улікам аб’ектыўнага крытэрыю зафіксаванасці або незафіксаванасці ў слоўніку трэба прызнаць значным дасягненнем.

У адпаведнасці з аформленымі на той час прынцыпамі пры кваліфікацыі паланізмаў і русізмаў (першым у працах І. Германовіча была ўдзелена асаблівая ўвага) аўтар кіраваўся гістарычна-генетычным падыходам без уліку шляхоў, якімі словы польскага або рускага паходжання прыходзілі ў беларускую літаратурную мову. Многія з залічаных у паланізмы лексем (тыпу *атрамант*, *выстарчальны*, *гарбата*, *жагнаць*, *жадны*, *загарак*, *нэндза*, *парцяляна*, *пекны*, *пушка*, *тартак*, *тэстамент*, *ценкі* і інш.) трапілі ў беларускую літаратурную мову ў XIX ст. або былі вядомы беларускай мове яшчэ з эпохі Сярэднявечча. Часта гэтыя словы прыйшлі ў літаратурную мову не з польскай мовы, а з беларускіх гаворак. Папраўдзе ў беларускай літаратурнай мове 1920-х гг. гэтыя словы былі народнымі, уласна, незапазычанымі словамі. Нават у тых выпадках, калі можна было напэўна дыягнаставаць нейкія лексемы як рэальныя запазычаныя з польскай мовы, гэта хутчэй былі запазычаныя не з літаратурнай мовы замежнай краіны, а з беларускага варыянта вуснай польскай мовы, так званай «пальшчызны крэсовай». І. К. Германовіч паспрабаваў адрозніць больш ужывальныя (*варункі*, *выстарчаць*, *гвезда*, *жагнаць*, *жадны*, *нэндза*, *пекны* і вытворныя *пекнасць*, *пекна* і *пекната*, *строі* і *стройны*, *выстраены*, *строіцца*, *ценкі*, *цнота* і *цнатлівасць*) і менш ужывальныя паланізмы (*вызыск*, *дэсэн*, *мапа*, *парцяляна*, *пушка*, *пудэлак*, *развязаць*, *размаіты*, *рапаравачь*, *тартак*, *трунак*, *тэстамент*, *утур*, *ядваб*), аднак нельга сказаць, што такі падзел ва ўсіх выпадках быў зроблены паспяхова. Залічэнне на аснове гістарычна-генетычнага падыходу вялікай колькасці засвоеных беларускай літаратурнай мовай не з польскай мовы слоў у разрад «паланізмаў» мела службыць тлумачэннем і апраўданнем той акалічнасці, што ў працэсе нармалізацыі 1920–30-х гг. яны выйшлі з ужытку.

І. К. Германовіч адзначыў, што ў выніку пурыстычнай скіраванасці першых тэрміналагічных слоўнікаў асабліва многа лексічных дублетаў існавала ў сферы тэрміналогіі. Даследчык прыйшоў да высновы, што к другой палове 1930-х гг. беларуская лексічная сістэма ў асноўным стабілізавалася, лексічныя нормы ў гэты час складваліся і замацоўваліся на аснове ўласнага слоўнага матэрыялу. І. К. Германовіч класіфікаваў дублетныя рады з пункту гледжання часу іх узнікнення і паходжання кампанентаў, звярнуў увагу на рухомасць складу кампанентаў шэрагу дублетных радоў, разгледзеў пашыранасць тых або іншых радоў у залежнасці ад паходжання кампанентаў. Даследчык выявіў, што на працягу 1920–30-х гг. беларуская літаратурная мова

значна папоўніла свой лексічны склад і ў асноўным выпрацавала агульныя для ўсіх стыляў лексічныя нормы. Гэта выпрацоўка ажыццяўлялася найперш шляхам ліквідацыі празмернай дублетнасці.

І. К. Германовіч прааналізаваў працэсы моўнай нармалізацыі 1920–30-х гг., спалучаючы дыяхранічныя і сінхранічныя метады даследавання. Нармалізацыя літаратурнай мовы 1920–30-х гг. разглядалася ім як факт нядаўняй гісторыі сучаснай беларускай літаратурнай мовы. На выкарыстанне дыяхранічных метадаў указвала вялікая ўвага аўтара да працэсаў развіцця беларускай літаратурнай мовы ў 1920–30-я гг. У яго працы належнае месца аддавалася рэгістрацыі часу з’яўлення і інтэрпрэтацыі лексем, якія паступова змянялі сваё месца ў рамках дублетных радоў або ўвогуле выходзілі з ужытку. Ва ўсіх выпадках прыводзілася падрабязная даведка аб ужыванні разгляданых слоў у 1920–30-я гг. і пры патрэбе каратка характарызавалася іх выкарыстанне ў ранейшыя гады. Аднак у цэлым прыярытэт у даследаванні быў аддадзены сінхраністычнаму падыходу.

Дзякуючы камбінаванню розных метадаў, прыцягненню вялікага і разнастайнага матэрыялу мастацкай, навуковай, публіцыстычнай і «афіцыйнай» літаратуры 1920–30-х гг., даных тагачасных слоўнікаў і звестак з артыкулаў па пытаннях культуры беларускага маўлення даследаванне І. К. Германовіча было вельмі шматгранным і глыбокім. У многім яно і сёння застаецца неперайздзімым узорам аналізу лексічнага матэрыялу 1920–30-х гг.

У канцы 1960-х гг. міжваенны перыяд развіцця беларускай літаратурнай мовы стаў прыцягваць увагу і як аб’ект гістарычнага вывучэння. У 1968 г. супрацоўнікамі Акадэміі навук І. І. Крамко, А. К. Юрэвіч і А. І. Яновіч быў апублікаваны другі том калектыўнай працы «Гісторыя беларускай літаратурнай мовы», прысвечаны перыяду XIX–XX стст., а ў 1970 г. у рамках манаграфіі «Гістарычная лексікалогія беларускай мовы» А. Я. Баханькоў надрукаваў раздзел «Змяненне лексікі беларускай мовы ў савецкі перыяд». Абедзве манаграфіі былі заслужана высока ацэнены ў тагачаснай навуковай літаратуры; як працы, у якіх упершыню былі здзейснены спробы шматбакова асвятліць працяглы па часе перыяд, яны захоўваюць сваё навуковае значэнне і ў нашы дні. У першай з названых кніг падзеі беларускага мовазнаўства і працэс станаўлення літаратурнай мовы 1920–30-х гг. на розных яе ўзроўнях (арфаграфія, граматыка, лексіка) былі асветлены з беспрэцэдэнтным для 1960-х гг. паглыбленнем у матэрыял.

У раздзеле «Станаўленне арфаграфічных і граматычных норм» калектыўнай працы «Гісторыя беларускай літаратурнай мовы» ўпершыню ў беларускай навуковай літаратуры было разгледжана бытаванне ў узусе 8 арфаграфічных, 1 словаўтваральнай, 12 марфалагічных і 5 сінтаксічных з’яў. У раздзеле «Выпрацоўка лексічных норм беларускай літаратурнай мовы» была прадстаўлена вялікая колькасць матэрыялу, размеркаванага згодна з

прыналежнасцю да адной з дзвюх сфер ужывання: мастацкай літаратуры і «навукова-публіцыстычнага» стылю. Значным дасягненнем аўтараў манаграфіі было ўключэнне ў разгляд гісторыі літаратурнай мовы 1920–30-х гг. мовазнаўчых твораў гэтага перыяду: арфаграфічных, граматычных і лексічных прац. Аднак манаграфія выявіла і шэраг «вузкіх месцаў», асабліва відавочных сэнна на фоне той акалічнасці, што з часу яе выдання прайшло ўжо амаль паўстагоддзя.

У манаграфіі не заўсёды было выразна зразумела, у якой меры яна была звернута ў гісторыю. Так, у прысвечаных 1920–30-м гг. раздзелах выдання пераважная ўвага часам звярталася не столькі на (дыяхранічныя) працэсы развіцця лексікі і станаўлення арфаграфічных і граматычных нормаў, колькі на (сінхронныя, важныя для 1960-х гг.) вынікі гэтых працэсаў. У манаграфіі толькі ў нязначнай ступені аналізавалася праблематыка дублетнасці ў літаратурнай мове 1920-х гг. З выкладання магло вынікаць, што ў узусе 1920-х гг. ужываліся не столькі больш ці менш раўнапраўныя дублеты, якія паступова, у працэсе канкурэнтнага выкарыстання змянялі сваё месца ў рамках дублетных радоў або ўвогуле выходзілі з ужытку, колькі словы з прадвызначанай, «іманентнай» іерархіяй, адным з якіх было «наканавана» застацца ў літаратурнай мове, а другім – кануць у нябыт.

Паводле сцверджання аднаго замежнага рэцэнзента, у манаграфіі ў цэлым менш паслядоўна ў параўнанні з першым томам акадэмічнай «Гісторыі беларускай літаратурнай мовы» быў прадстаўлены, апісаны і інтэрпрэтаваны вялікі па сваіх памерах матэрыял. Напрыклад, калі ў І. К. Германовіча з нагоды слова *атрамант* прыводзіліся разнастайныя звесткі, у тым ліку датычныя яго распаўсюджанасці ў беларускай літаратурнай мове XIX ст. і фіксацыі ў першых слоўніках XX ст. у якасці адзінай літаратурнай нормы, то з адпаведнага раздзела манаграфіі чытачы даведваліся толькі, што гэта слова ўжываў пісьменнік Ц. Гартны. На шкоду іншым сферам ужывання мовы на першы план было вынесена прадстаўленне пісьменніцкага узусу, пры гэтым непарапарцыйна многа крытычнай увагі было ўдзелена тым з’явам, якія не захаваліся ў сучаснай мове. У выніку многія з’явы, уласцівыя не толькі мастацкаму стылю, а і літаратурнай мове 1920-х гг. у цэлым, трактаваліся толькі як своеасаблівыя «пісьменніцкія» адхіленні ад нарматыўнай мовы. У лексічнай частцы манаграфіі практыкаваліся доўгія пералікі «няправільнага» пісьменніцкага ўжывання з падборам асабліва ўражальных для тагачаснага чытача прыкладаў дыялектызмаў, паланізмаў і наватвораў. З улікам тых акалічнасцей, што становічы аспект ужывання пісьменнікамі народнай лексікі ў 1920-я гг. у выданні амаль не разглядаўся і выкарыстанне пісьменнікамі дыялектызмаў у 1950–60-я гг. у ім ацэньвалася становічы, можна прыйсці да высновы, што ў празмерна крытычнай інтэрпрэтацыі мовы 1920-х гг. вялікае значэнне мела нязжытая тэндэнцыйная ўстаноўка.

У манаграфіі не былі растлумачаны крытэрыі вылучэння паланізмаў, дыялектызмаў, русізмаў і наватвораў, у сувязі з чым А. Макмілін выказаў крытыку. Можна, аднак, меркаваць, што крытэрыі такога вылучэння ў выданні лічыліся выдавочнымі: падобна да прац І. К. Германовіча, яны абавіраваліся на арыентаваныя на сінхранію моўныя нормы 1950–60-х гг. Моўнае ўжыванне 1920-х (часам нават і ранейшых) гадоў у манаграфіі кваліфікавалася праз прызму ўстаноўленых у 1950–60-я гг. літаратурных нормаў. Тым самым здзяйснялася, карыстаючыся выразам М. І. Талстога, «зваротнае працэсаванне», калі з’явы пэўнага гістарычнага перыяду ацэньваюцца на аснове крытэрыяў, сфарміраваных у рамках пазнейшага гістарычнага перыяду. Такая практыка непрымальная для гістарычных даследаванняў. Пры кваліфікацыі ў манаграфіі паланізмаў і русізмаў звяртае на сябе ўвагу таксама тое, што толькі першыя разглядаліся сярод запазычанняў, а русізмы запазычаннямі нібыта не лічыліся.

Поруч з гістарычна-генетычнай характарыстыкай тых ці іншых слоў у манаграфіі была б карысная арыентацыя на вызначэнне стылістычнага статусу тых або іншых моўных сродкаў у літаратурнай мове свайго часу. З пункту гледжання моўнага стану 1920-х гг. шматлікія словы, пададзеныя ў працы як непрымальныя паланізмы (тыпу: *атрамант, квадранец, магнэс, гзымс, хвэбра, цёнгле, бляды* і інш.), дыялектызмы (тыпу: *вугніць, вярэнька, грамзола, гурма, закародзіцца, засіліць, гораць, пяроймы, наўда, ласне, нягеглы, пакупец, собіць, сягаць* і інш.) і русізмы (тыпу: *абман, староннік, чардак* і інш.), былі ўжывальнымі і не заўсёды ўспрымаліся тагачаснымі носьбітамі мовы і кадыфікатарамі як паланізмы, дыялектызмы і русізмы, уласна, непрыдатныя моўныя сродкі, якія падлягаюць абавязковаму выдаленню з мовы.

Калі ў скіраваным у значнай ступені на сучаснасць даследаванні І. К. Германовіча падобны спосаб вызначэння паланізмаў, дыялектызмаў і русізмаў пэўным чынам ураўнаважваўся дзякуючы выкарыстанню ў працэсе аналізу падрабязных дыяхранічных звестак, вялікая роля сінхранічнага падыходу з яго заснаванай на безумоўным прыняцці нормаў сучаснай мовы ацэначнасцю выглядае іначай у калектыўнай манаграфіі, сваёй сутнасцю арыентаванай на гістарычнае даследаванне мовы.

Пішучы пра непазбежнасць элемента ацэначнасці ў працах па гісторыі літаратурных моў, нямецкі рэцэнзент манаграфіі К. Гутшміт указваў на тое, што погляд, згодна з якім сучасны стан літаратурнай мовы ацэньваецца як «ідэальны», а тыя ранейшыя з’явы, якія ў ёй не ўкараніліся, трактуюцца абавязкова адмоўна, з’яўляецца непрымальным. Неадпаведнасць такой практыкі К. Гутшміт прадэманстраваў на прыкладзе трактоўкі аўтарамі манаграфіі словазлучэння *салодкі лёд* ‘марожанае’ як «штучнага» наватвора. Па-першае, сцвердзіў нямецкі аўтар, яно зусім не «штучнае», паколькі адрозніваецца ад слоў з бессэнсоўнымі часткамі тыпу славутай *глокай куздры* або пабудаваных

насуперак правілам словаўтварэння. Па-другое, яно мае жывы аналаг тыпу балг. *сладолед*, які беспраблемна ў гэтай мове прышчапіўся. Хоць К. Гутшміт паказаў заганнысць сінхранічнай азначнасці ў гістарычным даследаванні на прыкладзе трактоўкі ў калектыўнай манаграфіі аднаго з наватвораў, яго падыход можа быць пашыраны і на трактоўку ў працы многіх паланізмаў, русізмаў і дыялектызмаў. У манаграфіі часта выкарыстоўвалася яўная і няяўная аргументацыя, згодна з якой ужывальныя ў 1920–30-я гг. паланізмы, русізмы і дыялектызмы пазней не сцвердзіліся ў літаратурнай мове акурат з-за таго, што яны былі паланізмамі, русізмамі і дыялектызмамі і, такім чынам, не адпавядалі «сістэме» беларускай мовы. Але з улікам той акалічнасці, што многія іншыя генетычныя паланізмы і русізмы, а таксама дыялектныя словы трывала прышчапіліся ў літаратурнай мове, такая аргументацыя не выглядае грунтоўнай.

Трохі парадаксальным чынам у працэсе аналізу мовазнаўчых прац у калектыўнай манаграфіі не была праведзена выразная мяжа паміж гістарычным і сучасным станам бытавання беларускай лінгвістыкі. Так, напрыклад, здзейсненая пад відам арфаграфічнай рэформа беларускай мовы 1933 г. разглядалася ў манаграфіі ў рамках раздзела «Развіццё беларускай літаратурнай мовы ў першыя паслякастрычніцкія дзесяцігоддзі». А фактычна адначасова выдадзены руска-беларускі слоўнік 1937 г. аналізаваўся ў працы ў раздзеле «Агульная характарыстыка беларускай літаратурнай мовы нашага часу».

У раздзеле «Змяненне лексікі беларускай мовы ў савецкі перыяд» калектыўнай манаграфіі «Гістарычная лексікалогія беларускай мовы» ў яго аўтара, А. Я. Баханькова, былі абмежаваныя магчымасці, каб засяродзіцца на 1920–30-х гг. У ім падрабязна для свайго часу былі прааналізаваны запазычанні і словаўтваральныя неалагізмы савецкага перыяду. Пра семантычныя неалагізмы, перамяшчэнні ўнутры лексікі і асабліва пра дыялектызмы і прафесіяналізмы было напісана вельмі каратка.

Аналізуючы запазычанні, А. Я. Баханькоў разгледзеў толькі словы, якія прыйшлі праз рускую мову – перадусім неславянскія і ў меншай ступені словы рускага паходжання. Працэс пранікнення ў беларускую літаратурную мову запазычаных слоў, згодна з А. Я. Баханьковым, умацаваўся ў пачатку 30-х гг. XX ст., калі высветлілася, што «многія тэрміны, штучна створаныя ў 20-я гады на аснове беларускага моўнага матэрыялу, не адпавядаюць свайму прызначэнню, ускладняюць моўную практыку».

Аўтар параўнаў працэсы запазычвання і асваення іншамоўнай лексікі беларускай і рускай мовамі ў рамках перыяду 1920–30-х гг. і прыйшоў да высновы, што паміж імі існавалі значныя адрозненні. У прыватнасці, гэтыя працэсы ў беларускай мове 1920-х гг. працякалі адначасова і больш актыўна, чым у рускай мове; к канцу 1930-х гг. гэта розніца зменшылася або стала

зусім непрыкметнай. Сімптаматычны (і з пункту гледжання дыяхранічных даследаванняў непрымальны) сам факт параўнання даследчыкам стану лексікі младапісьмовай беларускай літаратурнай мовы на этапе яе пачатковага фарміравання з лексікай старапісьмовай рускай літаратурнай мовы на прынцыпова іншым этапе яе развіцця.

Нямала інфармацыі пра словаўтваральныя неалагізмы было дадзена ў рамках параграфа аб запазычаннях. У прыватнасці, сцвярджалася, што пры выпрацоўцы тэрміналогіі спачатку асноўная ўвага звярталася на выкарыстанне лексічных і словаўтваральных багаццяў беларускай мовы. Аднак з 1930-х гг. працэс насычэння літаратурнай мовы словаўтваральнымі тэрмінамі-неалагізмамі стаў развівацца ў «адваротным» напрамку. У параграфі, спецыяльна прысвечаным словаўтваральным неалагізмам, сустракаецца агаворка аб тым, што яны прыкметна вылучаліся «сярод лексічных запазычанняў». У час напісання манаграфіі ў беларускай і, шырэй, савецкай лінгвістыцы была ў сіле тэндэнцыя насцярожанага стаўлення да большасці створаных слоў як крыніцы абагачэння літаратурнай мовы, вольна ці нявольна яны прыраўноўваліся да запазычанняў. У параграфі аб словаўтваральных неалагізмах асабліва ўвага была аддадзена ідэалагічна нагружаным саветызмам, важным «у працэсе пабудовы сацыялістычнага грамадства» (*суботнік, калгас, МТС, рабоча-сялянскі, Вярхоўны Савет БССР*). Нягледзячы на тое што аўтар прысвяціў спецыяльны фрагмент гісторыі стварэння слова *вылучэнец*, у даследаванні не знайшло адэкватнага месца асвятленне шматлікіх іншых словаўтваральных калек 1920-х гг., яны разглядаліся яшчэ як пэўны від запазычаных слоў. У параграфі была звернута ўвага на тое, што ўзнікненне новых слоў у сучаснай беларускай мове на базе ўласных словаўтваральных элементаў было асаблівым у тым сэнсе, што яно адбывалася «не адвольна, само па сабе, а апасродкавана, пад уплывам адпаведных словаўтваральных мадэляў рускай мовы».

У кароткім параграфі пра дыялектызмы аўтар звярнуў увагу на тое, што колькаснае папаўненне лексічнага складу беларускай літаратурнай мовы дыялектызмамі ў першае дзесяцігоддзе пасля рэвалюцыі, аналагічна да развіцця дарэвалюцыйнага часу, не прыводзіла да прыкметных зрухаў унутры сінанімічных радоў, да ўстанаўлення іерархіі паміж членамі рада. А. Я. Баханькоў прывёў групоўкі сінанімічных радоў у залежнасці ад пашырэння тых або іншых слоў у гаворках. Аўтар таксама даў кароткую класіфікацыю сінанімічных радоў на аснове паходжання кампанентаў. Параграф пра дыялектызмы завяршаўся вывадам аб тым, што к канцу 1920-х гг. «усё неаб'ёмнае мора народнага лексікону было ўзрушана да глыбіні». Такая выснова, бадай, у пэўнай меры абвяргала выказанае аўтарам раней меркаванне, што інтэнсіўнае насычэнне беларускай літаратурнай мовы дыялектызмамі не прыводзіла да прыкметных зрухаў унутры сінанімічных радоў.

У параграфі аб перамяшчэннях унутры лексікі А. Я. Баханькоў вылучыў два процілеглыя працэсы: а) атрыманне нейкімі членамі сінанімічных радоў зніжанай стылістычнай характарыстыкі або іх выпадзенне і б) колькасна пераважнае павышэнне стылістычнага статусу многіх слоў, рух у напрамку да вышэйшых пластоў.

Першы працэс аўтар праілюстраваў на прыкладзе зрухаў у радах са славянскіх і запазычаных заходнееўрапейскіх слоў (*гадзіннік – загарак, чарніла – атрамант, узор – дэсань*), а таксама ў радах, складзеных з двух іншамовных слоў (*чай – гарбата, бронза – мосенж*). У рамках гэтых радоў з ужывання выпадалі пераважна паланізмы, што А. Я. Баханькоў лічыў абгрунтаваным з прычыны аслаблення ў савецкі час кантактаў беларускай мовы з польскай. У радах, у якія ўваходзілі толькі славянскія словы, згодна з аўтарам, звычайна страчваліся лексемы, якія супадалі з рускімі або нагадвалі іх (*вёска – дзярэўня, бульба – картофля, качка – вутка, настольнік – скацёрць*). Выцясненне з літаратурнага ўжытку слоў дадзенай катэгорыі, паводле А. Я. Баханькова, зусім не дыктавалася патрэбамі моўнай практыкі, а было абумоўлена «ярка выражаным на Беларусі пурызмам 20-х – пачатку 1930-х гг.». Натуральна, у працэсе канкурэнцыі з агульнапашыранымі адпаведнікамі маглі паніжаць свой статус вузкадыялектныя словы, спачатку ўзведзеныя ў ранг тэрмінаў (у якасці прыкладаў былі прыведзены словы *цягліца, гучок, адсотак*). Другі працэс А. Я. Баханькоў праілюстраваў на прыкладзе рада *кабан – парсюк – вяпрук*. Быўшы спачатку зніжаным, лексема *вяпрук* паступова павысіла свой статус. Такія працэсы адбываліся і ў многіх іншых радах са сферы бытавой лексікі тыпу *пуня – адрына, стажар’е – адонак, калодзеж – студня*.

А. Я. Баханькова цікавілі толькі запазычанні праз рускую мову і з рускай мовы, аднак для 1920-х гг. актуальным быў бы разгляд таксама польскага і ўкраінскага ўплыву. У некаторых выпадках такая ўстаноўка давала вынікам хібныя, «агістарычныя» інтэрпрэтацыі. Так, словы *прадмова* і *грамадскі* аўтар лічыў калькамі з рускай мовы *предисловие* і *общественный*, аднак з раздзела іншага аўтара, надрукаванага ў той жа манаграфіі, было вядома, што папраўдзе яны ўжываліся ў беларускай мове яшчэ ў XIX ст., пры гэтым іх узнікненне не звязвалася з рускай мовай. А. Я. Баханькоў не ва ўсіх выпадках ставіў перад сабой задачу паказаць працэс засваення тых або іншых разрадаў слоў; больш важным для аўтара часам было акрэсліць агульныя, прыдатныя для навукі аб сучаснай беларускай мове, «універсальныя» падыходы. Вылучаючы на першае месца рух у напрамку ніжэйшых стылістычных пластоў, у рамках якога, паводле аўтара, пацярпелі некаторыя словы, якія супадалі з рускімі або нагадвалі іх, А. Я. Баханькоў не столькі аналізаваў увесь моўны матэрыял (у тым ліку матэрыял 1920-х гг., калі такія словы багата ўжываліся; гэты час у раздзеле быў слаба прадстаўлены ў цэлым), колькі ў значнай ступені спрабаваў адказваць на актуальныя для лексікаграфу

Інстытута мовазнаўства Акадэміі навук у гэты час пытанні ўкладання рэестра «Глумачальнага слоўніка сучаснай беларускай мовы» і стылістычнай кваліфікацыі ў ім многіх слоў.

Рэалізаваная ў 1970 г. А. Я. Баханьковым метадалогія вывучэння лексікі літаратурнай мовы савецкага часу ў частцы даследавання мовы 1920-х гг. пэўным чынам супярэчыла падыходу, прадстаўленаму самім аўтарам на два гады раней. У 1968 г. А. Я. Баханькоў зрабіў даклад «Аб перамяшчэннях у традыцыйнай беларускай лексіцы ў савецкі час», у якім выказаў некаторыя меркаванні, якія, бадай, адрозніваліся ад яго падыходу 1970 і наступных гадоў. Так, у дакладзе аўтар сцвярджаў, што ў 1920-я гг. паняцце нормы было яшчэ «неакрэсленым» і ацэнцы моўных сродкаў, якая складалася ў працэсе фарміравання літаратурнай мовы, бракавала «аб'ектыўнасці». Адначасова выдадзеныя ў гэты час слоўнікі ён называў «нарматыўнымі». У пазнейшых публікацыях А. Я. Баханькова важнаму факту неакрэсленасці ў 1920-я гг. паняцця літаратурнай нормы належнай увагі, на жаль, не аддавалася. У гэтых публікацыях аўтар меў схільнасць ацэньваць літаратурную мову 1920-х гг., абапіраючыся на крытэрыі нарматыўнасці, якія сфарміраваліся ў беларускай мове і лінгвістыцы пазней. А. Я. Баханькоў разглядаў узус 1920-х гг. і погляды лінгвістаў гэтага часу так, нібыта «аб'ектыўныя» нормы беларускай літаратурнай мовы ў гэты час ужо існавалі, аднак тагачасныя мовазнаўцы і іншыя ўдзельнікі моватворчага працэсу (яшчэ) не маглі іх належным чынам ідэнтыфікаваць і зафіксаваць.

Асноўныя падыходы і палажэнні, сфармуляваныя А. Я. Баханьковым у 1970 г. падчас падрыхтоўкі раздзела калектыўнай манаграфіі «Гістарычная лексікалогія беларускай мовы», знайшлі свой працяг і замацаванне (з некаторымі карэкціроўкамі) у выдадзенай у 1982 г. манаграфіі аўтара «Развіццё лексікі беларускай літаратурнай мовы ў савецкі перыяд. Сацыялінгвістычны нарыс», падрыхтаванай на аснове доктарскай дысертацыі.

1980-я гады ў цэлым былі часам, калі паглыбляліся і ўдасканальваліся падыходы да вывучэння беларускай літаратурнай мовы 1920–30-х гг., сфармуляваныя раней, але пераважна не прапаноўваліся новыя важныя метады і інтэрпрэтацыі. Раздзелы з калектыўнай «Гісторыі беларускай літаратурнай мовы» і асабліва манаграфія А. Я. Баханькова для аўтараў гэтага часу ў многім сталі пэўным «метадалагічным канонам». Так, М. Ф. Гуліцкі і В. П. Красней прысвяцілі свае працы вывучэнню тэрміналагічнай лексікі 1920–30-х гг., разглядаючы яе ў значнай ступені праз прызму сучаснага падыходу да тэрміналогіі і беларускай літаратурнай мовы ў цэлым. Зрэшты, у сваёй працы 1985 г. В. П. Красней дэклараваў, што для яго быў істотны і дыяхранічны аспект; ён сцвердзіў таксама, што важна ўлічваць функцыянаванне тэрміналогіі ў часе, «на кожным канкрэтным гістарычным этапе». У дачыненні да шэрагу слоў 1920-х гг. у працах М. Ф. Гуліцкага і В. П. Краснея беспраблемна праводзіліся апазіцыі тыпу «агульнаўжывальнае – дыя-

лектнае», «беларускае слова – запазычанае слова», у значнай ступені за-своеныя беларускай лінгвістыкай пазней, чым у 1920-я гг. Часткова аўтары пацвердзілі зробленыя сваімі папярэднікамі высновы, але перафразіравалі іх. Напрыклад, у якасці «самай характэрнай рысы» тэрміналагічнай лексікі 1920-х гг. В. П. Красней выявіў яе полінайменнасць – з’яву, якая раней раз-глядалася І. К. Германовічам з выкарыстаннем тэрміна «дублетнасць». Такую змену тэрміна можна лічыць абгрунтаванай. У параўнанні з часам напісання дысертацыі І. К. Германовіча час, калі пісаў свае артыкулы В. П. Красней, быў больш аддалены ад 1920–30-х гг. Аднак, перыяд 1920–30-х гг. ужо ў большай ступені ўспрымаўся ім як гістарычны, што абумоўлівала і выка-рыстанне больш прыдатнага для гістарычных прац тэрміна.

У рамках падрыхтоўкі кандыдацкай дысертацыі ў 1986 г. В. Р. Вячор-ка надрукаваў дзве працы, прысвечаныя аналізу мовы Заходняй Беларусі 1920–1939 гг. У іх была паказана спецыфіка графікі, арфаграфіі і лексікі мовы выданняў Заходняй Беларусі; гэта спецыфіка, на думку аўтара, давала падставы гаварыць аб існаванні самастойнага варыянта беларускай літаратурнай мовы.

У 1987 г. выйшла з друку манаграфія М. В. Абабуркі «Развіццё мовы беларускай мастацкай літаратуры». Насуперак таму, што аўтар у сваім дасле-даванні кіраваўся сінхронічным і панхронічным падыходамі, ён тым не менш зрабіў некаторыя высновы, якія маглі б уяўляць цікавасць для даследчыкаў-дзяхраністаў. Так, М. В. Абабурка зрабіў вывад аб тым, што ў 1920–30-я гг. у параўнанні з папярэднім перыядам у мове мастацкай літаратуры рэзка змянілася адносная раўнавага кніжных і гутарковых элементаў. На дум-ку аўтара, у гэты час у мове пэўных пісьменнікаў (Ц. Гартнага, Я. Коласа, М. Гарэцкага) суадносіны паміж кніжнасцю і гутарковасцю змяняліся на карысць кніжнасці; у іншых (М. Чарота, З. Бядулі, М. Зарэцкага) – на карысць гутарковасці. Былі, аднак, і аўтары (К. Чорны, К. Крапіва, П. Галавач, Я. Маўр), якім было ўласціва раўнамернае размеркаванне элементаў кніжнага і пісьмовага маўлення.

У працы аўтараў калектыўнай манаграфіі 1968 г. па гісторыі новай беларускай літаратурнай мовы і асабліва ў кнізе А. Я. Баханькова, у якіх перыяд беларускай літаратурнай мовы 1920–30-х гг. даследаваўся ся-род іншых, сфарміраваўся пэўны «метадалагічны канон». Незалежна ад таго, што калектыўная манаграфія была прысвечана гісторыі беларускай літаратурнай мовы, спосабы інтэрпрэтацыі ў ёй матэрыялу нярэдка выраз-на ўказвалі на прымяненне яе аўтарамі сінхроністычных, арыентаваных на сучаснасць падыходаў. Звернутыя да паўторна сфарміраваных у беларус-кай лінгвістыцы ў 1950–60-я гг. лексічных нормаў, ацэнкі на аснове гэтых нормаў фактычна «пераднарматываю» стану лексікі літаратурнай мовы і поглядаў мовазнаўцаў 1920-х гг. выглядаюць празмерна крытычнымі. Па меры павелічэння адлегласці паміж 1920–30-мі гг. і часам напісання прысвечаных

гэтаму перыяду прац міжваенны перыяд развіцця беларускай літаратурнай мовы з сучаснага ўсё больш ператвараўся ў гістарычны. Так, у 1960-я гг., калі І. К. Германовіч пісаў свае артыкулы, дыстанцыя паміж часам іх напісання і аналізаваным перыядам складала 20–40 гадоў, а ў 1985 г. адлегласць паміж гэтым годам і 1920–30-мі гг. вырасла да 45–65 гадоў, сцягнуўшы мяжы, за якой сучасная мова перастае лічыцца такой. Пераўтварэнне з цягам часу перыяду 1920–30-х гг. беларускай літаратурнай мовы з сучаснага ў гістарычны тым не менш толькі ў нязначнай ступені ўплывала на выбар паміж дыяхранічным і сінхранічным метадамі даследавання, другі з якіх працягваў пераважаць. Паступова нааўная перавага ў працах 1970–80-х гг. аб беларускай мове міжваенных гадоў сінхранічнага метаду магла адчувацца як усё больш недастаткова з’рыстычны спосаб даследавання беларускай літаратурнай мовы 1920–30-х гг.

Сярод прац, якія выйшлі за мяжой, выдатным дасягненнем у вывучэнні беларускай літаратурнай мовы 1920–30-х гг. з’яўляецца надрукаваная ў 1974 г. у Блумінгтоне манаграфія П. Вэкслера «Пурызм і мова. Даследаванне сучаснага ўкраінскага і беларускага нацыяналізму (1840–1967)». У 10-м і 11-м раздзелах манаграфіі аўтар разгледзеў міжваенны беларускі пурызм.

У 10-м раздзеле П. Вэкслер аналізуе стаўленне кадыфікатараў 1920-х гг. да ўбірання беларускай літаратурнай мовай дыялектнага матэрыялу, прыцягнення ў яе старабеларускіх слоў, выкарыстання няўласнага матэрыялу, падрабязна абмяркоўвае стварэнне тэрміналогіі. Асабліва ўвага аддадзена поглядам розных удзельнікаў абмеркавання моўных пытанняў, аўтара найбольш цікавыя разнастайныя прэскрыптыўныя сцверджанні беларускіх нармалізатараў.

Аўтар паслядоўна разгледзеў стаўленне кадыфікатараў да такіх крыніц фарміравання і абагачэння мовы, як народна-дыялектныя (*жыхар, кветка і краска, бушаванне, ткаля, кузулька, цагельня, гарбарня* і інш.), старабеларускія пісьмовыя (*замак, гаспода, шляхціч, попіс* ‘перапіс’ і інш.), запазычанні (*архітэктар, гэжэчна, рольніцтва, пекны, замячаць, пан, працэдура, катавасія* і інш.), прааналізаваў тэрмінатворчую практыку, якая ў значнай ступені выкарыстоўвала словатворчасць. Вэкслер паказваў, што, заклапочаныя пагрозай з боку суседніх славянскіх моў, многія ўдзельнікі нармалізацыі беларускай літаратурнай мовы 1920-х гг. лічылі, што яна павінна грунтавацца выключна на матэрыяле народнай (вясковай) мовы, пры гэтым галоўная ўвага аддавалася тым дыялектам, якія зазналі найменшы ўплыў рускай або польскай мовы. Што да старабеларускай лексікі, то П. Вэкслер сцвердзіў, што існавала пэўная розніца ў стаўленні да яе паміж савецкімі мовазнаўцамі з аднаго боку і заходнебеларускімі з другога: усходнебеларускія аўтары, паводле даследчыка, у цэлым ставіліся да старабеларускіх рэсурсаў менш талерантна. Паводле П. Вэкслера, значная частка беларускіх моўцаў у 1920-я гг.

хацела замяніць многае з засвоенага беларускай мовай з суседніх славянскіх моў матэрыялам з гаворак або старабеларускімі словамі; калі толькі існаваў уласны матэрыял, яму мелася аддавацца перавага. Запазычанні з суседніх моў разглядаліся як часовы матэрыял. Найбольш прыдатнай для абмеркавання прэскрыптыўных тэндэнцый з’яўляецца сфера тэрміналогіі, асабліва тэрміны з тых галін ведаў, у якіх добрых слоў для задавальнення тэрміналагічных патрэб было вельмі мала: акурат у рамках разбудовы тэрміналогіі разнародныя прадпісвальныя тэндэнцыі сутыкаліся адна з адной. Увогуле, у справе фарміравання тэрміналогіі беларускія кадыфікатары, сцвярджае аўтар, абапіраліся на чэшскі вопыт. П. Вэкслер звярнуў увагу на тое, што стаўленне да выкарыстання таго або іншага матэрыялу ў рамках стварэння тэрміналогіі у пэўным сэнсе было аналагічным стаўленню да канцэпцыі фарміравання літаратурнай мовы ў цэлым. Пераважная большасць лінгвістаў падзяляла погляд, згодна з якім асновай тэрміналогіі мае стаць жывая народная мова; і ў пачатку кадыфікацыі, на думку П. Вэкслера, многія былі даволі аптымістычнымі адносна магчымасці рэалізаваць такія падыходы.

Аднак былі і лінгвісты, скептычна настроеныя да магчымасці максімальна выкарыстаць у працэсе стварэння тэрміналогіі народныя рэсурсы. Калі патрэбных слоў у народнай мове не было, то існавалі два падыходы. Першы з іх аўтар назваў *пераважна этнаграфічным* (згодна з ім прыдатнымі лічыліся словаўтваральныя неалагізмы, старабеларускія словы, а запазычанні дапускаліся ў апошнюю чаргу), а другі – *мадыфікаваным этнаграфічным* (паводле яго запазычанні, асабліва інтэрнацыянальныя, прымаліся, а ў дачыненні да словаўтваральных неалагізмаў энтузіязму было менш). Першы падыход панаваў сярод заходнебеларускіх нармалізатараў, а ва Усходняй Беларусі пашыраным быў і мадыфікаваны этнаграфічны падыход. У сувязі з апошнім аўтар спасылаўся на выказванні 1926 г. наконт матэматычнай тэрміналогіі А. Лёсіка і пазнейшую яе рэвізію. П. Вэкслер не пакінуў без увагі і тое, што такія выпадкі вагання ў напрамку да інтэрнацыяналізмаў, як гэта мела месца ў сітуацыі з крытыкай матэматычнай тэрміналогіі з боку А. Лёсіка, правакавалі рэакцыю ў адказ.

На прыкладзе савецкай Беларусі 1930-х гг., дзе ў гэты час (чаго не было раней) моцна крытыкаваліся культурныя дзеянні Заходняй Беларусі, а таксама з палітычных матываў ганьбавалася мовазнаўчая практыка 1920-х гг., аўтар паказаў пераарыентацыю ў прэскрыптыўным умяшанні. Адкрытасць літаратурнай мовы да «архаічнага» і «дыялектнага» матэрыялу, а таксама да створаных на ўласнай аснове неалагізмаў стала крытыкавацца. Аўтар, зрэшты, сцвердзіў, што ў савецкай Беларусі падтрымка фарміравання літаратурнай мовы на базе народных гаворак працягвала мець сілу, аднак адбыўся зрух у дачыненні да арыентацыі на канкрэтныя дыялекты: цяпер за ўзор мелі прымацца больш блізкія да рускай мовы цэнтральныя і ўсходнія гаворкі.

П. Вэкслер аддаў належнае таму факту, што гэта пераарыентацыя не была фармальнай і мела арганізацыйныя інструменты: «...камуністычная партыя правяла кампанію з мэтай дыскрэдытацыі беларускіх пурыстаў папярэдняга дзесяцігоддзя, абвінавачваючы іх у “нацыяналістычных” спробах аддзяліць беларускую літаратурную мову ад рускай». «Пераважна этнаграфічны» падыход у гэты час сутыкнуўся з жорсткай крытыкай, затое шырока віталіся інтэрнацыяналізмы.

Аўтар напісаў пра заявы афіцыйных асоб і органаў, якія дыскрэдытавалі дзейнасць пурыстаў, і ўлічыў ідэалагічна-арганізацыйны антураж новай моўнай палітыкі. У гэтай сувязі П. Вэкслер спаслаўся на пасляслоўе да 23-га выпуску серыі «Беларуская навуковая тэрміналогія», пастанову СНК «Аб зменах і спрашчэнні беларускага правапісу», кнігу «“Навука” на службе нацдэмаўскай контррэвалюцыі» 1931 г., спыненне выпуску тэрміналагічных слоўнікаў, часопісаў «Узвышша», «Маладняк» і «Польмя», арышты ўдзельнікаў дыскусій 1920-х гг. і інш. Аўтар ахарактарызаваў некаторыя рысы новай арыентацыі, у сувязі з чым згадаў шырока практыкаванае ў гэты час падвядзенне пад лінгвістычныя меркаванні ранейшага часу ідэалагічна-палітычнай падкладкі, інтэрпрэтацыі, згодна з якімі лінгвісты 1920-х гг. узводзілі беларусаў непасрэдна да племені крывічоў, арыентацыю ў фарміраванні лексічнага складу на тыя словы, якія былі агульнымі ва ўсіх трох усходнеславянскіх мовах, і інш. П. Вэкслер разглядаў 1930-я гг. як пэўную цэласць і, цікава, вельмі мала ўвагі ўдзяліў рэформе беларускай мовы 1933 г.

У заключным 14-м раздзеле кнігі аўтар абагульніў свае назіранні над беларускім і ўкраінскім пурызмам, а таксама паўторна звярнуўся да абмеркавання некаторых тэарэтычных пытанняў, у прыватнасці, спецыяльна асэнсаваў ролю пурызму ў развіцці літаратурнай мовы. П. Вэкслер ахарактарызаваў тэндэнцыі развіцця беларускай і ўкраінскай моў у параўнанні, перыяд за перыядам, пачынаючы ад 1840-х гг. ва Украіне і 1890-х гг. у Беларусі. Аўтар прыйшоў да высновы, што працэсы фарміравання беларускага і ўкраінскага пурызму працякалі падобным чынам, аднак часам існавалі адрозненні паводле зместу і ступені. П. Вэкслер зрабіў вывад, што важнымі крытэрыямі ўсіх выпадкаў накіраванага вонкі пурызму з’яўляюцца часавая працягласць і ахоп пурыстычных тэндэнцый, а таксама неабходнасць пурызму ў развіцці той або іншай літаратурнай мовы. Аўтар вылучыў два тыпы пурызму. Першы мае месца ў прызнаных самой супольнасцю і знешнімі назіральнікамі мовах (напрыклад, чэшскай, фламандскай, афрыкаанс, албанскай і інш.). Закрытасць да чужога матэрыялу ў такіх выпадках з пункту гледжання прызнання канкрэтнай мовы ў якасці самастойнай неістотная, і, напрыклад, турэцкая або албанская мовы могуць без рызыкі ўвабраць у сябе многа арабскага або турэцкага матэрыялу адпаведна. Другі тып пурызму ўзнікае ў мовах, незалежны статус якіх можа быць пастаўлены пад сумненне як некаторымі носьбітамі гэтых

моў, так і многімі знешнімі назіральнікамі. У такіх выпадках узнікае патрэба нейтралізаваць адпаведныя абвінавачванні. Калі існуе рызыка, што нейкая мова можа не толькі быць заменена іншай, але і страціць свой статус асобнай мовы, то пурыстычныя дэкларацыі маюць тэндэнцыю быць шырокімі паводле свайго ахопу і працяглымі ў часе. Бадай, такога тыпу развагі маюць завельмі тэарэтычны характар, яны часам не пацвярджаюцца фактычным матэрыялам. Напрыклад, чэшская мова ў канцы XVIII ст. лічылася асобнай і ў Чэхіі, і за яе межамі, тым не менш імкненне да закрытасці адносна нямецкага матэрыялу ў першай палове XIX ст. было даволі моцным. У шэрагу выпадкаў можа не існаваць адзінадушнага меркавання наконт самастойнага vs несамастойнага статусу тых або іншых моў, што само па сабе робіць складаным размежаванне названых тыпаў пурызму ў дачыненні да шэрагу моў.

Аўтар аддае належнае таму, што тыя літаратурныя мовы, якія выкарыстоўваюцца поруч з іншымі, засвоенымі раней роднаснымі літаратурнымі мовамі з глыбокай літаратурнай традыцыяй, маюць спецыфічныя цяжкасці ў падтрымцы незалежнага статусу (выпадкі ніжнянямецка-нямецкай, правансальска-французскай, сіцылійска-італьянскай канкурэнцыі і інш.). У такіх сітуацыях «меншыя» мовы асабліва часта могуць разглядацца як «дыялекты». Гэта актуальна і для беларускай мовы, значная колькасць адукаваных носьбітаў якой у XIX – пачатку XX ст. у рознай ступені засвоілі сумежныя рускую і польскую мовы. Значэнне мае і тое, што замежныя назіральнікі ў пачатку XX ст. не бачылі перспектывы для беларускай мовы як літаратурнай. Праўдападобна, аўтар лічыць, што для прызнання нейкай мовы ў якасці самастойнай яе іманентныя характарыстыкі маюць большае значэнне, чым функцыянальны статус. Погляд, згодна з якім самастойны статус беларускай мовы залежыць ад яе функцыі ў грамадстве, ён называе «нацыяналістычным».

У цэлым П. Вэкслер даволі крытычна ацаніў дасягненні ў рэгуляванні беларускай мовы праз умяшанні пурыстаў. Аўтар звярнуў увагу на тое, што крытэрыі кадыфікатараў не былі строгімі і маглі стасавацца да моўнага матэрыялу адвольна: у адных выпадках адны, у другіх – іншыя. Акцэнтуючы апору на ўласныя рэсурсы, пурысты часта мелі на ўвазе нейкі гіпатэтычны этап мовы, калі не існавала іншамоўных уплываў. Закрытасць у дачыненні да чужых рэсурсаў падразумявала, што ў мову не маглі б уваходзіць новыя карані, і гэта, паводле аўтара, давала б вынікам запавольванне тэмпу развіцця мовы.

Вымогі пурыстаў адносна закрытасці да замежнага матэрыялу немагчыма было выканаць паслядоўна, а пастаянныя заклікі абাপірацца на вусную мову часта мелі пад сабой эстэтычныя перакананні, маглі быць «дэмагагічнымі» і нерэалістычнымі. Калі існавала патрэба, каб беларуская мова знаходзілася на ўзроўні іншых моў, то хуткі рост навуковай тэрміналогіі рабіў выкарыстанне інтэрнацыяналізмаў, якія заўсёды былі пад рукой, непазбежным. Адштурхоўванне ад рускай і польскай моў не гарантавала таго, што беларуская

мова не будзе пераймаць іншыя мадэлі. Імкнучыся пазбавіцца ад уплыву пэўных моў, пурысты ў любым выпадку кіраваліся матэрыялам гэтых моў і часта выкарыстоўвалі тыя самыя спосабы, якія ўжываліся ў гэтых мовах. Насуперак жаданням пурыстаў, «рэальнае падабенства з суседнімі мовамі ўмацоўвалася на ўзроўні прэскрыптыўных практык». Акцэнтуючы стварэнне неалагізмаў (часта па нямецкіх ці інтэрнацыянальных мадэлях), кадыфікатары Заходняй Беларусі ішлі ўслед за чэшскім, часам за польскім узорам, якія, у сваю чаргу, грунтаваліся на нямецкай практыцы. Паводле аўтара, невыпадкова, што схільнасць да старабеларускай лексікі была мацнейшай у Заходняй Беларусі; адной з прычын гэтага было тое, што ў Заходняй Беларусі добра ведалі архаізуючы чэшскі досвед XIX ст. Затое культываваная ў савецкай Беларусі апора на інтэрнацыяналізмы поруч з калькамі – гэта падыход, навяны практыкай рускай мовы.

На апошніх старонках працы аўтар назваў пурызм «самапаглынальным», разам з тым нагадаў, што ён прыцягнуў увагу моўцаў да ўласных моўных рэсурсаў і стымуляваў цікавасць да іх развіцця. Урэшце, П. Вэкслер прызнаў, што пурызм стварыў бар’ер паміж беларускай і суседняй рускай мовай на ўсіх узроўнях, настолькі, што было складана гаварыць аб моцнай блізкасці беларускай і рускай моў, якая дазваляла б лічыць беларускую мову дыялектам. Значнасць пурызму ў захаванні беларускай мовы, паводле П. Вэкслера, робіцца асабліва відавочнай на фоне адсутнасці гэтай з’явы ў савецкай Беларусі ў 1930–50-я гг.

Аўтар карыстаўся разнастайнымі крыніцамі, выклаў у сваёй працы вельмі багаты матэрыял, паслядоўна спрабуючы адрозніваць пурыстычную практыку ў савецкай і Заходняй Беларусі. Ён неаднаразова спасылаўся на забароненыя ў БССР для выкарыстання працы Я. Лёсіка (у бібліяграфіі прыведзена яго 19 пазіцый) і В. Ластоўскага (у бібліяграфіі дадзена 9 прац), аднак не цытаваў, відаць, недаступную яму манаграфію І. І. Крамко, А. К. Юрэвіч, А. І. Яновіч. Поруч з дакладнымі ў высновах П. Вэкслера ўтрымліваецца шэраг спрэчых ацэнак.

У артыкуле 1985 г. «Беларусіфікацыйныя, русіфікацыйныя і паланізацыйныя напрамкі ў беларускай мове 1890–1982» П. Вэкслер распрацаваў перыядызацыю пурыстычнага напрамку, у рамках якога выдзяляўся асобны перыяд 1890-х – 1932 (а ў Заходняй Беларусі 1939) г.; важнымі аспектамі пры разглядзе гэтага перыяду для аўтара былі афіцыйны статус беларускай мовы, стаўленне да яе стану як самастойнай з боку навукоўцаў і лінгвістычныя дыскусіі. Грунтуючыся на матэрыялах «Беларуска-расійскага слоўніка» 1926 г., «Віцебскага краёвага слоўніка» М. Каспяровіча, «Падручнага беларуска-польскага слоўніка» Б. Друцкага-Падбярэскага, «Краёвага слоўніка Чэрвеншчыны» М. Шатэрніка, «Ідыш-беларускага падручнага слоўніка» 1932 г., у артыкуле «Рэлігійныя элементы ў савецкіх слоўніках ідыш, дунганскай і бе-

ларускай моў» аўтар паказаў варожае, на яго думку, стаўленне ўкладальнікаў слоўнікаў да прадстаўлення ў іх рэлігійнай тэрміналогіі (асаблівая ўвага была звернута на тэрміналогію каталіцкага абраду). Такі закід наўрад меў пад сабой важкія гістарычныя падставы; вядома, напрыклад, што «Расійска-беларускі слоўнік» 1928 г. у тагачасным друку быў крытыкаваны найперш за празмернае, на думку рэцэнзентаў, прадстаўленне рэлігійнай лексікі. Між іншым, П. Вэкслер заўважыў, што ў Заходняй Беларусі ў 1920–30-я гг. літаратурная мова распрацоўвалася з апорай на цэнтральныя і паўднёва-заходнія гаворкі, у той час як у савецкай Беларусі за аснову былі прыняты цэнтральныя і паўночна-ўсходнія гаворкі.

На жаль, каштоўныя працы П. Вэкслера толькі ў нязначнай ступені ўведзены ў кантэкст беларускай лінгвістыкі.

Пры тым, што для свайго часу большасць прац савецкага перыяду мелі вялікае значэнне, на цяперашнім этапе яны ўжо не могуць задаволіць патрэб сучаснай навукі. Прынцыпова змянілася адлегласць, якая аддзяляе нас ад 1920–30-х гг., яна складае цяпер мінімум 75 гадоў. Гэты перыяд, такім чынам, з’яўляецца ў значнай ступені гістарычным, што абумоўлівае абмежаванасць пры яго вывучэнні метадаў даследавання сучаснай мовы.

Пытанні для самакантролю

1. Якія галоўныя вартасці прац пра беларускую літаратурную мову І. К. Германовіча?

2. Чаму ў калектыўнай манаграфіі па гісторыі беларускай літаратурнай мовы 1968 г. выкарыстоўваўся ў значнай меры сінхраністычны падыход і якое значэнне гэта мела для ўзроўню дадзенай кнігі?

3. Чаму працы А. Я. Баханькова аб літаратурнай мове савецкага часу ў цэлым недастаткова глыбока раскрываюць асаблівасці перыяду развіцця беларускай літаратурнай мовы 1920–30-х гг.?

4. Якія асноўныя вартасці прац пра беларускую літаратурную мову П. Вэкслера?

Спіс рэкамендаванай літаратуры

Запрудскі, С. М. Беларуская мовазнаўства і развіццё беларускай літаратурнай мовы: 1920–1930-я гады / С. М. Запрудскі. Мінск, 2013. С. 68–85.

Запрудскі, С. М. Даследаванне беларускай літаратурнай мовы 1920–30-х гг. у Беларусі ў савецкі час / С. М. Запрудскі // Весн. БДУ. Сер. 4. 2016. № 3. С. 31–40.

3. ПЕРАЕМНАСЦЬ БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЫ МІЖВАЕННАГА ЧАСУ 3 МОВАЙ «НАШАНІЎСКАГА» ПЕРЫЯДУ

Стан беларускай літаратурнай мовы другой паловы 1910-х гг. адзін з удзельнікаў тагачаснага нацыянальнага руху Я. Канчар ацэньваў наступным чынам: «У беларуса ёсць народная і літаратурная мова. У першай многа насласяў пераважна велікарускай (усход) і польскай (заход) моў. Другая, не схаваю, у значнай ступені штучная і з цяжкасцю ўспрымаецца масамі, яна – прадукт нядаўняга паходжання, яна толькі нараджаецца, яе дзіцячыя сілы мы адчуваем на кожным слове, на кожным радку. Народная мова служыць адлюстраваннем народнага духу, яго прыроднаўча-гістарычных талентаў і багацтваў, але яна не дае філасофіі, навукі, мастацтва, тэхнічных ведаў, якія так патрэбны нацыі. Літаратурная мова – слабая, яна не мае масавага чытача, і такім жа чынам яна не дае навукі і тэхнічных ведаў, таму што гэтым не займалася. Яе прыгожае пісьменства пакуль што ўкладзена ў вершы, але яна не дала яшчэ выдатных літаратараў, гісторыкаў, раманістаў, драматургаў, якія аказалі б уплыў на наступныя пакаленні і адлюстраваліся б у далейшым ходзе беларускай культуры. Вось трагізм беларускай мовы!». Такая характарыстыка даволі дакладна ўказвала на праблемы развіцця беларускай літаратурнай мовы да 1920-х гг., калі яна яшчэ была моцна абмежаванай у функцыянальна-стылявых адносінах, не мела ўстойлівых нормаў і навукова-тэхнічнай тэрміналогіі.

Пры тым, што ў 1920-я гг. у параўнанні з «нашаніўскім» перыядам грамадскі статус беларускай літаратурнай мовы істотна змяніўся (дастаткова сказаць, што яна стала не толькі прадметам, але і інструментам выкладання ў школах, не толькі сярэдніх), яна натуральным чынам у моцнай ступені ўвабрала ў сябе многія асаблівасці мовы папярэдняга «нашаніўскага» перыяду. Паколькі ж адной з асноўных характарыстык літаратурнай мовы пачатку XX ст. была яе народнасць, арыентацыя на сродкі вуснага народнага

маўлення, пастолькі і літаратурная мова 1920-х гг. працягвала гэту традыцыю. Такому спосабу фарміравання стандартнай мовы беларусаў спрыяў шэраг акалічнасцей.

Не існавала прынцыповых адрозненняў у «ідэалогіі» фарміравання літаратурнай мовы ў «нашаніўскі» перыяд і ў 1920-я гг. Пастулат цеснай сувязі літаратурнай мовы з народнай вынікаў з «народніцкіх» поглядаў першых беларускіх мовазнаўцаў і іх лінгвістычнай адукацыі, якая сягала да ідэй нямецкага навукоўца Вільгельма Гумбальта. В. Гумбальт сцвярджаў: «Мова народа – гэта яго дух, і дух народа – гэта яго мова, і цяжка ўявіць сабе што-небудзь больш тоеснае». Гэта выказванне ў поглядах паслядоўнікаў В. Гумбальта трансфармавалася ва ўяўленне, што мова народа знаходзіць сваё ўвасабленне ў спосабе мыслення народа, а спосаб мыслення народа ўвасабляецца ў яго мове. Такім чынам, задача лінгвістаў, якія хацелі акрэсліць нейкую канкрэтную мову ў яе найбольш важных характарыстыках, уключала ўстанаўленне спосабу мыслення канкрэтнага народа і яго сувязі з мовай.

Ідэя сувязі літаратурнай мовы з народнай у беларускіх лінгвістаў 1920-х гг. вынікала і з вядомай ім практыкі фарміравання беларускай літаратурнай мовы ў XIX і ў пачатку XX ст. Як творцы «нашаніўскага» адраджэння, так і прыхільнікі ўзвышэння грамадскага статусу беларускай мовы 1920-х гг. (часткова гэта былі тыя самыя асобы: Янка Купала, Якуб Колас, Зміцер Жылуновіч, Язэп Лёсік, Змітрок Бядуля, Усевалад Ігнатоўскі, Аляксандр Чарвякоў і інш.) разглядалі беларускае народнае маўленне як аптымальную аснову для стварэння нацыянальнай мовы, забяспечанай усімі грамадскімі функцыямі. Беларускую нацыю яны трактавалі як народ з няпоўнай сацыяльнай структурай, у якасці нацыянальна прыгнечанага, а беларускую мову – як сацыяльна абмежаваную, «сялянскую». Адлюстраваннем падобнага падыходу з’яўляецца верш Янкі Купалы 1907 г. «Ворагам беларушчыны», у якім беларуская мова разумеецца адначасова і як мова ніжэйшых грамадскіх слаёў, і як нацыянальная. Сярод камуністаў, якія ў 1920-я гг. праводзілі палітыку беларусізацыі, было нямала небеларусаў (сакратар ЦК КП(б) В. Кнорын і інш.), яны таксама разумелі беларускую мову найперш як мову сялян. У адпаведнасці з тактычнымі задачамі пашырэння камуністычнай ідэалогіі прапагандысты 1920-х гг. у зносінах з насельніцтвам павінны былі карыстацца мясцовымі мовамі, гэта сярод іншага ўплывала і на разуменне імі спосабу развіцця літаратурных формаў гэтых моў. Так, у рэзалюцыі «Чарговыя задачы КП(б) у нацыянальнай палітыцы» студзенскага Пленума ЦК КП(б) 1925 г. выказвалася пажаданне аб выпрацоўцы беларускай літаратурнай мовы на аснове «папулярнай» мовы, якая, лічылася, у значнай ступені была блізкай да сялянскай мовы. Сцвярджалася, што па меры культурнага росту вёскі папулярная мова «будзе абагачацца, ачышчацца, набліжацца да літаратурнай беларускай мовы».

Пры такім разуменні суадносін паміж народнай, «папулярнай» і літаратурнай мовамі пытанне фарміравання літаратурнай мовы зводзілася ў значнай ступені да надання народнай мове статусу літаратурнай, яе пераўтварэння ў літаратурную.

Яркія прыклады прыхільнасці да фарміравання беларускай літаратурнай мовы на народнай аснове даюць вядучыя мовазнаўцы 1920-х гг. С. Некрашэвіч і Я. Лёсік, чыя дзейнасць выключна станоўча спрычынілася да ўзвышэння аўтарытэту беларускай мовы і замацавання падыходу да фарміравання яе літаратурнай іпастасі як пераважна народнай мовы.

Так, напрыклад, Я. Лёсік яшчэ ў канцы 1910-х гг. неаднаразова выказваўся за ўключэнне ў літаратурную мову слоў з розных беларускіх гаворак. Рэцэнзуючы ў 1918 г. «Руска-беларускі слоўнік» братоў М. і Г. Гарэцкіх, ён вылучыў у якасці найбольш станоўчай характарыстыкі гэтай лексікаграфічнай працы тую акалічнасць, што ў слоўніку змяшчалася многа мясцовых месціслаўскіх слоў: «Асаблівыя словы розных беларускіх гаворак павінны цешыцца ў нас вялікаю пашанаю». Друкуючы ў 1921 г. «Практычную граматыку беларускай мовы», Я. Лёсік бачыў важкія падставы для выкарыстання ў беларускім правапісе фанетычнага прынцыпу, які ён называў «найбольш педагагічным і дэмакратычным»; адначасова «арыстакратычны» гістарычны правапіс ён лічыў пагрозай для беларускай літаратурнай мовы.

Галоўным недахопам беларускай літаратурнай мовы сярэдзіны 1920-х гг. Я. Лёсік называў яе недастатковую сувязь з народнай мовай. Для авалодання ўзорнай версіяй беларускай мовы ён рэкамендаваў «вучыцца ў самога народа», а пры адсутнасці такой магчымасці – «уважна чытаць народную вусную творчасць у форме песень, казак, загадак, прыказак, дзе мова шліфавалася соткі год». Падчас укладання сваіх падручнікаў Я. Лёсік надзвычай шырока выкарыстоўваў у якасці ілюстрацыйнага моўнага матэрыялу народную творчасць. І ў тэрміналогіі ён быў прыхільнікам так званага этнаграфічнага падыходу яе фарміравання, згодна з якім у працэсе стварэння навуковай лексікі безумоўны прыярытэт павінен быў аддавацца моўным сродкам, пацверджаным у народнай мове; затое, напрыклад, наватворы, якія мелі ненароднае паходжанне, прызнаваліся непажаданымі.

Цесная сувязь літаратурнай мовы з народнай сцвярджалася і ў артыкуле С. Некрашэвіча 1925 г. «Да пытання аб укладанні слоўніка жывой беларускай мовы». Артыкул быў падрыхтаваны ў рамках выпрацоўкі канцэпцыі ўкладання слоўніка «жывой» беларускай мовы. У працэсе стварэння такога слоўніка, лічыў С. Некрашэвіч, патрэбна было ўлічыць як народную, так і літаратурную мову. Тыя акалічнасці, што тагачасная літаратурная мова нязначна адрознівалася ад народнай і што літаратурная мова і тэрміналогія былі яшчэ «не апрацаваны», паводле С. Некрашэвіча, дазвалялі паспяхова аб'яднаць народную і літаратурную мовы ў рамках падрыхтоўкі слоўніка.

У сітуацыі, калі працэс фарміравання літаратурнай мовы яшчэ не закончыўся і не «выліўся ў нешта канчатковае, сталае, абавязковае», народную мову, на думку аўтара, абавязкова трэба было ўлічыць пры ўкладанні слоўніка.

Выступаючы ў лістападзе 1926 г. на Акадэмічнай канферэнцыі па рэформе беларускага правапісу і азбукі, С. Некрашэвіч сцвердзіў, што асноўным патрабаваннем, якое ставілася ў Інбелкульце пры лексікаграфічнай апрацоўцы беларускай літаратурнай мовы, быў крытэрыў яе блізкасці да народнай: «Нашым ідэалам з’яўляецца адзінства літаратурнай і народнай мовы, і мы спадзяемся, што гэтага адзінства дасягнем». З нагоды дадзенага выказвання С. Некрашэвіча існуе скептычны погляд, згодна з якім лічыцца, што гэта ідэя аказалася нерэальнай, аднак сітуацыя павінна разумецца іначэй. Несумненна, С. Некрашэвіч усведамляў, што літаратурная і народная мовы не могуць быць тоесамі. Але ў дадзеным выпадку ён гаварыў не пра літаратурную мову ў цэлым, а меў на ўвазе адзінства, якое было б засведчана ва ўкладаным пад яго кіраўніцтвам слоўніку. Погляды С. Некрашэвіча на стварэнне гэтага слоўніка ў значнай ступені супадалі з падыходам расійскага навукоўца Аляксея Шахматава да фарміравання рэестра «Акадэмічнага слоўніка рускай мовы». Згодна з канцэпцыяй А. Шахматава мова разглядалася як адзінства народна-размоўнай і пісьмовай стыхій, а слоўнік меў уяўляць сабой пэўны тэзаўрус (ад грэч. *θησαυρός* – скарб), без селекцыі слоў паводле крытэрыю нарматыўнасці.

Адначасова С. Некрашэвіч не меў ілюзій адносна народнага маўлення як цалкам прыдатнага матэрыялу для літаратурнай мовы і папярэджваў, што да кожнага слова, якое бытуе ў Беларусі, трэба ставіцца абачліва і не ўключаць у слоўнік непажаданых русізмаў ці паланізмаў. Паколькі, аднак, мэтай слоўніка жывой беларускай мовы было таксама паказаць наяўныя ў беларускай мове запазычанні, укладальнікі гэтай працы павінны былі ўзяць на сябе задачу адрозніць вартыя адлюстравання ў слоўніку запазычаныя словы, запазычанні, якія сталі фактам мовы, ад запазычанняў эфемерных, якія фактамі мовы не сталі і былі не варты ўключэння ў слоўнік.

Шматлікія прыклады таго, што беларуская літаратурная мова фарміравалася на народнай аснове, былі засведчаны ў моўным ужыванні папярэдняга «нашаніўскага» перыяду. У рэдакцыйнай практыцы газеты «Наша ніва» і іншых выданняў таго часу ў значнай ступені рэалізаваліся падыходы «пішы, як гаворыш» і «карыстайся тымі словамі, якімі карыстаецца народ».

Такая ўстаноўка прыводзіла да таго, што беларуская літаратурная мова «нашаніўскага» перыяду была вельмі блізкай да народнай у межах не толькі мастацкага стылю, але і публіцыстычнага – у журналісцкіх матэрыялах гэтага часу шырока ўжываліся разнастайныя лексічныя і іншыя сродкі, уласцівыя народнаму маўленню.

Рэсурсы фарміравання беларускай літаратурнай мовы на лексічным узроўні ў «нашаніўскі» перыяд выкладзены ў табліцы.

**Лексічныя сродкі фарміравання беларускай
літаратурнай мовы ў «нашаніўскі» перыяд**

<i>a</i> аўтэнтчныя					<i>b</i> запазычаныя			
<i>aa</i> спрадвечныя		<i>ab</i> новыя			<i>ba</i> спрадвечныя		<i>bb</i> новыя	
<i>aaa</i> свае	<i>aab</i> агульныя	<i>aba</i> народныя*	<i>abb</i> наватворы*	<i>abc</i> ст.- бел.	<i>baa</i> бытуюць у літ. мове	<i>bab</i> увайшлі ў народ. мову	<i>bba</i> слав. <i>bbc</i> з пачатку XIX ст.	<i>bbb</i> неслав.* <i>bbd</i> з XX ст.

Заўвага. Зорачкай пазначаны тыя падгрупы, выкарыстанне якіх у 1920-я гг. у параўнанні з «нашаніўскім» перыядам зазнала істотныя змены.

Лексічныя сродкі фарміравання літаратурнай мовы ў «нашаніўскі» час уклічалі два пласты:

a) аўтэнтчныя («свае») лексічныя сродкі;

b) запазычаныя моўныя рэсурсы.

У сваю чаргу, у рамках гэтых пластоў існуюць больш дробныя групы, вылучаны паводле крытэрыю працягласці знаходжання тых або іншых разрадаў слоў у беларускай мове.

Так, сярод аўтэнтчных лексічных сродкаў могуць быць вылучаны наступныя групы:

aa) спрадвечныя лексічныя сродкі;

ab) новыя лексічныя сродкі (якія засведчаны ў беларускай літаратурнай мове з XIX – пачатку XX ст.).

Падобныя групы вылучаюцца ў мове і ў межах запазычаных моўных рэсурсаў:

ba) запазычанні перыяду старабеларускай мовы;

bb) запазычанні перыяду існавання новай беларускай літаратурнай мовы.

Спецыфічная гісторыя беларускай літаратурнай мовы, у рамках якой няма пераемнасці паміж старой і новай пісьмовымі мовамі, дала вынікам існаванне наступнай цікавай з’явы. Некаторыя словы з інтэлектуальнай і адміністрацыйнай сфер былі запазычаны старой беларускай мовай, але ў пісьмовым ужытку яны заняпалі разам з паступовым заняпадам беларускай кніжна-пісьмовай мовы ў XVIII ст. Падчас адраджэння новай беларускай літаратурнай мовы ў XIX ст. гэтыя словы спачатку не выкарыстоўваліся, але пазней, па меры развіцця літаратурнай мовы, яны паўторна з’явіліся ў ёй (*вотум, губернатар, інстанцыя, кансіліум, консул, нацыя, пакт, патэнцыя,*

прэзідэнт, сесія, экзаменаваць і інш.). У дадзеным выпадку фармальна можна было б гаварыць пра пераемнасць новай беларускай літаратурнай мовы са старой, аднак фактычна гэтыя словы ўвайшлі ў літаратурную мову ў XIX ст. незалежна ад старой беларускай мовы: у новай сітуацыі яны былі нанова запазычаны з польскай або рускай моў.

Зыходзячы з устаноўкі на фарміраванне максімальна блізкай да народнай літаратурнай мовы, у «нашаніўскі» перыяд асаблівай прыхільнасцю ў моўнай практыцы карысталіся сродкі груп *aa* і *ba*: спрадвечныя аўтэнтчныя лексічныя рэсурсы і даўнія запазычанні (найперш тыя з іх, якія ўкараніліся ў народнай мове). Сярод спрадвечных уласных лексічных рэсурсаў можна назваць словы тыпу *апачына* ‘рулявое вясло для плыта’, *аплюхнуць* ‘панікнуць’, *апокуль* ‘гультай’, *апыніцца*, *аржанне* ‘эжатае жыгнёвае поле’, *аўца*, *ахваціць*, *ацалець*, *багаўня* ‘скрынка пад абразамі’, *балесны*, *вакруг*, *вёска*, *вожкі*, *выпаўняць*, *вязамо*, *гатовіць*, *глокаць* ‘піць’, *грабіць*, *дацінаць* ‘даймаць’, *дзела*, *дзерава*, *дзяржаць*, *дзярэўня*, *жалаба*, *жалавацца*, *жарнуць* ‘ударыць’, *жадаць*, *жонка*, *жыгала* ‘джала’, *загразці* ‘засесці ў чым-небудзь топкім’, *задуха* ‘духата’, *звязда*, *знішчожыць*, *імішара* ‘мохавае балота’, *кадоўб* ‘кадка’, *калясо*, *карабаціць*, *караннік* ‘выдзеўбаны з дрэва вулей’, *кародзіцца* ‘капрызіць’, *карэжыць* ‘перакручваць’, *крамнік*, *краталь*, *мадзец*, *наветра*, *палажыць*, *палучыць*, *прасціць*, *сільны*, *счот*, *счытаць*, *счэзнуць*, *усцяж*, *хрысціцца* і шматлікія іншыя. Даўнімі запазычаннямі, якія ўкараніліся ў народнай мове (падгрупа *bab*), былі словы тыпу *быдла*, *вантробы*, *вырак*, *жадны* ‘ніводзін’, *збытак* ‘празмерная колькасць’, *моц*, *пан*, *пекны*, *пэўны*, *скарб*, *скарга*, *уласны*, *шукаць* (запазычанні з польскай), *ахвяра*, *дакляраваць* ‘абяцаць’, *доктар*, *дырэктар*, *рэвізор*, *сакратар*, *табліца* (запазычанні з лацінскай), *абцугі*, *бляха*, *вага*, *грунт*, *гэбель*, *дах*, *дзякаваць*, *друшлак*, *жабрак*, *жагнаць*, *жаўнер*, *ірха* ‘дублёная авечая скура’, *кафля*, *лейцы*, *ліхтар*, *маляваць*, *меркаваць*, *млын*, *морг*, *мусіць*, *пудла* ‘каробка’, *рада*, *рахаваць*, *рыхтык*, *смак*, *фунт*, *цэх*, *шоры*, *штука* (запазычанні з нямецкай), *аруд* ‘месца ў клеці, куды ссыпаюць збожжа’, *атоса*, *дзёгаць*, *ёўня*, *клуня*, *коўш*, *пуня*, *свіран*, *сцірта*, *тарпа* (запазычанні з літоўскай) і інш. Дзякуючы таму, што група даўніх запазычанняў, якія былі засвоены народнай мовай і не ўспрымаліся носьбітамі мовы як чужыя моўныя сродкі, карысталася прыхільнасцю сярод стваральнікаў літаратурнай мовы, разам з народнай стыхіяй у літаратурную мову траплялі і беспраблемна замацоўваліся ў ёй шматлікія генетычна небеларускія словы.

Што да моўных рэсурсаў груп *ab* і *bb* (новыя аўтэнтчныя лексічныя сродкі і запазычанні перыяду існавання новай беларускай літаратурнай мовы), то іх роля ў фарміраванні беларускай літаратурнай мовы і стаўленне да іх з боку тагачасных кадыфікатараў выразна адрозніваліся ў параўнанні з роллю і стаўленнем да моўных сродкаў груп *aa* і *ba*.

Групу новых аўтэнтчных моўных сродкаў складалі народныя словы (*aba*), словаўтваральныя неалагізмы (*abb*) і словы, адроджаныя са старой пісьмовай беларускай мовы (*abc*). У рамках гэтай групы толькі да народных слоў, якія ўваходзілі ў літаратурную мову ў XIX – пачатку XX ст. поруч з яе развіццём (падгрупа *aba*), у «нашаніўскі» перыяд было фактычна безумоўна станюўчае стаўленне; гэта падгрупа прымыкала да груп *aa* і *ba*. Аднак часам выказвалася крытыка з нагоды празмернай прыхільнасці асобных пісьменнікаў да мясцовых слоў. У меншай ступені прымаліся словы падгрупы *abb*: неалагізмы, створаныя канкрэтнымі культурнымі дзеячамі для запаўнення тагачасных лакун беларускай літаратурнай мовы пры дапамозе ўласных марфем. Але беспраблемна ствараліся і пашыраліся тыя неалагізмы, якія ўзніклі ў значнай меры спантанна і не мелі на сабе адбітка ўжывання канкрэтных аўтараў, тыя лексемы, якія фактычна цяжка было адрозніць ад слоў, што даўно існавалі ў мове або нараджаліся ў рамках народнага словаўтварэння (*аб’яднанне, адсталасць, асабліваць, будучына, выбаршчык, выдавец, вырэзчык, гадзіннік, грамадскі, зграмаджвацца, зневажанне, кемнасць, лятун, майстэрня, мастацкі, мастачка, надвор’е, настаўнік, недасцігласць, незадавальства, падвячорак, падклікаць, падрахунак, пад’ярэмны, прагавітасць, прадавец, сыраварня, сябруцкі, узгадаваць, уласнік, харчовы, цягнік, чытальня, штуркарны* і інш.). Часам, аднак, навізна нейкага слова была ці ўяўлялася пэўнаму журналісту настолькі моцнай, што яно тлумачылася ў дужках пры дапамозе замежнага: *з’езд (кангрэс), намаўлянне (агітацыя), самаўпраўленне (аўтаномія), студзень (январ)* і інш. У «нашаніўскі» перыяд не было сур’ёзнага абмеркавання патрэбы ўводзіць у літаратурную мову лексемы падгрупы *abc* (адроджаныя са старой пісьмовай беларускай мовы словы). Адпаведна, плынь старабеларускай лексікі ў «нашаніўскай» мове была вузкай і фактычна незаўважнай (*дзяржава, урад* як заменнікі шырокаўжывальным у «нашаніўскі» час словам *гасударства, правіцельства*).

Да запазычанняў новай беларускай літаратурнай мовы таксама было неаднастайнае стаўленне.

Па-першае, у моўнай практыцы адрозніваліся запазычанні з роднасных славянскіх (польскай, рускай, украінскай) моў (падгрупа *bba*) і заходнееўрапейскія запазычанні-інтэрнацыяналізмы, звычайна ўгрунтаваныя на грэчаскіх і лацінскіх каранях (падгрупа *bbb*). Запазычанні-інтэрнацыяналізмы ў «нашаніўскі» час шырока ўжываліся ў мове, аднак існавала выразная тэндэнцыя тлумачыць іх для чытачоў. Часам пасля ўжытага замежнага слова ў дужках прапаноўвалася аўтэнтчнае беларускае або, радзей, прыдумане слова ці словазлучэнне: *акушэрка (бабка), акцыз («мыта»), амністыя (прашчэнне), арсенал (дзе зложана аружжа і патроны), археалагі (вучоныя людзі, што даходзяць старыны), атэстат (свадоцтва), аўтаномія (самаўпраўленне), брыж (рабро), бульён (вывар з мяса), «дэкларацыя» (заяўленне), ініцыятыва*

(чыннасць), кааліцыя (хаўрус, супрацоўніцтва), кааператыўны (хаўрусны), кампост (чарназём), канкурыраваць (змагацца), катастрофа (раптоўнае няшчасце) і інш. Такой патрэбы тлумачыць запазычаныя словы пры дапамозе глос (ад грэч. γλῶσσα – мова, маўленне) звычайна не ўзнікала, калі гэтымі запазычанымі словамі былі польскія, рускія ці ўкраінскія словы.

Па-другое, нягледзячы на тое, што словы польскага, рускага і ўкраінскага паходжання (падгрупа *bba*) як пэўная банальнасць выкарыстоўваліся ў «нашаніўскай» маўленчай практыцы, іх месца ў мове і стаўленне да іх з боку кадыфікатараў і карыстальнікаў былі неаднолькавымі.

Украінізмы процістаўляюцца паланізмам і русізмам тым, што першыя амаль ніколі не апазнаваліся як небеларускія моўныя сродкі не толькі тагачаснымі карыстальнікамі мовы, але часта і сучаснымі даследчыкамі.

Паланізмы і русізмы аб'ядноўвае тое, што прадстаўнікі культурнага слоя карыстальнікаў беларускай мовы ведалі польскую і рускую мовы і ў нейкай ступені маглі адрозніць паланізмы і русізмы.

Аднак паміж паланізмамі і русізмамі была і істотная розніца. Частка польскіх слоў належыць да разраду старых запазычанняў у беларускай мове, і яны былі добра засвоены, далі ў беларускай мове шэраг вытворных. Вялікая працягласць і інтэнсіўнасць польскага ўплыву ўздзейнічала часам і на стылістыку беларускай мовы. Рускія ж запазычанні ў беларускай мове належалі толькі да часу існавання новай беларускай літаратурнай мовы. Затое з рускай мовай беларускую мову аб'ядноўвае частка вялікага лексічнага пласта, які ўяўляе сабой агульную ўсходнеславянскую спадчыну. Старажытны лексічны пласт, які аб'ядноўвае беларускую мову з польскай, менш вивучаны і ўключае ў сябе, відаць, меншую колькасць слоў.

Негатыўныя адносіны да польскай і рускай моў у «нашаніўскі» перыяд, якія калі-нікалі праяўляліся ў выказваннях некаторых культурных дзеячаў, можна ацэньваць у значнай ступені не як рэалістычныя, а як дэкларатыўныя, «паказныя». Часта такія сцвярджэнні абвяргаліся практыкай. У гэты час беларуская літаратурная мова адчувала моцную патрэбу ў дадатковым «жывленні» з боку больш развітых польскай і рускай моў, і словы польскага і рускага паходжання перыядычна ўжываліся ў тагачаснай беларускай пісьмовай мове.

У «нашаніўскі» перыяд яшчэ не існавала паняцця літаратурнай мовы ў яго сучасным разуменні, якое прадугледжвае сярод іншага наяўнасць катэгорыі «культура мовы». У шматлікіх выпадках вылучыць паланізмы і русізмы ў тагачасным ужыванні вельмі складана або нават проста немагчыма. Кваліфікацыі многіх слоў «нашаніўскага» перыяду ў якасці паланізмаў або русізмаў перашкаджае тая акалічнасць, што пераважная большасць слоў, якія сёння разумеюцца як «паланізмы» або «русізмы», трапілі ў беларускую літаратурную мову не з польскай або рускай літаратурных моў, а з агульнаўжывальнай беларускай мовы (кайнэ) або з беларускіх гаворак. Народнае ўжыванне, на

якое ў моцнай ступені абапіраліся рэдактары-выдаўцы «Нашай нівы», не брала пад увагу прынцып распадабнення з суседнімі славянскімі мовамі. Напрыклад, у фальклорных творах як звычайная з’ява маглі ўжывацца поруч словы не толькі беларускага паходжання: *адправадзьце, адвязіце / Да бабульку дамоў* (запісы П. Шэйна), *тры гладкія, атылыя ксяндзы... Пані за ім: просіць, благае... Яны прасіць, яны благаць* (запісы А. Сержпутоўскага). Слова *адправадзьце* ў песні было ўжыта пад відавочным польскім уплывам, гэтаксама на польскую крыніцу ўказваюць словы *атылы, благаць*. У беларускай агульнаўжывальнай мове таго часу існавала вялікая колькасць старых і новых слоў польскага паходжання і новых слоў рускага паходжання; усе гэтыя словы ў той або іншай ступені траплялі на старонкі газеты.

Усё гэта спрыяе таму, што моўнае ўжыванне газеты «Наша ніва», асабліва першых гадоў яе выдання, з пункту гледжання ведаў пра сучасную беларускую літаратурную мову можа ўяўляцца як даволі стракатая сумесь розных па паходжанні слоў і формаў. Так, напрыклад, на старонках першага нумара газеты акрамя звычайных і сёння ў беларускай літаратурнай мове слоў і формаў сустракаліся і наступныя: *аб’яўленне, аддзельна* (у аўтарскай мове апавядання Якуба Коласа), *акцыбр, Балтыцкі, безвядомы* ‘несвядомы’, *безжызненны, відзець, вучащыйся* (назоўнік), *вучанік, вучыцель, вучыцельскі, гасударственны, гдзе, гдзесьці, грабіцель, дзела, жывець* ‘жыве’, *заяўленне, заяўлений* (форма роднага склону множнага ліку слова *заяўленне*), *з’ядзэнне* ‘з’ядзенне’, *крэпка, насрожыцца* ‘насцярожыцца’, *начальны, наябр* (як тлумачэнне слова *лістапад*), *навэдлуг* ‘паводле’, *пажычаны, паследні, пекне* ‘пекна, прыгожа’, *перашкадзаць* ‘перашкаджаць’, *первы* ‘першы’, *правіцельства, прымерам, рабак, разумне* ‘разумна’, *расценне, сільны, служашчы* (назоўнік), *случацца, спакойне* ‘спакойна’, *срок, счастлівы* ‘шчаслівы’, *чытаць* (у апавяданні Якуба Коласа), *старана, страніца, такжа, трудны, трэбаваць, увелічыцельны, упалнамочаны, упорлівы* ‘настойлівы’, *ухопе* ‘ухопіць’, *фамілья* ‘прозвішча’, *цярпялівы, цэль, чытацель* і інш. У першы час выдаўцы газеты калі-нікалі зведвалі значныя цяжкасці ў перадачы па-беларуску звычайных для сённяшняга ўжывання слоў. Напрыклад, тлумачачы патэнцыяльна невядомае для чытачоў слова *інстынкт*, у першым нумары газеты яны абмежаваліся прывядзеннем эквівалентных спалучэнняў з гэтымі словам у польскай і рускай мовах з адсылкай да гэтых моў (польск. *інстынкт захавання гатунку*, руск. *инстинкт сохранения вида*), але не далі адпаведных спалучэнняў на беларускай мове – відаць, з-за таго, што словы *захаванне* і *від* былі яшчэ недастаткова ўжывальнымі ў тагачаснай беларускай літаратурнай мове. На працягу 1906–1915 гг. мова газеты эвалюцыянавала, і ў апошнія гады ўжыванне ў «Нашай ніве» палепшылася, хоць з пункту гледжання сучаснага разумення нормаў і не было ўзорным. Так, на старонках апошняга ў 1915 г. нумара газеты сустракаліся наступныя словы, словазлучэнні і формы: *акрашаны*,

аставацца, глаўнакамандуючы, задзержывацца, лінейка 'радок', менне 'маё-масць', натужаны 'напружаны', няхват 'недахоп', памятник 'помнік', пекны, плазмам расцягнуся, помач, проба 'спроба', сільна, споўніць, спыніўшаеся жыццё, старонца, тхнуць 'удыхнуць', уласць, упор 'настойлівасць', упорны 'настойлівы', усілены, уцвярдзіцца, цэннасці (нацыянальныя), шаг і інш. Такое ўжыванне дало падставы адной сучаснай даследчыцы неабгрунтавана назваць моўную практыку газеты «Наша ніва» «трасянкай». Аднак ва ўяўленні выдаўцоў газеты, якія былі патрыётамі і адстойвалі самабытны характар беларускай мовы, падобныя ўжыванні напэўна не адхіляліся ад узораў добрай (прынамсі, прымальнай) беларускай мовы.

Нарэшце, можа быць пастаўлены пад сумненне статус некаторых запазычанняў перыяду новай беларускай літаратурнай мовы як «новых». Некаторыя словы замежнага паходжання тыпу *кабета* ці *гарбата* на працягу XIX ст. настолькі часта выкарыстоўваліся ў літаратурнай мове і ўкараніліся ў народнай мове (падгрупа *bbc*), што ў пачатку XX ст. яны фактычна мала чым адрозніваліся ад старых запазычанняў, маглі разумецца ўжо як «спрадвечныя» моўныя сродкі. Гэта асабліва магло мець месца тады, калі некія словы тыпу *кабета* да пэўнага часу фактычна яшчэ не мелі ўласнабеларускіх альтэрнатыв (слова *жанчына* стала актыўна ўжывацца ў беларускай літаратурнай мове толькі пасля адлюстравання яго ў 1918 г. у перакладным слоўніку). Такого ўспрымання, аднак, не было ў дачыненні да слоў, якія ўвайшлі ў беларускую мову нядаўна (падгрупа *bbd*).

Усё вышэйсказанае паказвае, што, нягледзячы на агульную і вельмі выразную тэндэнцыю фарміраваць беларускую літаратурную мову «нашаніўскага» перыяду на народнай аснове, у моўнай практыцы і ў стаўленні з боку кадыфікатараў да тых або іншых лексічных груп існавалі розныя спецыфічныя і неадназначныя моманты. Нават у тых выпадках, калі словы нейкіх разрадаў і груп (напрыклад, *aa*, *ba* і *aba*) былі асабліва прыдатнымі як матэрыял для фарміравання літаратурнай мовы беларусаў, у рамках гэтых разрадаў і груп маглі вылучацца нейкія сферы, апора на якія неабавязкова давала цалкам станоўчыя вынікі з пункту гледжання задач, якія стаялі ў той час перад беларускай літаратурнай мовай. Напрыклад, апора на тыя аўтэнтчныя спрадвечныя моўныя сродкі, якія супадалі з рускай мовай (падгрупа *aba*), магла быць неэфектыўнай з пункту гледжання дасягнення задачы свядзеньня самастойнага характару беларускай мовы на фоне рускай мовы. Маюцца на ўвазе такія словы, як *аб'ясняць*, *аддыхаць*, *відзец*, *вобмарак*, *вучыцель*, *дзела*, *дзяржаць*, *дзярэўня*, *жалаба*, *ждаць*, *заметна*, *заноза*, *затылак*, *каблук*, *калач*, *калясо*, *нада*, *нет*, *палажыць*, *палучаць*, *прашчаць*, *скора*, *спраўка*, *счытаць*, *хватаць*, *шчупаць* і інш. Нягледзячы на тое што выкарыстанне асобных адзінак гэтай падгрупы сёння ацэньваецца як непрымальнае, ні ў «нашаніўскі» час, ні часткова і ў 1920-я гг. такая лексіка амаль зусім не абмяжоўвалася.

У 1920-я гг. у параўнанні з «нашаніўскім» часам адносіны да некаторых лексічных рэсурсаў або іх месца і значэнне ў працэсе фарміравання літаратурнай мовы часткова змяніліся.

Найбольшыя змены адбыліся ў падгрупе *abb*, якая змяшчала словаўтваральныя неалагізмы. Калі ў «нашаніўскі» перыяд словатворчасць у літаратурнай мове фактычна яшчэ не стаяла на парадку дня, адбывалася ў значнай ступені спантанна, не толькі звычайныя карыстальнікі мовай, але і яе кадыфікатары пераважна не заўважалі спецыяльна створаных слоў на фоне дэрыватаў, якія ўваходзілі ў літаратурную мову праз народную мову, то ў наступным дзесяцігоддзі найперш у сувязі з патрэбай радыкальнага пашырэння кола паняццяў літаратурнай мовы ў працэсе разбудовы тэрміналогіі значэнне словаўтварэння ўзрасло, яно стала самастойным і вельмі важным напрамкам дзейнасці ў працэсе камплектавання лексічнага складу літаратурнай мовы.

Таксама ў 1920-я гг. істотна змянілася прапорцыя выкарыстання паланізмаў і русізмаў у той частцы моўнага ўжывання, якая датычылася абыходкавых слоў (падгрупа *bbb*). Калі ў «нашаніўскі» перыяд падобныя ненаарматыўныя з сучаснага пункту погляду словы такіх разрадаў выкарыстоўваліся ў маўленні фактычна неабмежавана, то ў 1920-я гг., ва ўмовах наяўнасці перакладных слоўнікаў, якія ў той або іншай ступені з'яўляліся нарматыўнымі, моўнае ўжыванне ў цэлым стала больш строгім.

Нарэшце, важныя пераўтварэнні адбыліся ў рамках падгрупы *aba*, якая ўключала аўтэнтычную народную лексіку. На першы погляд змены ў гэтай сферы ў параўнанні з «нашаніўскім» перыядам былі нязначнымі і 1920-я гады ў цэлым працягвалі папярэднюю традыцыю. Аднак спецыфічная сітуацыя стваралася ў сувязі з тым, што ў 1920-я гг. беларуская літаратурная мова вельмі інтэнсіўна асвойвала новыя для яе навуковы і афіцыйна-дзелавы стылі. Звычайна гэтыя стылі маюць у сваім складзе даволі многа пэўных моўных шаблонаў, устойлівых канструкцый і словазлучэнняў, уласцівых навуковай ці афіцыйна-дзелавой практыцы любой мовы. У беларускай сітуацыі гэтыя шаблоны і канструкцыі пераважна немагчыма было ўзяць з уласных моўных рэсурсаў у сувязі з вельмі павольным развіццём беларускай літаратурнай мовы ў XIX ст. Іх зручней было запазычыць з суседніх, больш развітых, польскай або рускай моў. Адначасова фарміраванне афіцыйна-дзелавога стылю і асабліва навуковай тэрміналогіі ў рамках агульнай тэндэнцыі выкарыстання ў працэсе фарміравання літаратурнай мовы народнага маўлення знаходзілася пад вялікім уплывам з боку народных моўных сродкаў. Выкарыстанне народнай лексікі і формаў у стылях, якія, здавалася б, у цэлым для такога ўжывання не вельмі добра надаваліся, стварала вельмі спецыфічную сітуацыю ў беларускай літаратурнай мове, істотна ўзмацняла яе разуменне і ўспрыманне як мовы глыбока народнай.

На ўзроўні граматыкі і ў сферы правапісу ў 1920-я гг. у цэлым працягвалася традыцыя «нашаніўскага» перыяду з той, аднак, істотнай розніцай, што ў інбелкультаўскі перыяд развіццё граматычных сродкаў і арфаграфіі адбывалася ва ўмовах існавання нарматыўнай граматыкі і правапісу.

У 1920-я гг. беларуская літаратурная мова актыўна ўдасканальвалася ў мастацкім стылі і інтэнсіўна засвойвала новыя для сябе навуковы і афіцыйна-дзелавыя стылі. Многія пагрозы яе быцця, вызначаныя ў канцы 1910-х гг. Я. Канчарам, к канцу гэтага перыяду былі зняты ці, прынамсі, моцна аслаблены. У канцы 1920-х – пачатку 1930-х гг. на беларускай мове ўжо выходзіла разнастайная літаратура. Тым не менш, падобна да «нашаніўскага» перыяду, у гэты час многія процістаўленні ў выкарыстанні стылістычных сродкаў беларускай літаратурнай мовы яшчэ не замацаваліся. Галоўнымі перашкодамі на шляху да такога замацавання былі непрацяглы час выкарыстання літаратурнай мовы ў розных сферах, а таксама прынятая канцэпцыя народнасці літаратурнай мовы, якая ў пэўнай меры нівельвала ўсе стылі і перашкаджала цвярдзэнню і замацаванню асноўных стылістычных апазіцый паміж вусным па сваёй прыродзе мастацкім стылем і пісьмовым навуковым стылем.

Пытанні для самакантролю

1. Чаму творцы «нашаніўскага» адраджэння і праваднікі беларусізацыі 1920-х гг. лічылі, што для стварэння беларускай літаратурнай мовы найлепш надаецца народная беларуская мова?

2. Чаму Я. Лёсік лічыў неабходным арыентаваць развіццё беларускай літаратурнай мовы на народна-фальклорную аснову? Якія погляды на суадносіны літаратурнай і народнай моў меў С. Некрашэвіч?

3. Сродкі якіх лексічных разрадаў з пункту гледжання аўтэнтычнасці/запазычанасці і спрадвечнага/новага паходжання карысталіся асаблівай прыхільнасцю ў працэсе фарміравання літаратурнай мовы ў «нашаніўскі» перыяд?

4. Якім было стаўленне да словаўтваральных неалагізмаў у «нашаніўскі» перыяд?

5. Па якой прычыне некаторыя запазычаныя словы непасрэдна тлумачыліся ў тэкстах пры дапамозе глос?

6. Чым можна растлумачыць актыўнае ўжыванне ў літаратурнай мове «нашаніўскага» перыяду польскіх і рускіх слоў?

7. Чаму ў 1920-я гг. стаўленне да наватвораў істотна змянілася?

8. З якімі праблемамі фарміравання сутыкалася беларуская літаратурная мова як мова, створаная на базе народнага маўлення?

9. Якія моўныя прыклады могуць сведчыць на карысць таго, што ў 1920-я гг. у працэсе свайго фарміравання беларуская літаратурная мова актыўна чэрпала рэсурсы з крыніц народнай мовы?

Спіс рэкамендаванай літаратуры

Гапоненка, І. А. Лексіка беларускай літаратурнай мовы XIX – пачатку XX ст. Асаблівасці станаўлення і развіцця / І. А. Гапоненка. Мінск, 2012.

Запрудскі, С. М. Беларускае мовазнаўства і развіццё беларускай літаратурнай мовы: 1920–1930-я гады / С. М. Запрудскі. Мінск, 2013.

Крамко, І. І. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы / І. І. Крамко, А. К. Юрэвіч, А. І. Яновіч. Мінск, 1968. Т. 2.

Шакун, Л. М. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы / Л. М. Шакун. Мінск, 1984.

4. РАЗВІЦЦЁ ЛЕКСІКІ БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЫ

Падчас значных змен у сацыяльна-палітычным ладзе грамадства мова таксама можа істотна змяняцца, пры гэтым найбольшую дынаміку зазнае лексічны ўзровень. Гэта звязана з тым, што па меры здзяйснення зрухаў у грамадскай свядомасці ўзнікаюць новыя словы, якія адлюстроўваюць новыя паняцці і рэаліі. Змены ў жыцці непазбежна суправаджаюцца зменамі ў лексіцы – праз уваход у мову адных слоў і выхад іншых. У многіх лексем з’яўляюцца новыя значэнні, якіх раней не было, змяняюцца правілы спалучальнасці, адбываюцца зрухі ў стылістычнай іерархіі тых або іншых слоў і г. д.

Уласцівае 1920–30-м гг. паскоранае функцыянальнае развіццё беларускай мовы выклікала радыкальнае павелічэнне напісаных на ёй тэкстаў і ў выніку колькасны рост моўных фактаў, з’яў і іх варыяцый, розных спосабаў, формаў і тыпаў іх спалучэння. Інтэнсіфікаваліся працэсы ўнутры- і міжмоўнага ўзаемадзеяння. Усё гэта абумовіла якасныя зрухі, відазмяненні, пераўтварэнні ў розных сферах структуры мовы.

Змены ў лексіцы літаратурнай мовы адбываюцца праз пасрэдніцтва друкаваных выданняў. У гісторыі беларускага друку 1920-я гады пазначаны пачаткам выхаду літаратурных часопісаў «Полымя», «Маладняк», «Узвышша» і інш., якія на сваіх старонках асвятлялі многа шырэйшае кола тэм у параўнанні з «нашаніўскім» часам, далі магчымасць разгарнуцца беларускай мастацкай літаратуры ў многа большай колькасці жанраў.

Калі меркаваць па надрукаваных тамах слоўніка мовы газеты «Наша ніва» (па стане на 2016 г. выйшлі тры тамы па літару «Р» уключна), лексічнаму складу беларускай літаратурнай мовы гэтага перыяду былі ўласцівы шматлікія пропускі. У гэты час у літаратурнай мове яшчэ адсутнічалі такія звычайныя сёння словы, як *абавязаць* і *абавязаны*, *абарончы*, *абвінаваўчы*, *абвяржэнне*,

аб'ява, аб'ект і аб'ектыўны, абяцаны, аб'ём, аблуда і аблудны, абставіны, абсяг, абутак, агідны, агонія, агрэсар, агрэх, агульначалавечы, адбудова, адварот, адгарнуць, аджартавацца, адмоўны, аднавясковец, аднаведны, адтуліна, аналіз, анямечыць, ахоп, ашалелы, безумоўна, датычыцца, дрыгва, душ, запырэчыць, зашрубавачь, магній, магніт або магнэз, магчыма, магчымы, мадонна, мажнець, мажны, матэрыя, нахіл 'схільнасць', недахоп, нервовы, разважанне, развязанне і інш.

Замест некаторых з гэтых слоў (напрыклад, *абарончы, аб'ява, адбудова, ахоп, недахоп, развязанне*) у «нашаніўскі» час у беларускай літаратурнай мове ўжываліся іншыя. Так, на месцы сучаснага *абарончы* выкарыстоўвалася форма *абаронны*. Невядомай у «нашаніўскі» перыяд лексеме *аб'ява* адпавядала шырокаўжывальнае слова *аввестка*, якое, аднак, паступова ў 1930-я гг. было адціснута на другое месца. На месцы сучасных *адбудова, недахоп, развязанне* былі *адбудаваанне, недахват* (або *няхват*), *развязка*. Замест сучаснага *ахоп* 'таўшчыня па аб'ёме распаспёртых рук' ужывалася слова *абхват*, якое, зрэшты, не мела іншых, больш абстрактных значэнняў сучаснай лексемы *ахоп*.

Аднак большасць пералічаных слоў у «нашаніўскі» перыяд не мела ніякіх аналагаў у беларускай мове, адпаведныя найменні проста яшчэ адсутнічалі ў літаратурнай мове. Напрыклад, у гэты час у літаратурнай мове, паводле даных слоўніка «Нашай нівы», яшчэ не было вялікай колькасці аддзеяслоўных абстрактных, асабовых і іншых назоўнікаў тыпу *абагачэнне, абавраванне, абаврэў, абавравальнік, абгортка, абдымкі, аб'езд, абмежаванасць і абмежаванне, абмеркаванне, абнаўленне, абраннік, абуджэнне, аглядчык, аглядальнік, адбіванне, адбіццё, адведзіны, адведкі, адвод, адзнака, аднавіцель, апірышча, выклад, выраб, захопнік, імкненне, парушальнік, развязанне і інш.* Так было нягледзячы на тое, што адпаведныя дзеясловы шырока ўжываліся ў тагачаснай мове і, здавалася б, перашкод для ўтварэння аддзеяслоўных формаў не было. Гэтаксама яшчэ не існавалі ў літаратурнай мове шматлікія адпрыметнікавыя і аддзеепрыметнікавыя назоўнікі тыпу *абыжавасць, адарванасць, адвечнасць, аддаленасць, адзеравянеласць, адзінкавасць, адказнасць, аднабаковасць, аднагалоснасць, аднадумства, аднароднасць, безнадзейнасць, магутнасць і інш.* Згодна з данымі слоўніка, часам у мове «нашаніўскага» перыяду не было не толькі пэўных аддзеяслоўных, адпрыметнікавых і аддзеепрыметнікавых назоўнікаў, але і саміх дзеясловаў, прыметнікаў і дзеепрыметнікаў, ад якіх гэтыя назоўнікі маглі б утварыцца: *абагавіць і абагаўленне, абагульніць і абагульненне, абагуліць і абагульванне, абачлівы і абачлівасць, абвадніць, абвадняльны і абвадненне, абважыць і абважванне, абвергнуць і абваржэнне, абмаляваць і абмалёўка, абнадзеіць, абнадзейвальны і абнадзейванне, абнародаваць і абнародаванне, абрысаваць і абрысоўванне, абскардзіць і абскарджанне, абслугоўваць, абслугоўванне і абслуга, абумовіць, абумоўлены і абумоўліванне, абцяжарваць, абцяжарвальны і абцяжарванне, абязболіць,*

абязбольвальны і абязбольванне, абязводзіць і абязводжванне, абясикодзіць, абясикоджвальны і абясикоджванне, авалодаць і авалодванне, агаласіць і агалашэнне, аграмадзіць і аграмаджванне, адаптаваць і адаптаванне, адасобиць, адасоблены, адасабляльны і адасабленне, аддзякаваць, аддзячыць і аддзяка, адключыць і адключэнне, адлюстравачь, адлюстраваны, адлюстравальны і адлюстраванне, адхіліць, адхілены і адхіленне, адшчапіць, адшчэплены, адшчапленне і адшчапенец, аправіць і аправа, даследаваць, даследаваны і даследаванне, дэмабілізаваць і дэмабілізаваны, зняславіць, зняслаўлены, знеслаўляльны, знеслаўленне і інш. У дадзеным выпадку выпадае гаварыць не проста пра недахоп у літаратурнай мове нейкіх асобных слоў, але пра адсутнасць у ёй цэлых словаўтваральных гнёздаў. Гэта ўшчэрбнасць стану літаратурнай мовы «нашаніўскай» пары збліжала яе са станам мовы XIX ст. Такі недаразвіты характар літаратурнай мовы «нашаніўскага» часу тлумачыцца недастаткова шырокім колам тэм, якія ў пачатку XX ст. асвятляліся на беларускай мове, яе абмежаванай літаратурнай апрацоўкай і нязначнай аддаленасцю тагачаснай літаратурнай мовы ад народнай, якой у цэлым быў уласцівы дэфіцыт абстрактных назоўнікаў.

Напрыклад, адсутнасць у мове перыяду «Нашай нівы» слова *развязанне* было абумоўлена не ўнутранымі асаблівасцямі беларускай мовы, якія нібыта не прымалі ўтварэння такога назоўніка, а вузкім абсягам сфер яе выкарыстання. Як толькі ў канцы 1910-х гг. з’явіліся першыя беларускамоўныя падручнікі па матэматыцы, у іх адразу ж як зусім звычайныя ўжываліся выразы *развязаць задачу, развязванне задач*. Факт выдання кожнай новай кнігі на беларускай мове мог спрыяць павелічэнню яе лексічнага складу, запаўненню тых або іншых «ячэек» лексічнай сістэмы, якія дагэтуль па розных прычынах яшчэ былі не запоўнены. Так, напрыклад, першае ўжыванне аддзеяслоўнага назоўніка *аграванне* (сучаснае: *абаграванне*) фіксуецца ў беларускай літаратурнай мове не ў газетных артыкулах, як можна было б гэтага чакаць, ці мастацкіх творах, а ў элементарным задачніку Г. Юрэвіча 1919 г., у якім у адным месцы, згодна з умовай задачы, ішла гаворка пра *аграванне ўрадавага будынку*.

Большасць вышэйпералічаных слоў неўзабаве з’явіліся ў беларускай літаратурнай мове – у канцы 1910-х і асабліва ў 1920-я гг., як толькі мова стала выкарыстоўвацца больш шырока і свабодна. Імкліваму моўнаму абагачэнню спрыяла наяўнасць шматлікіх беларускамоўных выданняў.

Так, напрыклад, фіксацыі ў літаратурнай мове важнага для 1920-х гг. слова *вызыск* мы абавязаны публікацыі ў 1918 г. у газеце «Дзянніца» апавядання Ц. Гартнага «Велікодная каробка». Слова *вызыск* было ўжыта ў творы ў значэнні ‘здабыванне’: *склаўся гатовы план вызыску грошы к святам*. Не пазней чым з 1919 г. у беларускай літаратурнай мове фіксавалася слова *зыск* ‘даход’, яно было ўжыта В. Ластоўскім у перакладзе задачніка Г. Юрэвіча.

Гэта былі звычайныя для таго часу лексемы, пра што можна меркаваць па той акалічнасці, што словы на аснове комплексу *зыск*- не толькі ўжываліся ў той і ранейшы час у беларускай мове, але і фіксаваліся ў слоўніках. Так, у 1870 г. у славутым слоўніку І. Насовіча было засведчана слова *ўзыск* (у арфаграфіі І. Насовіча: *взыск*) ‘пошук’, ‘спагнанне’, ‘зварот’. У першых слоўніках братоў М. і Г. Гарэцкіх 1918 і 1920 гг. знаходзім словы *бяззыскна* ‘беззваротна’ і *бяззыскны* ‘беззваротны’. З 1923 г. слова *вызыск* пачало ўжывацца ў газетах і кнігах у значэнні ‘эксплуатацыя’ і з сярэдзіны 1920-х у гэтым значэнні стала фіксавацца ў тагачасных слоўніках.

На старонках «Нашай нівы» слова *нахіл* ужывалася толькі ў фізічным значэнні ‘пастава прадмета пад вуглом да гарызантальнай і вертыкальнай плоскасці’: *стаўляць вуліі на колах трэба павэдлуг ґрунтаві з малым нахілам наперад* (1910, № 3). І толькі ў «паслянашаніўскі» час гэта слова фіксуецца ў значэнні ‘схільнасць’.

У газеце «Наша ніва» слова *гушча* абмяжоўвалася семантыкай ‘густы зараснік чаго-небудзь’. У «паслянашаніўскі» час семантыка гэтага слова пашырылася за кошт значэнняў ‘густы асадак’, ‘месца скопішча чаго-ці чаго-небудзь’, ‘шырокія колы насельніцтва’.

На старонках газеты «Наша ніва» не ўжываліся словы *абанглічаниць*, *аднабочна* ‘аднабакова’, *аднавіцель*, *адпаведны*, *адшчапенец*, *анямечыць*, *апірышча*, *ашалелы*, *ачмучаны*, *безварункава* ‘безумоўна’, *безумоўна*, *беспасрэды* ‘непасрэдны’, *бязмоўны*, *варажнеча*, *выкладовы* ‘прызначаны для выкладання’, *вынарадавенне* ‘дэнацыяналізацыя’, *выслаўлены* ‘выказаны’, *вытыхаць* ‘выдыхацца, знясільвацца’, *дробнабуржуазны*, *дэзарганізацыйны*, *запэўніць* ‘гарантаваць’, *захадзіцца* ‘пачаць старанна, рупліва нешта рабіць’, *захватны* ‘захопніцкі’, *зводы* ‘інтрыгі’, *ззамаладу*, *зыскавы*, *імпатэнцыя*, *незбаданы* ‘недаследаваны’, *нудзьгаваць*, *няведа*, *нязнанне*, *нясчыслены*, *паднясенне* ‘уздым’, *панятлівы*, *папіхач*, *перапона* ‘перашкода’, *прадукцыйнасць*, *праіздодны*, *прышыкованы* ‘падрыхтаваны’, *пяцце* ‘імкненне’ і інш., аднак яны сустракаюцца на старонках газеты «Звон», якая стала выдавацца ў 1919 г. Газета абмяркоўвала шырокае кола грамадска значных тэм – і ў моцнай ступені дзякуючы гэтаму на яе старонках ужываліся адзначаныя вышэй і іншыя новыя для тагачаснай беларускай мовы словы. Часам значэнні выкарыстоўваных у газеце слоў адрозніваліся ад сучасных, напрыклад: *абняты* ‘акружаны’, *адпаведны* ‘адказны’, *замер* ‘намер’, *запамінаць* ‘забываць’.

У некаторых выпадках разам з ужываннем новых слоў у маўленчай практыцы газеты «Звон» пашырэння паняццёвай базы лексічнага складу беларускай літаратурнай мовы не адбывалася, паколькі гэтыя словы імянавалі паняцці, якія ўжо былі засведчаны ў мове раней: *аслуpecь* (у «Нашай ніве» было: *астаўбянець*), *даправадзіць* (*давесці*), *завалаць* (*закрычаць*), *меські* (*гарадскі*), *нядбальства* (*нядбаласць*), *пломень* (*полюмя*), *развой* (*развіццё*),

раздзьмухаць (*раздуць*), *распаляць* (*распальваць*), *распачатак* (*пачатак*), *рухомы* (*рухлівы*) і інш. З аднаго боку, такія выпадкі павялічвалі збыткоўнасць, колькасць варыянтаў у беларускай мове. З другога боку, дзякуючы ў значнай ступені менавіта такім фактам існуе магчымасць рэканструяваць узнікненне важнай для фарміравання нормы ацэнчанасці, пэўную «ідэалогію» пажаданага развіцця тагачаснай літаратурнай мовы ва ўяўленнях некаторых яе стваральнікаў, іх густы і схільнасці, перавагі і прэферэнцыі. Калі гаворка ідзе пра газету «Звон», то, згодна з аднымі звесткамі, яе рэдагаваў Янка Купала, паводле другіх – калектыў у складзе Я. Лёсіка, Я. Фарботкі, А. Гаруна і М. Краўцова. Так, напрыклад, факт ужывання выдаўцамі газеты «Звон» наватвора *аслупец* мог сведчыць пра іх крытычнае стаўленне да выкарыстання ў літаратурнай мове слова *астаўбянец* – відаць, на той падставе, што літаратурнай формай яны лічылі слова *слуп*, а не *стоўб*. Слова *мескi* і *завалаць* яны маглі выкарыстоўваць як ужывальныя ў іх асяроддзі або ў народнай мове і як лексемы, якія маюць даўнюю традыцыю выкарыстання ў беларускай мове. Лексема *завалаць* (*павалаць*, *вывалаць*), акрамя таго, мела тую перавагу, што магла фарміраваць так патрэбнае беларускай літаратурнай мове стылістычнае значэнне, бачнае з наступных кантэкстаў, дзе яна ўжывалася ў высокім стылі: *павалаць* ‘заклікаць’ і *народ наш за сабою... хто стане валаць нас да ўцякання... вываланыя* ‘выкліканыя’ *да жыцця кіпучым маментам* (газета «Вольная Беларусь», 1917 г.). Слова *раздзьмухаць* і *развой* маглі здавацца рэдактарам «Звона» больш прымальнымі для беларускай мовы ў параўнанні з *раздуць*, *развіццё*; лексему *рухомы*, верагодна, яны ўяўлялі як больш абстрактную ў параўнанні з *рухлівы* і прыдатную для спалучэння не толькі з асабовымі назоўнікамі і г. д.

У падрыхтаваных Л. Гарэцкай у 1919 г. і Я. Лёсікам у 1920 г. чытанках «Наш край» фіксуюцца словы *невymoўны* (ужыванне паэта А. Гаруна) і *зацеміць*. У драматычным творы Л. Родзевіча «Сказ аб гуслях» 1920 г. – лексема *дрыгаўка* ‘дрыгва’, у артыкуле К. Сваяка 1920 г. – *показка* ‘анекдот’ і г. д.

Арганізацыя ў лютым 1921 г. пры Народным камісарыяце асветы (далей – Наркамасветы, Наркамат асветы, НКА) БССР Навукова-тэрміналагічнай камісіі і заснаванне ў 1922 г. Інстытута беларускай культуры (Інбелкульту) адкрылі шлях да інтэнсіўнай распрацоўкі навуковай тэрміналогіі і стварэння разнастайных беларускамоўных навучальных дапаможнікаў. У канцы 1910-х – 1920-я гг. былі надрукаваны першыя беларускамоўныя праграмы па навучальных дысцыплінах і многія важныя для станаўлення беларускамоўнай сістэмы адукацыі падручнікі: «Геаграфія Беларусі» А. Смоліча (1919), «Гісторыя беларускае літаратуры» М. Гарэцкага (1919), «Праграма сістэматычнага курса арыфметыкі і тэрміналогія» (1920), «Праграмы беларускай пачатковай школы» на 1919/20 навучальны год, «Асноўныя пачаткі арыфметыкі» К. А. Цыгельмана (1920), «Кароткі нарыс гісторыі Беларусі» У. Ігнатоўскага

(1921), «Фізіялогія і анатомія чалавека» М. Малышава (1923). У 1924–1930 гг. былі апублікаваны «Геаграфія Еўропы» М. В. Азбукіна, «Элементарная алгебра» А. П. Круталевіча, «Фізіка» М. В. Кашына, «Пачатковая геаметрыя» Ф. Г. Мікельсара, «Кароткі курс эканамічнае географіі СССР» П. Г. Цімафеева, «Палітычная эканомія» Л. Любімава, «Курс прыродазнаўства» І. Траяноўскага, «Уводзіны ў навуку аб неарганічнай прыродзе» М. Грамыкі, «Трыганаметрыя» А. Круталевіча і А. Міцкевіча, «Кароткі курс глебазнаўства» П. Рагавога, «Падручнік па гінекалогіі для медтэхнікумаў» і інш.

На працягу 1922–1930 гг. былі падрыхтаваны 23 выпускі серыі «Беларуская навуковая тэрміналогія», у рамках якой надрукаваны слоўнікі па матэматыцы, літаратуры, географіі, логіцы і псіхалогіі, геалогіі, батаніцы, музыцы, лясной справе, анатоміі, праве, грамадазнаўстве, лінгвістыцы, глебазнаўстве, бухгалтарскай справе, хіміі, сельскай гаспадарцы, фізіцы, педагогіцы, раслінагадоўлі. Некаторыя тэрміналагічныя слоўнікі (напрыклад, вайсковы) у гэты час былі надрукаваны па-за рамкамі серыі «Беларуская навуковая тэрміналогія». Публікацыя тэрміналагічных слоўнікаў, агульны ўздым тэрміналагічнай творчасці і публікатарскай актыўнасці спрыялі таму, што на працягу першага перыяду гісторыі беларускай літаратурнай мовы міжваенных гадоў былі заснаваны важныя навуковыя серыйныя выданні. Напрыклад, з 1928 г. друкаваліся «Запіскі аддзела гуманітарных навук», з 1929 – «Запіскі аддзела прыроды і народнай гаспадаркі». Былі надрукаваны важныя кнігі па розных спецыяльных пытаннях («Курс доследнай геаметрыі» А. Астраба, «Ужыванне тарфяных угнаенняў у сельскай гаспадарцы» Ф. Бахцеева, «Вада і жыццё» Л. Дашкевіча, «Ці стаіць зямля на трох кітах» А. Дрожджына, «Дапаможнік трактарыстаму» Д. К. Карэльскіх, «Цыбуля і часнок» В. Красачкіна, «Тэхніка ў жывёл» В. Львова, «Культура бульбы» М. Максімовіча, «Скурныя і венерычныя хваробы» В. Ю. Мранговіуса, «Правілы догляду сельскагаспадарчых машын» А. Юдзіна і інш.).

Адначасова з падрыхтоўкай названых тэрміналагічных слоўнікаў, падручнікаў, манаграфій і папулярных кніг, з іх выкарыстаннем у розных сітуацыях вялікай колькасцю людзей шматразова ўжываліся і ўзнаўляліся разнастайныя новыя словы і тэрміны. Гэтым самым дадзеныя словы сацыялізаваліся, замацоўваліся ў маўленчай практыцы, становіліся здабыткам усяго грамадства.

Так, у папулярных кніжках М. Сандамірскага «Як трэба берагчы свае нервы» і «П'янства – злейшы вораг чалавецтва» 1930 г. часткова як звычайныя, а часткова як новыя, у пэўным сэнсе як «спробныя» ўжываліся шматлікія анатамічныя і іншыя тэрміны, спецыяльная лексіка са сферы медыцыны і псіхалогіі, а таксама агульнаўжывальныя словы: *нервовая каморка* 'клетка', *цяглічная* 'мышцавая' *каморка*, *правая паўкуля* 'паўшар'е', *клімакцэрый* у жанчын, *вольнасць* 'расстройства' *жывата*, *органы траўлення* 'стрававання',

белакроўнікі і чырвонакроўнікі ‘лейкацыты і эрытрацыты’, плямаваты і зваротны тыфус, працэс брузавання ‘браджэння’, карысныя матэрыі ‘рэчывы’, адзнака адважнасці і маладзецтва, сіла намаўлення ‘гіпнозу’, вярзлівая ‘навязлівая’ ідэя, родавае скажэнне ‘палавое вычварэнне’, хрыбетны ‘пазваночны’ слуп, плоццевыя ‘палавыя’ зносіны, нахіл ‘схільнасць’ да самагубства, падвышанае ўзбуджэнне, крывяходныя судзіны ‘сасуды’, спінныя мазгі, душ струмянёвы (душ Шарко), душ вахляровы ‘веерны’, спірытусовы ‘спіртны’ напой і інш.

Праз кнігу «Правілы догляду сельскагаспадарчых машын» А. Юдзіна і падобных да яе чытач мог засвойваць словы і словазлучэнні тыпу *адпальванне, атворына ‘адтуліна’, вагар ‘рычаг’, падважнік ‘рычаг’ і падважнічак, вагарык ‘рычажок’, выпрабы ‘выпрабаванні’, выхлопы, забеспячальны ‘ахоўны’, заскок ‘сабачка’, зашрубавач і падишрубавач, коўзальны ‘які слізгае’, кулькаваты ‘шарыкавы’, мутэрка ‘гайка’, накладач ‘накладка’, намагнэсвацца ‘намагнічвацца’, палольнік, парожні ‘халасты’, перадавальны, пласток ‘пластінка’, празор ‘зазор’, прыводны, прычэпны, раздымны ‘раз’ёмны’, распульхненне ‘разрыхленне’, рассуваальны ‘рассоўвальны’, сарочка (тэхнічны тэрмін), спрат ‘захаваанне’, стажковы ‘конусны’, ушчытненне ‘ушчыльненне’, ходавы, цярацё ‘трэнне’, штурхач і штурхальнік і інш.*

У папулярнай кнізе «Ці стаіць зямля на трох кітах» А. Дрожджына ўзнаўляліся словы і словазлучэнні *выабражальная простая ‘уяўная прамая’ лінія, даследванне, земная куля ‘шар’, канцавоссе ‘полюс’, кругавід ‘гарызонт’, куляватая ‘шарападобная’ форма зямлі, падарож (ж. р.), прыэсмык ‘перашыек’, развязанне ‘рашэнне’ задачы, станавіць ‘уяўляць сабой, сухазем’е ‘кантынент’ і інш.* Калі на старонках газеты «Наша ніва» слова куля ўжывалася яшчэ толькі ў значэнні ‘невялікі снарад для стральбы’, то ў кнізе А. Дрожджына, як і ўвогуле ў пераважнай большасці тагачасных выданняў, яно мела пацверджанае слоўнікамі значэнне ‘шар’. Калі ў «Нашай ніве» сустракаецца прыслоўе *простапада* ‘перпендыкулярна’ (тагачасныя носьбіты маглі яго суадносіць са спалучэннем *падаць проста*, г. зн. ‘вертыкальна’), то ў кнізе «Ці стаіць зямля на трох кітах» ужываецца форма *простападна*.

У апублікаваным у «Працах БДУ» артыкуле «Да экспертызы стрэлу» знаходзім такія словы і выразы, як *абвінавальны прысуд, выходная адтуліна, знадворная адтуліна, кручальны ‘вярчальны’ рух, насякнута ‘насычана’ крывёю, невядомец ‘невядомы’, паглынач ‘паглынальнік’, падвіноўны ‘абвінавачаны’, падлеглая цягліца ‘залежная мышца’, падыходны ‘падыходзячы’ спосаб, параненне ‘раненне’ печаней, памерная ‘умераная’ колькасць, пасярэдны довад ‘ускосны доказ’, паяснічная хрыбетка ‘пазванок’, плахам ‘плазам’, прасякаць ‘пранікаць’ у грудную поласць, праходнае ‘пранікальнае’ параненне, просты кут ‘прамы вугал’, рошчын ‘раствор’ дыфеніламіну,*

скрабіна ‘драпіна’, *сталяпанцырны* ‘бранябойны’ *патрон*, *уводзіць у аблуду* ‘уводзіць у зман’, *унетранне* ‘укараненне’ і інш.

Амаль усё гэта былі словы, адсутныя ў беларускай літаратурнай мове ў папярэдні «нашаніўскі» перыяд.

У падручніку 1929 г. для сельскагаспадарчых тэхнікумаў «Кароткі курс глебазнаўства» П. Рагавага знаходзім наступныя тэрміны і выразы: *адкаламучванне* ў *вадзе*, *вадкія вопадзі* ‘асаdkі’, *вострабровая жарства*, *выпятрэнне* ‘выветрыванне’, *выстарчальная* ‘дастатковая’ *мера*, *дысацыяваная вада*, *жадная* ‘ніводная’ *адзнака*, *здэмухванне ветрам*, *крушня* або *завалле*, *лужны мэталь*, *невыстарчальная аэрацыя*, *пазем* ‘слой’ *глебы*, *пацяруха* (*трухляк*), *пластаватасць грунту*, *пульхная* (*пухкая*) *парода*, *пухліць* ‘рыхліць’, *размаітая* ‘разнастайная’ *колькасць*, *сухаземнае* ‘мацерыковае’ *ўтварэнне*, *тленнікі* ‘вокісы’ *мэталаў*; *хэмічны склад* і інш. Некаторыя з названых тэрмінаў фіксаваліся раней у надрукаваным у 1927 г. 16-м (глебазнаўчым) выпуску серыі «Беларуская навуковая тэрміналогія», але, напрыклад, тэрміны *выпятрэнне*, *завалле*, *здэмухванне*, *крушня*, *пластаватасць* у гэтым слоўніку адсутнічалі. У асобных выпадках П. Рагавы выкарыстоўваў тэрміны з ранейшых слоўнікаў ці прац (*вопадзі* ‘ападкі’, *выдма* ‘дзюна’), а часам уводзіў зусім новыя, не зафіксаваныя ў ранейшых слоўніках ці працах тэрміны (*завалле*, *здэмухванне*, *крушня*, *накідні* ‘адклады’). У пэўных сітуацыях аўтар падручніка ці яго стыльрэдактары выпраўлялі некаторыя тэрміны глебазнаўчага слоўніка: пісалі *вопадзі* замест *асадак*, *выпятрэнне* замест *выветрыванне*, *накідні* поруч з *адклады*, *пластаватасць* замест *слаістасць*, *прапластак* замест *праслойка*, *пульхны* і *пухкі* замест адзіна магчымага ў слоўніку *пухкі*, *пухліць* ‘рыхліць’ замест *пухкаваць*. Часам у слоўніку прапаноўваліся варыянтныя тэрміны (*растворнік* і *рашчыннік*), а П. Рагавы спыняў свой выбар на адным з іх (*растворнік*).

У 1920-я гг. ва ўжытку было многа дублетных слоў.

Так, як ужо было заўважана, у папулярных кніжках М. Сандамірскага «Як трэба берагчы свае нервы» і «П’янства – злейшы вораг чалавецтва» выкарыстоўваўся тэрмін *брузаванне* ‘браджэнне’. Гэты ж тэрмін ужываўся ў падручніку А. Мангейма «Дзіцячая хірургія», выдадзеным у 1933 г., а ў медыцынскіх кнігах А. Поляка сустракаўся дзеяслоў *брузаваць*. Такія ўжыванні адпавядалі даным 18-га (хімічнага) выпуску серыі «Беларуская навуковая тэрміналогія» 1927 г., дзе ў якасці адпаведніка руск. *брожение* было дадзена *брузаванне*. Але дзеяслоў *брузаваць* быў не адзіным найменнем для абазначэння адпаведнага дзеяння. Яшчэ ў 1922 г. з нагоды апублікаваных тэрміналагічных падборак Аркадзь Смоліч сцвярджаў, што слова *браджэнне* – «расійскае» і замест яго трэба ўжываць лексему *бушаванне*. У шостым (батанічным) выпуску серыі «Беларуская навуковая тэрміналогія» 1924 г. рускі тэрмін *брожение* перакладаўся як *бушаванне*. У розных крыніцах 1920-х гг.

выкарыстоўваўся дзеяслоў *бушаваць* і назоўнік *бушаванне*: *бушаванне* («Запіскі аддзела прыроды і гаспадаркі»), *гніццё і бушаванне* (часопіс «Каперацыя БССР»), *бушаванне гною* (кніга «Насенневодства гароднінных» В. Красачкіна), *корм, які перабушаваў* (кніга «Што трэба ведаць аб даенні кароў» М. Масленнікава), *як бушуюць дрожджы, як квасіцца малако* (кніга «Як самому вывучаць прыродазнаўства» С. Вальдгарда). Тэрмін *бушаванне* сягаў і ў грамадазнаўчую тэрміналогію: *бушаванне ў нізавых арганізацыях* (часопіс «Бальшавік Беларусі»). Суіснаванне назоўнікаў *брузаванне* і *бушаванне* знаходзіла пацвярджэнне і ў тагачасных агульналітаратурных слоўніках, напрыклад у «Расійска-беларускім слоўніку» 1928 г., дзе, зрэшты, акрамя *бушаванне* і *брузаванне* для руск. *брожение* даваліся яшчэ адпаведнікі *шумаванне* і *закіс*. Калі мець на ўвазе, што прымальны, прынамсі, да 1922 г. назоўнік *браджэнне*, відаць, і пазней у нейкай меры ўжываўся, то трэба прызнаць, што для абазначэння аднаго паняцця ў беларускай мове ў 1920-х – першай палове 1930-х гг. маглі ўжывацца пяць слоў: *браджэнне, бушаванне, брузаванне, шумаванне, закіс*.

Падобным чынам можна ахарактарызаваць і сітуацыю з ужываннем у падручніку П. Рагавага 1929 г. тэрміна *вонадзі* замест *асадак*. У гэтым выпадку цікава тое, што ў працэсе перавыдання падручніка «Геаграфія Беларусі» (першае выданне выйшла ў 1919 г.) Аркадзь Смоліч адмовіўся ад слова *(в)онадзі* як абазначэння атмасфернай з’явы на карысць *анадкі*.

Укладальнікі агульнамоўных і асабліва тэрміналагічных слоўнікаў (найчасцей яны былі перакладнымі руска-беларускімі) у шэрагу выпадкаў вагаліся, якая адзінка мае выступаць эквівалентам таму або іншаму рускаму слову. У такіх сітуацыях часта прапаноўваліся два і больш адпаведнікі. Падобная практыка была даволі звычайнай і не ў слоўніках: часам у тэкстах нейкія словы забяспечваліся варыянтамі-альтэрнатывамі. Так, напрыклад, у перакладзе матэматычнага задачніка Г. Юрэвіча 1919 г. у падстаронкавай зноскы або непасрэдна ў тэксце ў дужках тлумачыліся словы *канфітуры* ‘варэнне’ і *ўраднік* ‘чыноўнік’, а слова *сталецце* мела варыянт, далучаны пры дапамозе злучніка *або*: *сталецце* або *век*. Далейшая практыка паказала, што засведчаны тут сумненні перакладчыка задачніка Г. Юрэвіча былі небеспаспартымі. Словы *канфітуры, ўраднік* ‘чыноўнік’ і *сталецце* выйшлі з ужытку ў беларускай мове (апошняе, дарэчы, нягледзячы на тое, што ў 1920-я гг. адзін з аўтарытэтных кадыфікатараў беларускай мовы, Я. Лёсік, адстойваў абгрунтаванасць яго ўжывання). У арыфметычным падручніку 1920 г. К. Цыгельмана забяспечваліся тлумачэннямі-альтэрнатывамі словы *астача, злічво, лічбіна, праведны, сумножнік*: *астача* або *розніца, злічво* або *сума, лічбіна* або *цыфра, праведная (праўдзівая) дробязь, сумножнікі* або *чыннікі*.

З аднаго боку, такая практыка, а таксама тэндэнцыя ўводзіць новыя словы пры наяўнасці ўжо існуючых (*аслупець* – пры наяўнасці *астаўбянець*,

меські – пры наяўнасці *гарадскі, пламень* – *полюмя, развой* – *развіццё, распаляць* – *распальваць, бушаванне* – *браджэнне* і далей *брузаванне* і інш.) могуць разглядацца як своеасаблівая «нерацыянальная» дзейнасць, у выніку якой узнікалі «лішнія» моўныя сродкі. У некаторых выпадках лінгвісты 1920-х гг. выразна дэманстравалі імкненне абмежаваць колькасць падобных варыянтаў. Так, напрыклад, у працэсе падрыхтоўкі другога выдання «Практычнага расійска-беларускага слоўніка» 1926 г. (першае выйшла ў 1924 г.) яго ўкладальнікі М. Байкоў і М. Гарэцкі спецыяльна ўказалі на тое, што для адназначных рускіх слоў у гэтым выпуску яны будуць старацца даваць толькі адзін беларускі адпаведнік, а не больш. Відавочна, паміж 1924 і 1926 г. у свядомасці М. Байкова і М. Гарэцкага адбыліся – абумоўленыя станам тагачаснай мовы – змены, якія падвялі іх да такога рашэння.

З другога боку, у значнай ступені «стыхійнае» выкарыстанне неаднастайных назваў для аднаго паняцця можа небеспадстаўна разглядацца як неабходнае і нават непазбежнае ў сітуацыі, калі беларускай літаратурнай мове прыйшлося на працягу вельмі кароткага часу авалодаць сферамі, у якіх яна раней не ўжывалася. Для выкарыстання ў гэтых сферах не існавала добра адшліфаваных маўленчай практыкай сродкаў, якія ўсімі ўспрымаліся б як несумненна нарматыўныя і «бясспрэчныя», – і, значыць, тагачасныя кадыфікатары часта яшчэ не мелі магчымасці беспамылкова выбраць неабходнае слова або тэрмін. Такую селекцыю павінна была здзейсніць жывая літаратурная практыка.

У працэсе перакладаў з рускай мовы (з яе перакладалі найчасцей) перакладчыкі маглі вагацца адносна таго або іншага беларускага адпаведніка рускім словам, асабліва калі гэтыя словы мелі незвычайнае паходжанне і/ці семантыку. У такіх выпадках у тэкстах магло заставацца рускае слова ў якасці тлумачэння выкарыстанай у незвычайнай функцыі беларускай лексемы (параўн., напрыклад, у перакладзе твора У. І. Леніна: *без абходу* (*без обиняков*)).

Што датычыць новых умоў бытавання беларускай мовы, у якіх яна апынулася пасля заняпаду ў XVIII ст., то, як звярнуў увагу брытанскі славiст Р. Оці, беларуская мова ў гэты час не столькі «адраджалася», колькі «стваралася». І гэта была больш складаная задача ў параўнанні з сітуацыяй, калі б беларуская літаратурная мова фарміравалася са значнай апорай на старабеларускія моўныя сродкі або на рэсурсы больш развітых польскай ці рускай моў. Адлюстроўваючы часам вельмі неадназначную моўную рэальнасць, існуючыя слоўнікі 1920-х гг. у значнай ступені яшчэ былі слоўнікамі-«праектамі». Напрыклад, аўтары «Расійска-беларускага слоўніка» 1928 г. С. Некрашэвіч і М. Байкоў, бадай, яшчэ самі не ведалі такога звычайнага сэнна слова, як *летуценны*. Слова *летуцець* было даволі новым у літаратурнай мове: яшчэ ў 1914 г. М. Гарэцкі спецыяльна звяртаў на яго ўвагу як на слова з адцягне-

ным значэннем, заклікаючы яго ўжываць. Таму нічога дзіўнага, што і праз паўтара дзясятка гадоў укладальнікі слоўніка яшчэ не ведалі добра, якую форму павінен мець прыметнік на аснове гэтага кораня. Яны не ўлічылі вядомую ў той час форму *лятункавы* і першым адпаведнікам для руск. *мечтательный* падалі ў сваім слоўніку незвычайнае або на скорую руку прыдумане імі самімі слова *лятуцільвы*. Што да беларускіх тэрміналагічных слоўнікаў, то ў 1920-я гг. яны ўсё мелі статус праектных. Таму слоўнікі 1920-х гг. сітуацыю разгалінаванай варыянтнасці і дублетнасці беларускай літаратурнай лексікі маглі нейтралізаваць толькі часткова.

На такі стан рэчаў у сферы лексікі ўплывала і тая акалічнасць, што канцэптуальныя падыходы да фарміравання беларускай літаратурнай мовы ў гэты час яшчэ працягвалі абмяркоўвацца. Сярод кадыфікатараў, а яшчэ больш сярод удзельнікаў працэсу фарміравання беларускай літаратурнай мовы былі як цвёрдыя прыхільнікі апоры на народныя моўныя сродкі, так і людзі, якія ў той або іншай ступені дапускалі наяўнасць у беларускай мове «польскага» або «рускага» лексічных элементаў.

Выкарыстанне ў літаратурнай мове разнастайных варыянтных сродкаў у 1920-я гг. істотна спрыяла стварэнню ўмоў для фарміравання яе стылістычнай сістэмы. Акурат дзякуючы пастаяннаму ўжыванню шматлікіх варыянтных рэсурсаў у мове паступова адбывалася станаўленне разнастайных стылістычных іерархій.

Многія вытворныя словы на аснове пэўных, сёння зусім звычайных каранёў і каранёвых комплексаў тыпу *верг-* (*звергнуць, звяржэнне*), *дых-* (*аддыхнуць, аддыхацца*), *хап-/хоп-* (*захопніцкі, недахоп*), *рыхл-* (*рыхліць, рыхленне, разрыхляць*), *слай-* (*расслаенне, праслойка, слаістасць*), *д(у)-* (*здуванне, раздуць*), *умов-* (*абумовіць, безумоўна*) у 1920-я гг. яшчэ не мелі значнага пашырэння, а часам увогуле не існавалі ў мове. У гэты перыяд – бывала, вельмі шырока, амаль безальтэрнатыўна – бытавалі найменні для абазначэння адпаведных паняццяў з выкарыстаннем іншых каранёў: *рын-* (*нізрынуць, нізрынуце*), *сап-* (*адсапнуць, адсапнуцца*), *хват-* (*захватны, недахват, няхват*), *пульх-* (*пульхніць, пульхненне, распульхняць*), *пласт-* (*распластаванне, прапластоўка, пластаватасць*), *дэзм-* (*здэзмыванне, разадэзмуйць*), *варунак-* (*абварункаваць, безварункава*) і інш. Паступова ўзніклі новыя, «сучасныя» словы, і спачатку або нават працяглы час члены гэтых радоў маглі ўжывацца паралельна, фактычна без дыферэнцыяцыі. Так, напрыклад, словы *безумоўна* і *безварункава* ўзніклі, верагодна, прыблізна ў адзін час, а на старонках газеты «Звон» іх можна было сустрэць ледзь не ў адным і тым ж нумары ў матэрыялах, напісаных аднымі і тымі аўтарамі: *хочуць безварункава падпазі пад Польшчу* (у перадавым артыкуле газеты ад 3 кастрычніка 1919 г.), *адносіны насялення да польскай улады на мясцох безумоўна непрыхільныя* (у перадавым артыкуле газеты ад 6 кастрычніка 1919 г.).

У шэрагу выпадкаў паміж варыянтамі ўзнікала дыферэнцыяцыя, і тады адно са слоў выходзіла з ужытку або паміж членамі рада ўзнікалі адрозненні. У 1920-я гг. яшчэ шырока бытвала практыка, калі (часта заснаваным на царкоўнаславянізмах) рускім словам з нейтральнай або высокай стылістыкай у беларускай мове з прычыны яе выразна народнага характару адпавядалі формы жывога маўлення. У гэтым плане можна параўнаць ужыванне беларускага народнага слова *абяртацца/абярнуцца* ў якасці адпаведніка рускаму царкоўнаславянізму *превращаться/превратиться*: *абяртаецца ў якогась двулікага Януса, абяртаюцца ў струны, урачыстасць абярнулася ў гэтай афіцыйльнай творчасці ў нешта штучнае, рысавыя бунты абярнуліся ў масавы рух, каб такое спісванне не абярнулася ў чыста механічнае* і інш. У 1920-я гг. такое ўжыванне было звычайным, амаль безальтэрнатыўным, і толькі пераважна ў 1930-я гг. паралельна сталі выкарыстоўвацца калькі *пераўтварацца/пераўтварыцца*, якія ўрэшце адціснулі формы *абяртацца/абярнуцца* на перыферыю.

У выніку спрыяльнай моўнай сітуацыі, выкарыстання беларускай літаратурнай мовы ў розных сферах, развітага кнігадрукавання, лінгвістычнай падтрымкі і іншага к пачатку 1930-х гг. беларуская літаратурная мова дасягнула высокай ступені развітасці. У гэты час ужо фактычна не існавала абмежаванняў на тэматычную разнастайнасць публікаванай на беларускай мове літаратуры. Напрыклад, у 1933 г. былі выдадзены наступныя аб'ёмныя кнігі па медыцыне, металаапрацоўцы, электратэхніцы, аўтамабільнай і ваеннай справе: «Склерома верхніх і ніжніх дыхальных шляхоў» С. М. Бурака (525 с.), «Аўтамабільная справа» М. П. Багдашэўскага (384 с.), «Курс слясарнае справы» М. А. Нэтыксы (344 с.), «Тэхналогія металаў» Г. Ю. Гесэ (324 с.), «Даведнік маладога электратэхніка» З. Альтшулера (311 с.), «Танкі, іх пабудова, баявое прымяненне і барацьба з імі» Ф. Хейгеля (295 с.), «Падручнік па гінекалогіі для медтэхнікумаў» М. А. Поляка (200 с.) і інш.

Напрамкі развіцця лексікі беларускай літаратурнай мовы сталі істотна змяняцца пасля 1930, асабліва пасля 1933 г., калі быў узят курс на нівеляванне лексікі беларускай мовы ў дачыненні да рускай. Акрамя таго, нормы літаратурнай мовы, якія ўстанаўліваліся мовазнаўцамі ў 1930-я гг., успрымаліся ўжо зусім як абавязковыя, чаго яшчэ не было ў 1920-я гг.

Пытанні для самакантролю

1. Якія акалічнасці спрыялі актыўнаму лексічнаму развіццю беларускай літаратурнай мовы ў канцы 1910-х – першай палове 1920-х гг.?
2. Што было ўласціва стану лексічнага складу беларускай літаратурнай мовы ў «нашаніўскі» перыяд?
3. Як на лексічны склад літаратурнай мовы ўплывала тое, што ў 1920-я гг. на беларускай мове ўвесь час выходзілі тэматычна разнастайныя кнігі і часопісы, якія не выдаваліся раней?

4. Чаму лексічнаму складу беларускай літаратурнай мовы гэтага часу была ўласціва высокая ступень варыянтнасці? Як гэта варыянтнасць магла спрыяць стылістычнай дыферэнцыяцыі лексікі?

5. Якія абставіны спрыялі разбудове беларускай навуковай тэрміналогіі? Ці тэрміны 1920-х гг. цалкам супадаюць з сучаснымі?

6. Ці можна сказаць, што лексічны склад беларускай літаратурнай мовы ў 1920-я гг. быў у такой жа ступені ўнармаваны, як і сучасны?

Спіс рэкамендаванай літаратуры

Баханькоў, А. Я. Развіццё лексікі беларускай літаратурнай мовы ў савецкі перыяд: сацыялінгвістычны нарыс / А. Я. Баханькоў. Мінск, 1982.

Гапоненка, І. А. Лексіка беларускай літаратурнай мовы XIX – пачатку XX ст. Асаблівасці станаўлення і развіцця / І. А. Гапоненка. Мінск, 2012.

Запрудскі, С. М. Беларускае мовазнаўства і развіццё беларускай літаратурнай мовы: 1920–1930-я гады / С. М. Запрудскі. Мінск, 2013.

Крамко, І. І. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы / І. І. Крамко, А. К. Юрэвіч, А. І. Яновіч. Мінск, 1968. Т. 2.

Шакун, Л. М. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы / Л. М. Шакун. Мінск, 1984.

5. МОЎНАЕ РЭДАГАВАННЕ Ў БЕЛАРУСІ Ў 1920–30-я гг. ЯК САЦЫЯЛЬНАЯ ПРАКТЫКА І ЛІНГВІСТЫЧНАЯ РЭФЛЕКСІЯ

Праблема моўнага рэдагавання традыцыйна больш прыцягвае ўвагу тэкстолагаў і літаратуразнаўцаў, чым лінгвістаў. Беларускія даследчыкі неаднойчы звярталіся да яе ў працэсе падрыхтоўкі шматтомных збораў твораў класікаў беларускай літаратуры. Несумненна, большасць здзейсненых правак тлумачыцца літаратуразнаўцамі ў кантэксце патрэбы ўдасканалення мастацка-эстэтычных якасцей твораў. Калі, напрыклад, нейкія словы ў творах пісьменнікаў на новых этапах існавання гэтых твораў могуць разглядацца як парушэнні моўна-літаратурнай нормы, то правамерным выглядае падыход, згодна з якім такія словы павінны выпраўляцца. У працах тэкстолагаў і літаратуразнаўцаў неаднойчы было засведчана, што ў працэсе моўнага рэдагавання ў творах розных аўтараў выпраўляліся адзінкі, якія адхіляліся ад літаратурнай нормы таго часу, калі яно здзяйснялася.

Разам з тым тэкстолагі і літаратуразнаўцы неаднаразова звярталі ўвагу на карыснасць выкарыстання матэрыялу моўнага рэдагавання для вывучэння гісторыі станаўлення і развіцця розных з’яў беларускай літаратурнай мовы. Акрамя таго, моўныя праўкі могуць уяўляць цікавасць і ў больш шырокім плане – як спецыфічная сацыяльная практыка, якая здзяйснялася ў пэўным асяроддзі ў пэўных умовах у пэўны час.

У працэсе моўнага рэдагавання, аднак, не заўсёды адхіляюцца непрымальныя з сучаснага пункту гледжання з’явы; асобныя зробленыя моўныя праўкі пазней могуць кваліфікавацца як суб’ектыўныя, падлягаць аспрэчванню. Напрыклад, М. І. Мушынскі паставіў пад сумненне неабходнасць некаторых змен у «малой прозе» Я. Коласа 1920-х гг.: выпраўленне *крэпка на моцна, трудна – цяжка, чулан – закутак, прыадчыняць – прычыняць*. Адначасова пільная ўвага

да моўнага рэдагавання можа спрыяць больш глыбокай ацэнцы маўленчай практыкі таго часу, калі былі напісаны канкрэтныя творы. Так, аналізуючы праўкі ў апавяданнях Я. Коласа 1920-х гг., М. Мушынскі выявіў, што ў шэрагу выпадкаў ужыванне ў творах класіка было неўрэгуляваным і часам у рамках аднаго абзаца маглі сустракацца супярэчлівыя выкарыстанні тыпу *загад і прыказ, старшыня і прадсядацель*.

Што датычыць галоўнага клопату спецыялістаў у галіне літаратуры – мастацка-эстэтычнага зместу правак, то ў апошні час літаратуразнаўцы не заўсёды безумоўна падтрымліваюць усе зробленыя ў творах класікаў змены і, бывае, прыводзяць пэўныя агаворкі наконт амбівалентнасці вынікаў такога рэдагавання. Напрыклад, станюча ацэньваючы ў цэлым праўкі М. Гарэцкага ў працэсе рэдагавання апавядання «Рунь», М. Мушынскі тым не менш заўважыў, што і ў першапачатковым выглядзе гэты твор меў пэўнае эстэтычнае хараство і прывабнасць, утрымліваў рысы інсітнага мастацтва, быў «блізкім да народнай маўленчай стыхіі, да асаблівасцей мясцовых гаворак».

Паколькі тэксталагічная і тым больш літаратуразнаўчая практыка засяроджана найперш на мастацкай літаратуры, пастолькі творы, якія належаць, напрыклад, да навуковага ці публіцыстычнага стылю, у якасці матэрыялу ў працах тэкстолагаў і літаратураведаў амаль не выкарыстоўваюцца.

Сярод мовазнаўцаў у той або іншай ступені моўнымі праўкамі займаліся або займаюцца Ф. М. Янкоўскі, аўтары калектыўнай працы па гісторыі беларускай літаратурнай мовы 1968 г. В. П. Красней, М. В. Бірыла, М. В. Абабурка, А. Каўрус і інш.

У адным са сваіх артыкулаў Ф. М. Янкоўскі выявіў, што ў працэсе рэдагавання палескіх аповесцей трылогіі «На ростанях» у пачатку 1950-х гг. Якуб Колас замяняў дыялектныя словы, пазбаўляўся русізмаў і паланізмаў; праўкі ахоплівалі таксама сферы граматычных формаў, націску і словаўтварэння.

У калектыўнай «Гісторыі беларускай літаратурнай мовы» 1968 г. тэма моўнага рэдагавання была закранута з нагоды стабілізуючага значэння для моўнай практыкі лексікаграфічных прац. У манаграфіі быў прыведзены даволі вялікі спіс слоў з выданняў праявістых твораў Я. Коласа 1912, 1914 і 1928 гг. і было паказана, што моўныя праўкі ў апавяданнях класіка 1928 г. адпавядалі даным «Расійска-беларускага слоўніка» 1928 г. С. Некрашэвіча і М. Байкова. У прыватнасці, было ўказана на наступныя выпраўленні: замест ранейшага *атрамант* ужыты *чарніла*, *адвячачь* – *адказваць*, *валнаваць* – *баламуціць*, *сенцябр* – *верасень*, *замячаць* – *заўважаць*, *заўсягды* – *заўсёды*, *воздух* – *паветра*, *жалаба* – *скарга*, *крэп* – *мацнеў*, *крэпка* – *моцна*, *паздравілі* – *павінішавалі*, *мейсца* – *месца*, *прачхнуўся* – *прачнуўся*, *парус* – *жасель*, *раз'яраны* – *раз'юшаны*, *эха* – *рэха*, *служэбны* – *службовы*, *спорылі* – *спрачаліся*, *спорка* – *спрэчка*, *серчыкі* – *запалкі*, *скрыдламі* – *крыллямі*, *точныя* – *дакладныя*, *тагды* – *тады*, *ценжар* – *цяжар* і інш.

У працы 1972 г. В. П. Красней паказаў, што ў параўнанні з першапублікацыямі 1912–1913 гг. у першым асобным выданні паэмы «Новая зямля» Якуба Коласа 1923 г. і яе пазнейшых выданнях для дасягнення адпаведнасці нормам тагачаснай беларускай літаратурнай мовы выпраўляліся некаторыя дыялектызмы і русізмы (*зэдаць – услон, ражска – дзежска, прыятны – прыемны, лучы – праменне, воздх – наветра, адчотліва – выразна, нашчот – наконт* і інш.). Шэраг змен быў зроблены для задавальнення крытэрыю дакладнасці словаўжывання (*горш яшчэ старая – больш яшчэ старая*) і выканання некаторымі словамі стылістычных і мастацкіх функцый з найбольшай эфектыўнасцю.

Карыстаючыся матэрыялам першага тома 14-томнага збору твораў Я. Коласа, М. В. Бірыла ў 1982 г. засведчыў, што многа моўных правак было зроблена ў тым ліку ў працэсе перавыдання ранніх вершаў класіка; у іх рэдагаваліся «ўстарэлыя, размоўныя і рэгіянальныя» словы: *азіраць – аглядаць, астрог – турма, баржджэй – хутчэй, жаўнер – салдат, замеж – замест, знаць – ведаць, ласне – хіба, нудзьга – нуда, апачыць – супачыць, балець – хварэць, вакруг – вакол, валнаваць – хваляваць, прымерам – напрыклад* і інш.

М. В. Абабурка сярод іншага звярнуў увагу на тое, што ў другім выданні аповесці Якуба Коласа «У палескай глушы» 1927 г. былі зроблены не ўсе чаканыя з сучаснага пункту погляду выпраўленні. Так, напрыклад, формы *навет, пашоў, бачучы* былі выпраўлены на *нават, пайшоў, бачачы*, а выраз *язлезная дарога* пакінуты; ён быў адрэдагаваны пазней.

Звяртаючыся да ранніх рэдакцый паэм Якуба Коласа, А. Каўрус паспрабаваў ацаніць моўныя сродкі гэтых твораў, абгрунтаваў наяўныя ў тэкстах паэм разыходжанні з сучаснымі літаратурнымі нормамі. На думку даследчыка, у практыцы моўнага рэдагавання спрошчаным было б бачыць нешта тыпу «працы вучня над памылкамі». Паколькі ў сваіх творах класік карыстаўся «нормамі ўжывання слова, якія існавалі на той час (1910-я – пачатак 1920-х гг.)», успрыманы сёння як «памылковыя» колішнія моўныя з’явы, на думку А. Каўруса, маюць сваё тлумачэнне і апраўданне.

Падобна да прац тэкстолагаў і літаратуразнаўцаў, фактычна ва ўсіх працах лінгвістаў, за выключэннем артыкула А. Каўруса, адрэдагаваныя словы і формы разглядаюцца адзіна праз іх суаднясенне з сучаснымі моўнымі нормамі.

Так, у артыкуле Ф. М. Янкоўскага як дыялектызм і паланізм былі кваліфікаваны словы *распусіць* і *размаіты*, якія ў 1920-я гг. такога статусу не мелі. Многія іншыя адхіленія ў працэсе рэдагавання словы з твораў Я. Коласа тыпу *астрог, атрамант, заўсягды, замячаць, зэдаць, крэпка, прачхнуцца, ражска, служэбны, спорка, скрыдлы, ценжар* і іншыя таксама не толькі былі ўжывальнымі (часам шырока) у беларускай літаратурнай мове 1920-х гг., але, бывала, нават адлюстроўваліся ў тагачасных слоўніках (*атрамант, усягды, зэдаць, крэпка, ражска, служэбны, спорка, скрыдла*). Асобныя з гэтых слоў

у нейкіх сітуацыях маглі лічыцца нават больш адпаведнымі, чым іх нібыта больш «нарматыўныя» канкурэнты. Так, пры выданні ў 1924 г. адначасова ў Вільні і Мінску брашуры заходнебеларускага аўтара С. Рака-Міхайлоўскага слова *заўсёды* віленскага выдання ў мінскім (верагодна, больш познім) было выпраўлена на *заўсягды*. У 1920-я гг. у маўленчай практыцы былі пашыраны словы *баржджэй, замеж, ласне, вакруг, воздуг, валнаваць, прымерам* і інш., якія толькі на працягу пазнейшай нармалізатарскай дзейнасці былі выведзены за рамкі літаратурнага ўжытку і/або атрымалі сучасныя стылістычныя кваліфікацыі.

Як і ў працах літаратуразнаўцаў, у беларускіх лінгвістычных даследаваннях аб моўным рэдагаванні выкарыстоўваецца толькі матэрыял мастацкай літаратуры, прычым увага прыцягваецца фактычна толькі да твораў Я. Коласа (адзінае выключэнне – праца М. В. Абабуркі). Таксама можна зафіксаваць тое, што ў прысвечаных моўнаму рэдагаванню даследаваннях каментарыям і інтэрпрэтацыям падлягае нярэдка толькі частка здзейсненых моўных правак, пераважна тых, якія адпавядаюць сучасным уяўленням пра нормы беларускай літаратурнай мовы.

Карысны з пункту гледжання практычных задач штотраз новага данясення да чытачоў твораў класікаў беларускай літаратуры ў найлепшым выглядзе, погляд на моўнае ўжыванне 1920-х гг. праз прызму сучасных ведаў пра беларускую літаратурную мову і яе нормы з’яўляецца праблематычным адносна задач, якія стаяць перад гісторыяй беларускай літаратурнай мовы. Такі падыход можа прыводзіць да вольнага ці міжвольнага «зацірання» нейкіх важных асаблівасцей мовы 1920-х гг., іх мадэрнізацыі і ў выніку спрыяць недастаткова глыбокаму разуменню стану літаратурнай мовы гэтага часу і працэсаў, якія адбываліся ў ёй. Фарміраванне многіх канкрэтных нормаў беларускай літаратурнай мовы ў 1920-я гг. яшчэ не было завершана, маўленчы узус нярэдка ствараўся не толькі з апорай на тагачасныя, звычайна даволі «нястрогія», граматычныя кодэксы і слоўнікі, але і ў адпаведнасці з уяўленнямі (несумненна, суб’ектыўнымі) аўтараў і рэдактараў аб тым, як павінна выглядаць узорная беларуская мова. Разгляд гэтага, у значнай ступені гістарычнага, этапу ў развіцці літаратурнай мовы пры дапамозе выразна і нават перабольшана нарматыўных падыходаў, прынятых у многіх, сінхроністычна арыентаваных, сучасных даследаваннях, можа параджаць даследчыцкую аберацыю, даваць вынікам скажоныя і неадэкватныя ацэнкі канкрэтных моўных з’яў. Напрыклад, асобныя звычайныя для 1920-х гг. моўныя адзінкі пад прамым лінгвістаў могуць неабгрунтавана кваліфікавацца як «перакручаныя» або «скажоныя». На аснове нейкіх непрынятых у сучаснай мове (але зусім звычайных у 1920-я гг.) напісанняў могуць рабіцца высновы нават аб інтэлектуальнай абмежаванасці якіх-небудзь персанажаў. Несумненна, трэба згадзіцца з меркаваннем А. Каўруса, паводле якога

падыходзіць да мовы напісаных 70–80 гадоў назад твораў з сучаснымі крытэрыямі моўнай дасканаласці некарэктна.

Для лепшага разумення феномена моўнага рэдагавання як своеасаблівай сацыяльнай практыкі 1920-х гг. варта браць пад увагу месца і значэнне шэрагу наступных фактараў: 1) грамадскі статус беларускай мовы і яе літаратурнай формы ў прыватнасці; 2) узровень нацыянальнай самасвядомасці, ступень распрацоўкі нацыянальнай ідэалогіі і стан беларускай дзяржаўнасці; 3) наяўнасць больш ці менш шырокага кола ўжывальнікаў і спажыўцоў літаратурнай формы беларускай мовы; 4) узровень развіцця беларускай літаратуры і літаратурнай крытыкі; 5) корпус створаных на беларускай мове тэкстаў; 6) ступень завершанасці фарміравання беларускай літаратурнай мовы; 7) стан сфарміраванасці катэгорый «нарматыўнасць» і «правільнасць» мовы ў свядомасці лінгвістаў і, больш шырока, носьбітаў літаратурнай мовы ў Беларусі і за яе межамі; 8) спецыфіка корпуса наяўных беларускіх нарматыўных граматык і слоўнікаў; 9) ступень развітасці ў грамадстве лінгвістычнай свядомасці і інтэнсіўнасць культывавання дыскурсу аб мове ў цэлым.

У абагульненым выглядзе месца і значэнне названых фактараў для моўнага рэдагавання як сацыяльнай практыкі могуць быць ахарактарызаваны наступным чынам.

У сітуацыі імклівага выхаду беларускай мовы за рамкі «сялянскага дыялекту», радыкальнага пашырэння сфер яе ўжывання і павелічэння колькасці яе носьбітаў, з'яўлення ў 1917–1918 гг. першых граматык і прызначаных для практычнага ўжывання слоўнікаў, бурнага развіцця беларускай літаратуры ўсе нормы літаратурнай мовы яшчэ не маглі быць сфарміраваны, вызначаны і сфармуляваны дакладна і канчаткова. Прынамсі, у першай палове 1920-х гг. і нават часткова пазней сацыяльна значнай у грамадстве была апазіцыя «беларуская мова vs руская мова», на фоне якой апазіцыя «нарматыўная беларуская мова vs ненарматыўная беларуская мова» была яшчэ неістотнай. Вялікая частка насельніцтва Беларусі ў гэты час яшчэ толькі пазбаўлялася непісьменнасці; у тагачаснай школе патрабаванні да вучняў часта не сягалі далей вымог проста навучыцца чытаць і пісаць. Нарматыўная іпастась вуснай формы беларускай мовы яшчэ толькі крышталізавалася; нават уцягнутыя ў моўна-культурнае і грамадска-дзяржаўнае будаўніцтва адукаваныя асобы ў сваіх публічных выступленнях (магчыма, таксама нават у педагагічнай практыцы) карысталіся яшчэ, відаць, у значнай ступені не столькі літаратурнай мовай, колькі пэўным відам агульнабеларускага наддыялектнага кайнэ, насычаным большай або меншай колькасцю элементаў мясцовых гаворак. Важнага для ўсведамлення наяўнасці нарматыўнай мовы і практыкі моўнага рэдагавання паняцця «культура мовы» ў першай палове 1920-х гг. яшчэ не існавала, у лепшым выпадку былі ўстаноўкі на гаварэнне або пісанне па-беларуску,

якія, аднак, разумеліся пераважна ў самай агульнай форме. З-за абмежаванняў на грамадскае ўжыванне ў папярэдні перыяд беларуская літаратурная мова яшчэ не была сфарміравана ў поўным выглядзе, у яе структуры (найперш у лексіцы і стылістыцы) яшчэ існавалі значныя незапоўненыя сегменты; аднак яна разбудоўвалася вельмі інтэнсіўна. На працягу першай паловы 1920-х гг. у асяроддзі лексікаграфуў і, шырэй, лінгвістаў не толькі ў Беларусі, але і за яе межамі яшчэ не прышчапілася ў належнай ступені паняцце «нарматыўны слоўнік». У першай палове 1920-х гг. выразную цікавасць да пытанняў культуры мовы выявілі найперш два заходнебеларускія лінгвісты – Ян Станкевіч і Вацлаў Ластоўскі. У савецкай Беларусі адпаведны дыскурс стварыўся толькі ў другой палове 1920-х гг. з бурным развіццём кнігавыдавецкай практыкі і журналістыкі, публікацый шэрагу граматык і слоўнікаў, назапашваннем крытычнай масы беларускамоўных тэкстаў, са з’яўленнем масавага спажывца беларускамоўнага друку і інстытута моўных рэдактараў (згодна з тагачаснай тэрміналогіяй, «стыльрэдактараў»).

Моўныя праўкі 1920-х гг. у значнай ступені можна растлумачыць праз прызму ведаў аб сучасных нормах беларускай літаратурнай мовы. Аднак так магчыма зрабіць не заўсёды.

Так, напрыклад, пры паўторнай публікацыі ў 1922 г. у часопісе «Адраджэнне» некаторых раздзелаў з аповесці «У палескай глушы» Я. Коласа, апублікаваных раней у 1921 г. у часопісе «Вольны сцяг», у тэксце быў зроблены шэраг замен, якія не адпавядаюць сучасным уяўленням пра моўную норму. У прыватнасці, форма слова *йсці* была выпраўлена на *йці*; *дзервяны* – *дзеравяны*; *горда падымалі свае макушы* – *горда падвышалі свае макушы*; *графу*, *графскі* – *грапу*, *грапскі*; *убожства* – *убожаства*. Пазней, у 1923 г., пры публікацыі аповесці ў Вільні асобнай кнігай форма *нават* была заменена на *навет*, *залезнае дарогі* – *зязленае дарогі*, *досыць* – *досіць*, *летаніс* – *летанісь*. У мінскім выданні аповесці «У палескай глушы» 1927 г. у параўнанні з выданнем 1923 г. былі зроблены ў тым ліку наступныя змены: замест *памочнік* – *памоцнік*, *насланое* – *насланае*, *сапачывае* – *супачывае*.

У працэсе выпуску ў 1925 г. зборніка Я. Коласа «У ціхай вадзе» спалучэнне *на той нядзелі* было выпраўлена на *на тэй нядзелі*, *падазрыцельны* – на *падазрэнны*, *сыцыліст* – *сіцылісты*, *належаных* ‘падначаленых’ – *падлеглых*, *неадваротнага* – *неадхільнага*, *фыркнуўшы* – *пырхнуўшы*, *жэласліва* – *успагадна*, *непаслухмяны* – *непаслушны*, *за жываты хапаліся* – *за жываты хваталіся*, *далжнасную асобу* – *урадовую асобу*.

Падчас рэдагавання ў 1925–1926 гг. аповесці «У чым яго крыўда», у працэсе напісання якой былі выкарыстаны ранейшыя творы 1912–1914 гг., М. Гарэцкі выправіў некаторыя словы, у тым ліку замяніў *помніць* на *памятаць*, *урок* – *лекцыя*, *затлуміць* – *заклуміць*, *паштоўка* – *адкрытка*, *спецыяльнасць* – *фах* і інш.

Ва ўсіх гэтых выпадках патрабавецца растлумачыць, чаму ўзуальныя сэнны і пацверджаныя ў граматыках і слоўніках лексемы і формы тыпу *граф, нават, досыць, летаніс, памочнік, на той, фыркнуць, хапацца, урок, затлуміць, паштоўка, спецыяльнасць* і іншыя здаваліся тагачасным публікатарам твора Я. Коласа або М. Гарэцкаму непрымальнымі. Адначасова патрабуе тлумачэння, чаму іншыя, ненаарматыўныя з сучаснага пункту гледжання словы і формы (тыпу: *дзеравяны, грап, убожаства, навет, зялезны, досіць, летанісь, памоцнік, насланае, супачываць, на тэй, падазрэнны, сіцылісты, пырхнуўшы, успагадна, падлеглы* ‘падначалены’, *непаслушны, урадовы, лекцыя ‘урок’, заклучіць, адкрытка, фах*), наадварот, успрымаліся канкрэтнымі рэдактарамі як «лепшыя». Відаць, у аснове гэтых правак ляжалі не меркаванні эстэтыкі, а разуменне правільнасці мовы.

Нягледзячы на тое што прынцыпы і змест моўнага рэдагавання 1920-х гг. ужо ў значнай ступені вызначаны, актуальнай застаецца задача выявіць іх больш глыбока і дэталізавана з прыцягненнем больш шырокага матэрыялу. Важна таксама ўстанавіць храналогію і ступень пашырэння практыкі моўнага рэдагавання ў гэты час. Далей прапануюцца назіранні над моўным рэдагаваннем двюх немастацкіх кніг, а таксама некаторых твораў Я. Коласа і М. Гарэцкага.

У 1924 г. у Вільні і Мінску была надрукавана кніга заходнебеларускага аўтара С. Рака-Міхайлоўскага (С. Рака). У Вільні 38-старонкавая кніга «Страшны вораг. Кніжка пра гарэлку» была выдадзена аўтарам у друкарні «Левін і сын» пад псеўданімам Бутрым Каляда. У Мінску яна ж была надрукавана пад назвай «Страшны вораг (Кніжка аб гарэлцы)» у папулярнай серыі «Сялянская бібліятэка» з указаннем сапраўднага прозвішча аўтара.

Мінскае выданне было другасным і грунтавалася на заходнебеларускім арыгінале. Савецкія выдаўцы пры гэтым, аднак, не механічна ўзнавілі заходнебеларускі тэкст, але ў шэрагу выпадкаў выправілі некаторыя словы і формы. Так, у загаловку словазлучэнне *пра гарэлку* было заменена на *аб гарэлыцы*. У тэксце кнігі слова *заставацца* было выпраўлена на *аставацца*; *вытвараецца алкаголь* – *вырабляецца алкаголь*; *людзі зразу прыкмецілі* – *людзі зразу зацямілі*; *няпрыкметна* – *непрыметна*; *змешаваць, ачуняваюць, адварачываць* – *змешываць, ачуньваюць, адварачвай*; *ляпей жа цвярозаму абмысліць* – *лепі ж цвярозаму абмысліць* (у адным выпадку) і *каб лепі ішла праца* – *каб ляпей ішла праца* (у другім выпадку); *падаражэць* – *падаражаць*; *спарыжывацца* ‘паралізавацца’ – *параліжвацца*; у вялікай патрэбе, у нашым целе – у вялікай патрэбі, у нашым целі; *здабываць яшчэ горшую бяду* – *здабываць яшчэ горшае бяды*; *заўсёды* – *заўсягды*; з дванаццацьма – з дванаццаццю; *балаць печані* – *баліць печань*; *твар абсыпаецца прышчамі* – *твар абсыпаецца скулкамі*; *дохтар* – *доктар*; *ачмучаць* – *ачмуцяць*; *выганіць з хаты* – *выжсана з хаты*; *маюць вясёлую разрыўку* – *маюць вясёлую развагу*; *заказ* ‘прадпісанне’

лекара – наказ лекара; не прызывчаены да пякоты – не прывыклі да спякоты; салдаты няп’ючыя – салдаты няп’юшчыя; паплыў на караблі – паплыў караблём; нарвежаны ‘нарвежцы’ – нарвежчане; скура цяплейшай станецца – скура цяплейшай стане; піццё ідзець у жалудак – піццё ідзець у страўнік; жалудны ‘страўнікавы’ – страўнічны; пажыву жаднага – пажывы жаднай; пячэць і баліць, памрэць, пераможыць, выганіць – пячэ і баліць, памрэ, пераможа, выжанае; цянюсенькая – танюсенькая; зарэжыцца – зарэжацца; у шпіталю – у бальніцы; даіць веры – даець веры; да вастрогу – да астрогу; колькі – сколькі; справа – дзела; гасцей трактуюць – гасцей частуюць; у сваім сяле ці месце – у сваім сяле ці ў горадзе; таварыствы заводзяць кніжныя склады – таварыствы заводзяць кнігарні; шмат прымысляюць – шмат прыдумляюць; жанчыны – кабеты і інш.

Калі некаторыя з узказаных правак могуць разглядацца як адаптацыя асаблівасцей у гэты час яшчэ мала праяўленага «заходнебеларускага» узусу да «ўсходнебеларускага» (шпіталь – бальніца, трактаваць – частаваць, места – горад, разрыўка – развага), то іншыя (заўсёды – заўсягды, заставацца – аставацца, здабываць яшчэ горшую бяду – здабываць яшчэ горшае бяды, у вялікай папрэбе – у вялікай папрэбі, выганіць – выжанае, жанчына – кабета і інш.) не могуць лічыцца такім прыстасаваннем. Зробленыя выпраўленні сведчаць пра тое, што даныя тагачасных слоўнікаў і граматык або пашыраныя тэндэнцыі моўнага развіцця неабавязкова былі аўтарытэтнымі для канкрэтнага моўнага рэдактара (ці не былі яму вядомымі). Гэта можна сцвярджаць у выпадку замены формы заставацца формай аставацца, якая не падавалася ў слоўніках 1920-х гг. У працэсе публікацыі ў 1929 г. у зборніку З. Бядулі «На зачарованых гонях» апавядання 1912 г. «Ашчаслівіла» была здзейснена змена проста ў процілеглым напрамку: форма аставацца была выпраўлена на заставацца. Падобна, у 1920-я гг. пераважнай тэндэнцыяй было хутчэй прасоўваць форму жанчына, чым замяняць яе словам кабета. Несумненна, што рэдактар мінскай кнігі арыентаваўся ў тым ліку на пэўны маўленчы узус, аднак канкрэтныя яго праяўленні могуць здавацца «незаканмернымі»; рэдагаванне можа выглядаць як падвержанае густу канкрэтнага рэдактара.

Вельмі шматлікія праўкі былі зроблены ў 1929 г. падчас сёмага выдання кнігі «Чырвоная змена» М. Калінічэнка і І. Мазура.

Так, словы абдумаць, агульны, апад, наступленне, пагода ‘надвор’е’, від, вучыцель, выпаліць ‘сказаць неабдуманая’, варунак, гаварыць, гаспадарства, праца, давіць, дуць, закупка, запіска, зачэплены, вызваць, знішчыць, зялеза, казяўка, клапаціцца, мельнік, пастанавіць, работнікі, зарысавана, заканапаціць, сябра, трудна, уладжваць, чарніла, чарод, перапужацца, немажлівы, бежанец, ударыць, крэпка і інш., якія ўжываліся ў шостым выданні, у сёмым былі заменены на абмеркаваць, супольны, ападанне, наступ, надвор’е,

выгляд, настаўнік, ляпнуць, умова, казаць, дзяржава, работа, ціснуць, дзьмуць, купляне, пісулька, закрнуты, выклікаць, знішчыць, жалеза, казюлька, рупіца, млынар, надумацца, рабочы, намаляваць, зашпакляваць, член, цяжка, парадкаваць, атрамант, чарга, спалохацца, немагчымы, уцякач, выцяць, моцна.

Скарэкіраваны былі формы шэрагу слоў: *асенні* зменена на *восенні*; *лісток* на *лісцік*; *апускаць* на *апушчаць*; *агнявы* – *агнёвы*; *задрыжала* – *задрыжэла*; *памагаць* – *дапамагаць*; *прастуджаны* – *застуджаны*; *пер'яў* – *пёркаў*; *самых* – *саміх*; *віхрам* – *віхурай*; *саўхоз* – *саўгас*; *млін* – *млын*; *устрымацца* – *стрымацца*; *хварбы*, *ахварбованы* – *фарбы*, *афарбованы*; *саджалка* – *сажалка*; *з сваімі* – *са сваімі*; *чымся* – *чым*; *крылле* – *крыллі*; *штырхануць* – *штурхануць*; *бялюсьнікі* – *бялюткі*; *яблыка* – *яблык*; *інфлюэнцыя* – *інфлюэнца*; *скарыстацца* – *скарыстаць*; *гэтае* (*пытанне*) – *гэта* (*пытанне*); *тутака* – *тут*.

Выпраўленні часам датычыліся словаўтварэння: *рознакалёравы* – *рознакалёрны*; *апанены* – *апануты*; *дажджлівы* – *дажджысты*; *сартыроўка* – *сартоўка*; *наклон* – *уклон*; *сталыны* – *сталёвы*; *шалупка* – *шалупінка*; *серкавы* – *сярчаны*; *заразны* – *заразлівы*; *піўная* – *піўніца*.

Праўкам былі паддадзены некаторыя часціны мовы (*чуць* – *ледзь*; *каторы* – *які*; *спарней* – *спарнейшы*), словазлучэнні і сінтаксіс (*на працы* выпраўлена на *у часе работы*; *не падобны на* – *не падобны да*; *кожны год* – *штогод*; *ветраны млын* – *вятрак*; *лесанільны завод* – *лесанільня*; *абходным шляхам* – *кружка*; *сабрана было многа* – *сабралі былі шмат*). Часам выпраўлялася дзеяслоўнае кіраванне (*абралі старшынёю* – *абралі за старшыню*; *праслылі героямі* – *праслынулі за герояў*; *не вылічалі капейку* – *не вылічалі капейкі*; *панесціся к чыгунцы* – *панесціся да чыгункі*; *патрабуе хустачку* – *патрабуе хустачкі*), гэта магло адбывацца ў тым ліку адначасова са зменаў дзеяслова (*клапаціцца аб тым* – *рупіцца аб тое*).

У 1931 г. была выдадзена калектыўная кніга «Юныя будаўнікі» (аўтары – М. Г. Разоўскі, І. М. Карачун, І. С. Вальковіч), у якой узаўважыліся некаторыя тэксты, раней надрукаваныя ў падручніку М. Калінічэнка і І. Мазура. Часам у выданні «Юныя будаўнікі» можна было назіраць далейшае рэдагаванне: *роўнамерна* выпраўлена на *роўна*; *урыўкамі* – *прыступамі*; *належае становішча* – *правільная пастава*; *работа не ідзе* – *работа не ладзіцца*; *злавіць яго погляд* – *злавіць яго ўзрок*; *шмат работы* – *шмат працы*; *санітарны лісцік* – *санітарны лісток*; *абгаварвалі гэта пытанне* – *абмяркоўвалі гэтае пытанне*.

У 1927–1928 гг. у органе Беларускай сялянскай партыі, газеце «Народ», былі надрукаваны раздзелы з паэмы Я. Коласа «Новая зямля», апублікаваныя раней у 1923 г. У працэсе друкавання Ян Станкевіч адрэдагаваў і пракаменціраваў некаторыя месцы твора.

Пры шэрагу слоў і формаў слоў, абазначаных у публікацыі зорачкамі, былі пададзены лінгвістычныя каментарыі, якія ўказвалі на непрымальнасць ужывання гэтых слоў у беларускай мове. Так, як русізмы былі кваліфікаваны словы, формы і выразы *параі* (форма тв. скл. ад *пáра*), *пракладна*, *падкрасіся*, *места*, *то і дзела*, *аканчальна*, *на воле*, *празнічак*, *накалоць* (*дроў*), *маўчком*, *дзярэўя*; як паланізмы – *праменне*, *кабеткі*, *патэльня*, *аздобіць*, *абцас*; як «баўгарызм» (г. зн. царкоўнаславянiзм) – *срэдь*. Некаторыя словы або формы крытыкаваліся Я. Станкевічам без яснага суаднясення са словамі ці формамі іншых моў (*пору*, *угору*, *танцуюць*, *сняданне*, *рабочы*).

Другім відам (гэтым разам адкрытага) каментарыя былі лічбавыя заўвагі, якія ўказвалі на выпадкі, калі «правільныя» словы былі ўнесены рэдактарам непасрэдна ў тэкст твора. Лічбавыя заўвагі стаялі пры словах і формах *камені* (форма мн. л. ад *камень*), *елка*, *пялі*, *песнеў* (форма р. скл. ад *песня*), *маўчкі* (*моўчкі*), *сялібы*, *чарэмхі*, *зарослая*, *быццам*, *заплюшча*, *павучыне*, *смяліся*, *на лісцю*, *із смехам*, *баразніла* (*саха*), *здзічэлым*, *прыбіраючы*, *дзякаваў ён Богу*, *земляроба*, *сумляваўся*, *вачоў* ‘вачэй’, *уйшоў* ‘увайшоў’, *зацемиў*, *часіна* і інш.

Як вядома, першы – трынаццаты раздзел паэмы «Новая зямля» ў 1928 г. былі надрукаваны ў Вільні асобным выданнем. Правапіс выдання пры гэтым быў зменены, на думку рэдактара Я. Станкевіча, на больш «адпавядаючы асаблівасцям беларускай мовы». Словы, якія здаваліся рэдактару русізмамі і паланізмамі, у тэксце твора былі выпраўлены, а арыгінальныя Коласавы формы прыведзены ў каментарыях. Каментатары восьмага тома дваццацітомнага збору твораў Я. Коласа, у якім змешчана паэма, кваліфікуюць такія дзеянні як «свавольнае ўмяшанне ў аўтарскі тэкст», а само выданне – як «эксперыментальнае».

Пры выданні ў 1925 г. у Мінску зборніка Я. Коласа «У ціхай вадзе» быў зроблены шэраг правак: *не замеціла* выпраўлена на *не знайшла*, *незаметна* – *непрыметна*, *вытрашчыў* – *вырачыў*, *каламар* – *чарніла*, *забій* – *забі*, *першым дзелам* – *перш-наперш*, *мысль* – *думка* (апавяданне «Кантракт»), *заўсягды* – *заўсёды*, *знаеш* – *ведаеш* («Чорт»), *свайго належнага* ‘падначаленага’ – *сваю правую руку*, *леваруцянёру* – *рэвалюцыянеры*, *як ты*, *прымерам* – *як ты*, *напрыклад*, *мельканула* – *мільгнула*, *адвечаць* – *адказваць*, *абодвых* – *абодвух*, *лічна* – *асабіста*, *хорошае* – *добрае* («Соцкі падвёў»), *паны* – *гаспада*, *замеціў* – *прымеціў*, *строчки* – *радка* («Пісаравы імяніны»), *стануў* – *спыніўся*, *узюўшага верх* – *верх якога быў бяспспрэчны*, *дакляроўвала* – *абяцала*, *вакруг* – *вакол* («Дзяліцьба»), *не даш* – *не дасі*, *перапуду* – *перапалоху*, *дадому* – *дахаты* («Трывога»), *смуціш* – *бунтуеш*, *валнуеш* – *баламуціш*, *падурачыўся* – *пажартаваў*, *варункі* – *умовы* («Недаступны»), *наважыў* – *рашыў*, *не ведалі* – *не зналі*, *выдумлёвываць* – *выдумліваць*, *кляшчамі* – *клешчамі*, *ашчупаў* – *абмацаў*, *прыятная* – *прыемная* («Тоўстае палена»), *серчыкі* – *запалкі*, *пазайздраваў* – *пазайздросціў*, *выстрэнчываў* – *паспяваў*

(«Злавіў!»), *вакруг* – *вакол*, *прызіраўся* – *прыглядаўся*, *замячаў* – *заўважаў*, *не здужае* – *не зможа* («Старыя падрызнікі»), *як сумыслу* – *так*, *адлічыць* – *адрозніць*, *незаметна* – *непрыметна*, *маўчком* – *моўчкі* («Выстагнаўся»), *мейсца* – *месца*, *уласць* – *улада*, *выпівакаў* – *выпівак*, *служэбных абязаннасцей* – *службовых абавязкаў* («Стараста»).

У працэсе выдання зборніка Я. Коласа «Крок за крокам» (1925) таксама быў зроблены шэраг правак. Слова *зладзейства* было папраўлена на *злачынства*, *дакляровываў* – на *пагражаў*, *пацэпаўся* – на *уздрыгваў*, словазлучэнне *ў гэту мінуту* было заменена на *ў гэты момант* (апавяданне «Малады дубок»). У апавяданні «Васіль Чурыла» зафіксаваны такія замены: *нявідзімага ворага* – *нявіднага ворага*, *нудна шумеў* – *смутна шумеў*, *турма* – *астрог*.

Пры выданні ў 1926 г. у Мінску «Казак жыцця» ў казцы «У балочце» *вакруг* было папраўлена на *вакол*, *рашчытаў сілы* на *разлічыў сілы*, *эха* на *рэха*, *сядзэнне* на *сядзенне*; у казцы «Жывая вада» ранейшае *вугалок Божаса свету* было заменена на *куточак белага свету*. Гэтыя праўкі, аднак, не знайшлі пацверджання ў пазнейшай віленскай кнізе «Казкі жыцця» 1927 г., якая, відаць, друкавалася паводле нейкага ранейшага выдання. Аднак у віленскім выданні «Казак жыцця» былі зроблены некаторыя марфалагічныя праўкі, напрыклад, замест *сенажацей* напісана *сенажацяў*.

Ад самага пачатку зведала рэдагаванне і аповесць «У палескай глушы». Урыўкі з яе былі надрукаваны ў 1921 г. у часопісе «Вольны сцяг» (раздз. I–IV), потым у 1922 г. першыя 17 раздзелаў былі апублікаваны ў часопісе «Адраджэнне». Затым у 1923 г. асобнае выданне было здзейснена ў Вільні, потым у 1927 і 1928 гг. яшчэ два былі зроблены ў Мінску. У параўнанні з аўтографам аповесці ў яе першым кніжным выданні 1923 г. *адлічна* было заменена на *выдатна*, *азвала* – *пазвала*, *прыслухівацца* – *прыслухоўвацца*.

Аднак праўкі ў творы рабіліся ўжо ў 1922 г.: *прысаджываючыся* было заменена на *прысаджываючыся*; *свае здольнасці* – *свайей здольнасці*; *усмяхнуўшыся* – *усміхнуўшыся*; *ад часоў* – *ад часаў*; *вайшоў* – *вайшоў*; у *цёмным віры* – у *цёмным віру*; *выдатнейшы знахар*, *як ты* – *выдатнейшы знахар за цябе*; *пахаджваў* – *пахаджаў*; *аб адным толькі трэба пажалець* – *адно толькі шкода*; *расквет* – *росквіт*; *няскончаныя балоты* – *несканчоныя балоты*.

Віленскае выданне 1923 г. зроблена на аснове дасланага самім Коласам рукапісу, у гэтым выданні ёсць некаторая розніца ў параўнанні з публікацыяй 1922 г.: *ужываецца пабожна* замест *набожна*, *не здолее выпадзіць праграмы* замест *не здолее выпадзіць праграму*, *каменьчык* замест *каменчык*, *чыгунку* замест *чугунку*, *на яго месцы* замест *на яго месце*, *дні праходзілі* замест *дні прахадзілі*, *будка была досіць памясцоўная* замест *будка была досыць памясцоўная*, *тарчалі* замест *тарчэлі*. Усе выпраўленні 1922 г., за выключэннем формаў *слоў навет* і *досіць*, захаваліся і ў выданнях 1927 і 1928 гг.

У мінскіх выданнях 1927 і 1928 гг. у параўнанні з выданнем 1923 г. зроблены наступныя змены: замест *тагды* – *тады*, *расхваліваць* – *расхвальваць*, *пахаджаў* – *пахаджваў*, *узаемнаадносін* – *узаемаадносін*, *йці* – *йсіці*, *дашуківацца* – *дашуквацца*, *адрожнівалі* – *адрознівалі*, *аб чымся* – *аб чымсі*, *выцвёўшая* – *выцвіўшая*, *убожаства* – *убовства*, *здзіўлёна* – *здзіўлена*, *яго твары* – *яго твару*, *вайшла* – *увайшла*, *запісь* – *запіс*, *падчыркаваў* – *падчыркаваў*, *двама радамі* – *двума радамі*, *а двух сёстрах* – *аб двух сёстрах*, *прыймала* – *прымала*, *у нейкім асобным настрою* – *у нейкім асобным настроі*, *рэвольвар* – *рэвальвэр*. Віленская публікацыя 1923 г. выклікала шэраг крытычных заўваг В. Ластоўскага з пункту гледжання адпаведнасці ўжывання Коласа норме беларускай мовы; выданні аповесці 1927 і 1928 гг. паказваюць, што гэтыя заўвагі не былі прыняты пад увагу.

З заходнебеларускіх выданняў Я. Коласа другой паловы 1920-х гг. у сувязі з вялікай колькасцю правак акрамя выдання паэмы «Новая зямля» вылучаецца таксама зборнік «Нёманаў дар». Змены ў гэтай кнізе характарызавалі не перавагі Коласа і не агульнабеларускі узус, а канкрэтныя прыхільнасці канкрэтнага рэдактара, практыку заходнебеларускага рэдагавання або заходнебеларускі узус у цэлым. У зборніку «Нёманаў дар» слова *квадра* было выпраўлена на *змена*, *гэты пан* на *гэны пан*, *Нёманаў дар* на *Нёмнаў дар*, *вядомага* на *ведамага*, *струмэнты каморніка* на *струмэнты каморнікавы*, у *Коўна* і *Гродна вазіў* на *ў Коўню* і *Горадзен вазіў*, *незамечэннымі* на *незакмечанымі*, *замячаў* на *закмячаў*, *рабочыя* на *работнікі*, *ворагаў* на *непрыяцеляў*, *уласны* на *собскі*, *шпурнулі* на *шпырнулі*, *спявалі* на *пялі*, *помніць* на *помнець*, *дано-са лесніка* на *удавання лесніковага*, *відэльцаў* на *відэлцаў*, *ніякога сумлення* ‘сумнення’ на *ніякага сумлеўку*, *убачыўшы* на *абачыўшы*. Частка правак у зборніку «Нёманаў дар» дазваляе меркаваць, што і гэтая кніга прайшла праз (часам даволі спецыфічную) моўную рэдакцыю Я. Станкевіча. Аднак некаторыя выпраўленні ў гэтай кнізе былі звычайнымі, «прадказальнымі», з такімі ці падобнымі можна было сутыкнуцца і ў іншых выпадках. Напрыклад, у зборніку «Нёманаў дар» слова *тапор* было заменена лексемай *сякера*, *зызне* на *зрэжа*, *аброненае* на *кінутае*, *бочка* на *калёсцах* на *бочка на колах*, *прыбыль вады* на *прыбытак вады*, *зблішчалі* на *зблішчэлі*, *траішчалі* на *траішчэлі*, *апазніўшагася селяніна* на *селяніна*, *што спазніўся*. У абодвух заходнебеларускіх выданнях, у якіх было надрукавана апавяданне «Малады дубок», слова *дубіна* было папраўлена на *дубіна*.

Заходнебеларускія практыка рэдагавання і узус у большай ступені, чым усходнебеларускія, падлягалі антыпольскаму пурызму, у выніку чаго заходнебеларускія выдаўцы нярэдка дыскрымінавалі формы, якія ва Усходняй Беларусі маглі ўжывацца без абмежаванняў. Напрыклад, у зборніку «Нёманаў дар» форма *не вытрымоўвае* была заменена на *не выдзержваў*, *выраз не гадзіца* на *нядобра*, *выраз як сумыслу* на *як знарок*, *не вельмі быць* на *відок*

на не вельмі быць на паяўцы. Антыпольскі пурызм у гэтым выданні назіраўся і ў тым, што пры рэдагаванні выразаў *ашчупаў, сярнічкі, нашчот гарэлкі, нашчот выпіўкі* рэдактары не палічылі патрэбным замяняць іх выразамі і словамі *абмацаў, запалкі, наконт гарэлкі/выпіўкі*, падобнымі да польскіх выразаў і слоў. У дадзеным выпадку змены або не былі зроблены (засталося *ашчупаць, сярнічкі*), або рэдагаванне было праведзена без выкарыстання «непажаданага» слова *наконт* (папраўлена на: *на гарэлку, на выпіўку*).

У працэсе рэдагавання твораў Я. Коласа ў 1920-я гг. мелі сілу розныя матывы.

У адных (бадай, самых шматлікіх) выпадках правіліся сапраўдныя і ўяўныя лексічныя і словаўтваральныя русізмы, дзякуючы чаму адбывалася ўмацаванне лексічнай нормы беларускай літаратурнай мовы. Так, абмяжоўваліся формы тыпу *адвечаць, адлічна, адлічыць, вайсці, вакруг, валнаваць, далжасны, дзела, жаласліва, (па)жалець, замеціць, заўсягды, калёсца, лічна, мысль, незаметна, падазрыцельны, папчытаць, прымерам, прыятны, служэбны, смуціць, страніца, строчка, шчупаць*. Абмежаванне ў падобных выпадках паланізмаў сустракаецца значна радзей: *варункі, відок (быць навідоку), мейсца, сумыслу, сядзэнне, (вы)трымоўваць*.

Даволі звычайнай з’явай была канкурэнцыя паміж рознымі лексічнымі варыянтамі. Колас або яго рэдактары часам аддавалі перавагу нейкім канкрэтным з іх (напрыклад, словам *перапалох, запалкі, мільгнуць, непаслушны, астрог*), што не заўсёды супадала з моўным развіццём наступных гадоў.

Як было заўважана вышэй, у выпадку Заходняй Беларусі матывам да выпраўленняў магла быць арыентацыя на свой, тэрытарыяльна абмежаваны, узус або схільнасць канкрэтнага рэдактара.

З аднаго боку, на прыкладзе некаторых фанетычна-арфаграфічных правак (*пырхнуўшы* замест *фыркнуўшы, грап* замест *граф, грапскі* замест *графскі*) можна назіраць тэндэнцыю да большага «абнароджвання» беларускай мовы. З другога боку, у шэрагу выпадкаў можна канстатаваць адваротную тэндэнцыю да «аблітаравання» мовы, выдалення з яе «празмерна» народных формаў тыпу *выдумлёвываць, выстрэнчываць, дакляровываць, пазаізраваць, леваруцянер, пацяпацца, прызірацца*.

У рэдкіх сітуацыях падлягалі рэдагаванню вельмі нешматлікія ў Коласа неалагізмы-калькі: *належны, неадваротны*. У адзінкавых выпадках больш ці менш узуальнае слова замянялася неалагізмам: *усагадна* замест *жаласліва*.

Даволі рэдка замест слова з выразным рускім паходжаннем прапанавалася слова, у якім можа канстатаваць «процілеглае» (польскае) паходжанне: замена слова *рабочы* лексемай *работнік*.

Нарэшце, можа здавацца, што ў нейкіх выпадках практыка ўжывання мела вялікае значэнне незалежна ад таго, што ў ёй сцвярджаліся «неадпаведныя» формы. Такой выглядае паслядоўнае выпраўленне формай *памоцнік* у выданні

аповесці «У палескай глушы» 1927 г. формы *памочнік*, якая ўжывалася ў ранейшых выданнях твора і была прадстаўлена ў «Беларуска-расійскім слоўніку» М. Байкова і С. Некрашэвіча.

У сукупнасці ў выданнях твораў Я. Коласа 1920-х гг. месціцца таксама значная колькасць граматычных правак. Яны закранулі сферу назоўніка (формы роду слоў *запісь, твар*; склонавыя формы *у настрою, на месце, кляшчамі, ад часоў, выпівакаў, сенажацей*), лічэбніка (*двама, абодвух*), займенніка (*на той нядзелі, аб чымся; свае* – форма род. скл.), дзеяслова (*дашуківацца, прысуджывацца, прыслухівацца, расхваліваць; не дайш; стануў; усміхнуўшысь; забій; узяўшага верх, апазніўшагася, нявідзімы*), прыслоўя (*здзіўлена*), прыназоўніка (*а двух*). У праўках гэтага часу знайшла пацвярджэнне тэндэнцыя замест асабовых назоўнікаў на *-іст* ужываць прыметнікавыя формы на *-істы* (*сіцылісты*). У некаторых выпадках праўкі мелі рознаскіраваны характар: спалучэнні ў *цёмным віры, ад часоў*, формы *пахаджваў, ісці* спачатку былі выпраўлены на ў *цёмным віру, ад часаў, пахаджаў, іці*, але ў 1927 г. былі вернуты зыходныя формы. У заходнебеларускіх выданнях форма *тарчэць* была папраўлена на *тарчаць*, а формы *заблішчаць, трашчаць* – на *заблішчэць, трашчэць*.

Пералічаныя вышэй замены ў розных выданнях твораў Я. Коласа пераважна былі абумоўлены прэферэнцыямі, якія акрэсліліся ў тагачасным узусе ў дачыненні да канкрэтных слоў і формаў, а таксама нармалізацыйнымі тэндэнцыямі тагачаснай беларускай лінгвістыкі. Паколькі некаторыя ўзвальныя і/або прадпісальныя нормы ў гэты час яшчэ канчаткова не акрэсліліся, асобныя праўкі часам указвалі не столькі на нейкія сфарміраваныя тэндэнцыі, колькі на асабісты ўпадабанні Коласа ці выдавецкіх рэдактараў; у шэрагу выпадкаў некаторыя змены былі адвольнымі, выпадковымі.

У пэўных выпадках можна сказаць, што рэдакцыйная і карэктарская практыка твораў Я. Коласа не паспявала за працэсамі, якія крышталізаваліся ў літаратурнай мове, і недастаткова ўлічвала даныя тагачаснай лексікаграфіі. Так, пры перадруку ў 1927 г. апавядання «Выстагнаўся» не быў выпраўлены назоўнік *дрож* – хоць, напрыклад, у «Беларуска-расійскім слоўніку» 1926 г. для слова з адпаведным значэннем былі пададзены формы *дрыгота* і *дрыжыкі*. Гэты назоўнік быў заменены на *дрыжачка* ў віленскім выданні 1928 г., а яго замена ў мінскіх выданнях на *дрыготка* была праведзена толькі ў 1950-я гг. Пры перавыданнях аповесці «У палескай глушы» ў 1927 і 1928 гг. у ёй захоўваліся ранейшыя словы і лексіка-семантычныя варыянты *апыніцца, асабісты* ‘асаблівы’, *выпаўняць* ‘выконваць’, *выраза* (ж. р.), *даследжаны, драбязговы, злезная дарога, насланае, нерухліва, правае, скупавацца, узвесіць, ураніць, цятрадзь, часы*, хоць такія словы не былі прадстаўлены ў «Беларуска-расійскім слоўніку» М. Байкова і С. Некрашэвіча.

У цэлым у працэсе моўнага рэдагавання праявіліся твораў Я. Коласа ў 1920-я гг. адбываліся «звычайныя» з’явы выпраўлення моўных няправільнасцяў

у адпаведнасці з разуменнем аўтарам і рэдактарамі тагачасных працэсаў нармалізацыі беларускай літаратурнай мовы.

Актыўна рэдагаваліся ў 1920-я гг. і некаторыя творы Максіма Гарэцкага. Перапрацоўкі яго сачыненняў маюць тую перавагу, што ў гэтым выпадку – на адрозненне ад правак у творах Я. Коласа – дакладна вядома, што многія выпраўленні М. Гарэцкі зрабіў сам. Найбольш падстаў гаварыць пра атрыбутцыю моўных правак М. Гарэцкаму ёсць прымяняльна да рэдагавання твораў са «Зборніка апавяданняў». Але і ў выпадку надрукаваных у 1920-х – пачатку 1930-х гг. сачыненняў – напрыклад, аповесцей «У чым яго крыўда?» (выходзіла асобным выданнем у 1926 г.), «Ціхая плынь» (выходзіла асобнымі выданнямі ў 1926 і 1930 гг.) – можна меркаваць, што ўмяшанне тагачасных стыльрэдактараў было параўнальна абмежаваным.

У працэсе напісання ў 1925–1926 гг. аповесці «У чым яго крыўда?» М. Гарэцкі актыўна выкарыстаў апублікаваныя ў 1912–1914 гг. апавяданні «У лазні» і «У чым яго крыўда?». Аднак аповесць не была механічным злучэннем двух ранейшых апавяданняў – падчас яе напісання стыль і мова папярэдніх твораў былі значна ўдасканалены. Інтэнсіўнасць правак пры рэдагаванні часам была вельмі высокай. Напрыклад, у прыведзеных ніжэй трох кароткіх фрагментах з нагоды правак *аддыхаць* – *спачываць*, *вучыцель* – *настаўнік*, *сквірчэць* – *вераішчэць* у сукупнасці былі зроблены дзеяць выпраўленняў: *аддыхаць* – *спачываць*, *распратывацца* – *распранацца*, *даволі* – *досыць*, *вучыцель* – *настаўнік*, *цятрадзь* – *шытак*, *пісьмо* – *ліст*, *сквірчэць* – *вераішчэць*, *дзяржаць* – *трымаць*, выдалена слова *агоўтацца*.

Бадай, найбольшая колькасць моўных замен, зробленых у аповесці «У чым яго крыўда?», была абумоўлена дзеяннем тэндэнцыі да стабілізацыі нормы беларускай літаратурнай мовы, якая (норма) – падтрыманая наяўнасцю граматычных кодэксаў і слоўнікаў 1920-х гг. (у стварэнні апошніх браў удзел і М. Гарэцкі) – у гэты час ужо выразна акрэслі(ва)лася. Некаторыя ўзуальныя словы і формы, якія ў першай палове 1910-х гг. яшчэ звычайна ўжываліся як варыянтныя поруч з іншымі, у другой палове 1920-х гг. маглі разглядацца ўжо як непажаданыя ці ўвогуле непрымальныя для літаратурнай мовы і ў выніку замяняліся. У рамках дзеяння гэтай тэндэнцыі былі зроблены наступныя праўкі:

аддыхаць – **спачываць**: *убачыўшы там старых, каторыя распратываліся, а іншыя аддыхалі на мяліцах, напарыўшыся даволі* – *Лявон убачыў у цямноце, што там – хто распранаецца, хто спачывае на мяліцы, напарыўшыся досыць*. Слова *аддыхаць* у сярэдзіне 1920-х гг. яшчэ не лічылася зусім непрымальным для літаратурнай мовы і фігуравала ў шэрагу слоўнікаў. Форма *аддыхнуць* была прадстаўлена як сінонім да *адпачыць* у «Маскоўска-беларускім слоўніку» братаў Гарэцкіх 1920 г. (далей – Гар МБС); лексема *аддыханне* фіксавалася ў «Беларуска-расійскім слоўніку» М. Байкова і С. Некрашэвіча

(далей – РБС-26), а формы *аддыхаць/аддыхнуць* (поруч з *адпачываць/адпачыць, супачываць/супачыць*) – у іх жа «Расійска-беларускім слоўніку» (далей – РБС-28). Тым не менш, верагодна, часам слова *аддыхаць* лічылася непажаданым для літаратурнай мовы.

відзець – бачыць: *Як я раней таго не відзеў? – Як я раней таго не бачыў?* Аналагічная праўка рабілася і ў іншых выпадках рэдагавання твораў М. Гарэцкага другой паловы 1920-х гг.: *не віджу сваіх я братоў – не бачу братоў я сваіх*. У пачатку 1910-х гг. ужывальнае ва ўсходніх беларускіх гаворках слова *відзець* было яшчэ зусім звычайным у ідыястылі М. Гарэцкага і, шырэй, у тагачаснай літаратурнай мове. Ужывальным яно было і ў сярэдзіне 1920-х гг. (фіксавалася, напрыклад, у РБС-28), аднак ужо пачынала выцясняцца з літаратурнай мовы.

вучыцель – настаўнік/-ца: *Адзін раз я дакляраваў Ганнінай сястры маленькай Маньцы ажно цэлую спісаную цятрадзь, што вучыцель мне адаў, каб толькі прынесла мне тваё пісьмо – Дастаў з торбачкі спісаны сшытак, што настаўніца яму аддала назаўсёды, і, аглядаючыся, падышоў к Просьцы, Лёксінай меншай сястрыцы. – Прынясі мне, Проська, той Лявонаў ліст.* Аналагічная замена *вучыцель* на *настаўнік* была зроблена і ў напісаным у 1915–1917 гг. апавяданні «Зіма» падчас яго падрыхтоўкі для публікацыі ў «Зборніку апавяданняў». У пачатку 1910-х гг. разглядае ў літаратуры як неабгрунтаваны русізм слова *вучыцель* было яшчэ зусім звычайным не толькі ў ідыястылі М. Гарэцкага, але і ўвогуле ў тагачаснай літаратурнай мове. На старонках газеты «Наша ніва» слова *настаўнік* было зафіксавана толькі 4 разы, тады як *вучыцель* – мінімум 56. У 1919 г. слова *вучыцель* як звычайнае ўжывалася ў газеце «Звон», у 1920-м – ва ўзноўленай «Нашай ніве». Сам М. Гарэцкі выкарыстоўваў яго ў сваім творы 1920 г. «Бірка», які пазней стаў складовай часткай аповесці «Ціхая плынь», у якой слова *вучыцель* таксама было заменена на *настаўнік*. У канцы 1910-х і на працягу 1920-х гг. у назвах прафесійных (асабліва заходнебеларускіх) аб'яднанняў настаўнікаў выкарыстоўваліся словы *вучыцельскі, вучыцель*. Хоць слова *вучыцель* яшчэ фігуравала, напрыклад, у РБС-28 і 23-м выпуску серыі «Беларуская навуковая тэрміналогія» як магчымы адпаведнік руск. *учитель*, ва узусе савецкай Беларусі ў 1920-я гг. яно выцяснялася словам *настаўнік*. У напісанай у 1921 г. аўтабіяграфіі Якуб Колас яшчэ выкарыстоўваў слова *вучыцель*, тады як у аўтабіяграфіі 1926 г. ён ужо ўжываў словы *настаўнік, настаўніцкі, настаўніцтва*.

дзела – справа: *Шчэ казалі, – разумцы! – што «некалі ім займацца панскім дзелам» – Яшчэ казалі, – разумцы! – што некалі ім займацца панскімі справамі.* Слова *дзела* ў 1920-я гг. яшчэ не лічылася непрымальным для літаратурнай мовы, шырока выкарыстоўвалася ў мастацкіх творах розных аўтараў і фіксавалася, напрыклад, у РБС-28 як адзін з магчымых адпаведнікаў да руск. *дело*. Тым не менш яно паступова пачынала абмяжоўвацца ва ўжыванні.

дзярэўня – вёска: *Такая доля мужыцкага сына з дзярэўні, што пайшоў вучыцца – Такая доля мужыцкага сына з вёскі, што пайшоў вучыцца.* У іншым месцы назіраецца выдаленне вытворнага слова дзеравенскі: *А можа, хлопец каторы наш дзеравенскі высватаўся – А можа, хлопец наш каторы высватаўся?* Слова дзярэўня і дзеравенскі фіксаваліся як магчымыя для беларускай мовы ў Гар МБС, у 19-м выпуску серыі «Беларуская навуковая тэрміналогія» і іншых слоўніках.

ждаць – чакаць: *Ганне ў наскім быце няможна доўга ждаць – Ёй у наскім быце не можна доўга чакаць.* Падобная праўка ў другой палове 1920-х гг. была зроблена і ў апавяданні «Зіма»: *падажджы ж* было выпраўлена на *пачакай жа*.

змуціцца – засмуціцца: *Ганулька і на пытанне маё хлапецкае змуцілася, схіліла галоўку – І на пытанне маё хлапецкае засаромілася, засмуцілася, схіліла галоўку.* Неабавязкова думаць, што сінонімы *засароміцца, засмуціцца* дакладна перадавалі значэнне слова *змуціцца*, аднак, праўдападобна, русізм *змуціцца* не здавальняў пісьменніка. Бадай, з падобнымі складанасцямі сутыкаўся і Якуб Колас, калі ў сваіх ранейшых творах ужываў *дзесялоў замяшацца* (верагодна, ад руск. *смешаться*), які ў пазнейшых рэдакцыях пераважна выпраўляўся.

палажыць – пакласці: *Клім палажыў на палічку «Нізіую геадэзію» – Лявон устаў з лаўкі, паклаў на паліцу кніжку.*

палюбіць – пакахаць: *калі я палюбіў і даў слова – калі я пакахаў і даў слова.* Праўка адлюстроўвае тэндэнцыю пашырэння слоў *кахаць, каханне* ў узусе 1920-х гг. У 1928 г. М. Гарэцкі крытыкаваў М. Лынькова за ўжыванне формаў слоў *любві, любоў, палюбіўшае*.

прасціць – дараваць: *Татка, прасціце, што ў каляды было тое-сёе – Тата, даруйце, што ў каляды было тое-сёе.* Слова *прасціць* адсутнічала ў Гар МБС.

папрашачца – развітаца: *Смуціўся троху, што выязджаючы так заюшыўся, што не схадзіў к дзядзькавым папрашачца – Шкадую, што выязджаючы так заюшыўся, што не схадзіў к дзядзькавым развітаца.* Слова *папрашачца* ў 1920-я гг. яшчэ не лічылася цалкам непрымальным для літаратурнай мовы. Яно хоць адсутнічала ў Гар МБС, аднак фіксавалася ў РБС-28. Якуб Колас у сваёй перапісцы ўжываў яго і ў 1930-я гг. Тэндэнцыя выпраўляць слова *папрашачь* выявілася даволі рана: яшчэ ў 1914 г. у працэсе выдання зборніка Якуба Коласа «Родныя з’явы» форма *папрашайце* была заменена.

помніць – памятаць: *І ты, насмешлівы Андрэйка, і ты... помніш?.. Як ты сам, помніш, кідаўся ў розныя бакі – І ты, насмешлівы Максіме, і ты... Памятаеш?.. Памятаеш, ты і сам кідаўся ў розныя бакі.* Трэба сказаць, што ў слоўніках 1920-х гг. – прынамсі, у БРС-26 і РБС-28 – значэнне слова *помніць*

было акрэслена нездавальняюча. З аднаго боку, форма *помніць* падавалася ў РБС-28 на першым месцы сярод адпаведнікаў для руск. *помнить* (поруч з *памятаць, цяміць, памятаваць*). З другога боку, дэрыват *запомніць* фігураваў у гэтым самым слоўніку як сінонім да *забыць* у артыкуле *запаяматваць*, г. зн. фактычна меў процілеглае значэнне; падобна, і *запомнены* ў БРС-26 значыла ‘забыты’. Праведзеная тут праўка *помніць* на *памятаць* можа сведчыць аб тым, што было імкненне размежаваць значэнні слоў *помніць* і *памятаць*, прынамсі, умацаваць ужывальнасць формы *памятаць*.

работаць – працаваць: *Жчах, жсчах, жсчах, жсчах...* – *работалі венікі – Жчах-жсчах, жсчах-жсчах!*.. – *працавалі венікі*.

урок – лекцыя: на ўроку *хіміі* – *Чацвертая лекцыя* – *хімія*. На працягу 1920-х гг. у значэнні ‘навуцальны час у школе, прысвечаны асобнаму предмету’ ў разнастайных крыніцах звычайна ўжывалася слова *лекцыя*, якое пацвярджалася і ў слоўніках, напрыклад, Гар МБС, БРС-26, РБС-28, 23-м выпуску серыі «Беларуская навуковая тэрміналогія» і нават у пазнейшым «Руска-беларускім слоўніку» 1937 г. За ўжыванне слова *урок*, разгляданага як непрымальны русізм, у 1928 г. М. Гарэцкі крытыкаваў М. Лынькова.

чураца – цураца: *ён жа не чураецца вёскі – ён жа інышы, не цураецца вёскі*.

Як відаць, тут былі заменены словы, якія маглі разглядацца як русізмы. Літаратурна-крытычная спадчына М. Гарэцкага паказвае, што ён фіксаваў у мове некаторых пісьменнікаў (напрыклад, М. Чарота, М. Лынькова) рускія ўплывы, асэнсоўваў гэту з’яву – не кажучы ўжо пра тое, што да такога асэнсавання яго скіроўвала і яго лексікаграфічная дзейнасць.

Стабілізацыя літаратурнай нормы дасягалася таксама шляхам выдалення слоў або іх лексіка-семантычных варыянтаў, якія маглі здавацца занадта «незвычайнымі», збытکوўнымі для нармаванай мовы. У рамках дзеяння гэтай тэндэнцыі ў творы М. Гарэцкага былі зроблены наступныя замены:

напратывацца – адзявацца: *старыя аддыхалі, седзячы на мяліцах, напратываліся – пачаў, не абдаўшыся чыстаю вадою і з прыліпшымі на целе лісцінкамі ад веніка, адзявацца*. Аднак форма *напрануць* (гл. у наступнай ілюстрацыі) выпраўлена не была.

прыстоіць – мусіць пастаяць: *бацька напрануў дублёнку, надзеў дзіравыя валёнк і прыстоіў – бацька тым часам напрануў старэнькую дублёнку, уздзеў на голыя ногі апорачкі – і мусіў пастаяць*.

распратывацца – распранацца: *убачыўшы там старых, каторыя распратываліся – Лявон убачыў у цямноце, што там – хто распранаецца*. Слова *распратывацца* адсутнічала ў Гар МБС, дзе як адпаведнікі руск. *раздевать* фігуравалі сінонімы *распранаць, раздзяваць, разбіраць*.

сквірчэць – вераішчэць: *...а, а-ай, а до-о-с!* – *сквірчэў малы хлопчык як мага, на ўсю сілу, а добры бацька дзяржаў за шыю з пэўнасцю, што*

агоўтаецца – ...а-а-я-йй! А до-о-с, дос, дос! – веращчэў малы хлопчык, як яго толькі мага, на ўсе жылухны. А добры бацька трымаў яго леваю рукою за тоненькую шыўку, з пэўнасцю, што нічога яму не зробіцца. У БРС-26 не фіксавалася слова *сквірчэць*, але былі дадзены словы *скверащчаць* – ‘трашчаць па-лягушынаму’ і *сквярціся* – ‘крычаць траскучым голасам’. Лексема *веращчаць*, згодна з гэтым слоўнікам, абазначала ‘шыпець пры смажанні’, аднак у другім выданні «Расійска-беларускага слоўніка» 1926 г. М. Байкова і М. Гарэцкага яна была дадзена як адпаведнік да руск. *верещать*. Як відаць, у рамках гэтай групы лексікі адбывалася пэўнае пераразмеркаванне, у працэсе якога словы *сквірчэць* (*сквірчаць*) і *веращчэць* (*веращчаць*) замацаваліся за значэннямі ‘шыпець пры смажанні’ і ‘віскліва пішчаць’, а словы *скверащчаць* і *сквярціся* аказаліся за рамкамі літаратурнай мовы. Прыкметы такога перамеркавання можна бачыць у зробленай праўцы.

Прыведзены вышэй фрагмент цікавы яшчэ і тым, што ў ім апушчана слова *агоўтацца* ‘ачуняць’. Гэта слова было ўласціва ідыястылю М. Гарэцкага і іншых аўтараў (напрыклад, М. Зарэцкага), яно фіксавалася ў «Невялічкім беларуска-маскоўскім слоўніку» 1921 г. М. Гарэцкага, а таксама ў БРС-26 і РБС-28. Магчыма, к часу выдання аповесці «У чым яго крыўда?» М. Гарэцкім або яго рэдактарамі гэта слова ўжо пачало ўспрымацца як надта спецыфічнае?

удвору – дамоў: *прыехаў удвору – прыехаў дамоў*. Слова *удвору* фіксавалася ў Гар МБС, аднак у другім выданні «Расійска-беларускага слоўніка» 1926 г. М. Байкова і М. Гарэцкага да руск. *домой* быў дадзены адзіны адпаведнік *дамоў*.

чытэльна – так, што павінна разабраць усё: *я пішу табе чытэльна – чытай сама, я пішу так, што павінна разабраць усё*.

Некаторыя праўкі ў аповесці «У чым яго крыўда?» показваюць на тое, што норма яшчэ не заўсёды была акрэслена выразна і ў працэсе рэдагавання М. Гарэцкім або яго рэдактарамі працягваўся пошук больш адпаведных для літаратурнай мовы слоў і формаў:

жывёла – скот: *Парфір напай коні, падаваў жывёле – падаваўшы нанач скату і напайшы коні*.

затлуміць – заклуміць: *Затлуміў галаву кніжкамi сам сабе – Заклуміў галаву кніжкамi сам сабе*. У якасці адпаведніка руск. *гам* у Гар МБС фіксуецца словы *клум, галас, шум*. Магчыма, у дадзеным выпадку М. Гарэцкі хацеў унікнуць уплыву польскай мовы.

мінута – хвіліна: *паляце-еў бы да Ганначкі, хоць бы на адну-адну мінутачку – паляцеў бы да свае Лёксачкі хоць на адну-адну хвіліначку*. Форма *хвіліна* яшчэ адсутнічала ў беларускай частцы Гар МБС, дзе ў якасці адпаведнікаў руск. *минута* былі дадзены *мінута, мінюта, хвіля*.

паштоўка – адкрытка: *паштоўка з абразлівай карцінкай – на адкрытцы намалёвана*.

спецыяльнасць – фах: нічога, рукі ёсць, спецыяльнасць будзе, абы здароўе, пражывём – нічога, рукі ёсць, фах будзе, абы здароўе, пражывём.

Прынамсі некаторыя праўкі (*жывёла – скот, паштоўка – адкрытка*) з сучаснага пункту гледжання могуць выглядаць як дзіўныя. Слова *скот* адсутнічала ў беларускай частцы Гар МБС, дзе ў якасці адпаведнікаў руск. *скот* былі пададзены *быдла, скаціна, жывёла*. Вядома таксама, што М. Гарэцкі ўспрымаў як «паветалізм» слова *гавяда*, аднак няясна, якія заўвагі ён мог мець да слова *жывёла*. Слова *паштоўка* М. Гарэцкі ўжываў у пазней напісаным рамане «Віленскія камунары». Відаць, нельга выключачь, што дадзеныя праўкі былі зроблены не самім пісьменнікам, а рэдактарамі аповесці «У чым яго крыўда?».

Некаторыя іншыя праўкі ў творы таксама складана трактаваць адназначна, іх з’яўленне, магчыма, было абумоўлена не столькі нарматыўнымі тэндэнцыямі тагачаснай літаратурнай мовы, колькі густамі М. Гарэцкага і мастацкімі задачамі, якія ён ставіў перад сабой: *адвыкнуць – адзвычаены, упінацца – вырабляцца, хутчэй – барзджэй, крапчэйшы – дужэйшы, лепей – валеі*.

Моўныя праўкі ў аповесці «У чым яго крыўда?» сведчаць аб тым, што на працягу сярэдзіны 1910-х – сярэдзіны 1920-х гг. М. Гарэцкі стаў больш патрабавальна ставіцца да мовы сваіх твораў. У гэты час у беларускім грамадстве ўжо з’явілася крытычная маса тэкстаў на літаратурнай мове, якая ўспрымалася як узорная. Узрасло ўсведамленне нарматыўнага характару літаратурнай мовы, выразна павысіўся «градус» моўнай рэфлексіі. У «даграматычны» перыяд беларускай мовы (да 1918 г.) пісьменніцкая моўная практыка фактычна яшчэ не скоўвалася нарматыўнымі рэгламентацыямі, што давала вынікам выкарыстанне ў мастацкай творчасці самых разнастайных моўных сродкаў. З’яўленне ў канцы 1910-х – сярэдзіне 1920-х гг. нарматыўных моўных кодэксаў і буйны росквіт кнігавыдання спрыялі рэфлексіі аб моўнай норме і больш строгаму стаўленню да яе, што ў выніку садзейнічала яе больш інтэнсіўнай выпрацоўцы і стабілізацыі. Выяўленая на прыкладзе рэдагавання аповесці «У чым яго крыўда?» дзейнасць М. Гарэцкага ў напрамку стабілізацыі нормы беларускай мовы перагукалася з падобнай дзейнасцю М. Гарэцкага і яго суаўтара М. Байкова ў 1926 г. у працэсе рэдагавання імі другога выдання «Практычнага расійска-беларускага слоўніка», падчас якога сінанімічнасць і дублетнасць перакладных эквівалентаў у параўнанні з першым выданнем слоўніка 1924 г. была скарачана.

У той ці іншай ступені ў 1920-я гг. выпраўляліся ў моўных адносінах і творы іншых аўтараў, напрыклад, Янкі Купалы, Змітрака Бядулі, Кузьмы Чорнага і інш. Так, рэдагуючы ў 1923 г. творы з апублікаванага ў 1913 г. зборніка «Шляхам гадоў», Янка Купала замяніў словазлучэнне *бязбрэжнае мора на бязмежнае мора, магутаму Богу – на магутнаму Богу, цвет-лілея – кветка-лілея, спольна – супольна, гдзе – дзе, расхвталі – расхпані, адвет –*

адказ і інш. У кніжным выданні рамана «Язэп Крушынскі» Змітрака Бядулі 1929 г. выкарыстанае ў часопіснай публікацыі твора 1928 г. словазлучэнне *застыўшымі грамадамі* было выпраўлена на *застыглай грамадою*. Кузьма Чорны ў 1925 г. правіў ранейшае *задацца мэтай на задумаць*, у 1929 г. выправіў ранейшыя *горна мне нейк на горка мне неяк, новы вучастак зямлі на новыя абшары зямлі, аблысеўшай галаве – аблысelay галавою, схавашага – што схаваш, зачэпляцца з ёю – зачэпвацца з ёю, калодзец – студня, стыхійнай і нікчэмнай перамогі – навальнай і нікчэмнай перамогі і інш.*

Інтэнсіўнае моўнае рэдагаванне пачало практыкавацца ў Беларусі з сярэдзіны 1920-х гг. К канцу 1920-х гг. у асобных выпадках моўныя праўкі маглі набываць лавінападобны характар (рэдагаванне сёмага выдання кнігі «Чырвоная змена» М. Калінічэнка і І. Мазура). На такі стан рэчаў уплывала інтэнсіўная кнігавыдавецкая практыка гэтага часу, наяўнасць шматлікіх слоўнікаў і граматык, публічны дыкурс аб мове і існаванне сацыяльнага інстытута моўных рэдактараў («стыльрэдактараў»).

У фарміраванні маўленчага узусу пісьмовай мовы гэтага часу ў некаторых выпадках можна канстатаваць істотнае значэнне канкрэтных схільнасцей канкрэтных моўных рэдактараў. У асобных выпадках (рэдагаванне Я. Станкевіча) праўкі рабіліся на выдавочна суб'ектыўнай аснове і дапускалі неабгрунтаванае ўмяшанне ў аўтарскі тэкст. У сітуацыі, калі пры дапамозе намаганняў рэдактараў ці выдаўцоў адным моўным з'явам аддавалася перавага перад іншымі, тагачасныя кадыфікатары і, больш шырока, уважлівыя чытачы ўспрымалі гэту акалічнасць як пэўны від лінгвістычнай рэфлексіі. У здзейшаных моўных праўках адлюстраваліся як погляды канкрэтных рэдактараў на канкрэтныя моўныя з'явы, так і агульнае разуменне імі своеасаблівага моўнага ідэалу, а таксама спосабаў і сродкаў нармалізацыі беларускай мовы.

Калі да 1930 г. станаўленне беларускай літаратурнай мовы праходзіла натуральным парадкам, з улікам разнастайнасці і неадназначнасці моўнага развіцця, то з пачатку 1930-х гг. асаблівае значэнне для фарміравання літаратурнай мовы беларусаў сталі набываць ідэалагічна-палітычныя фактары. Такія падзеі, як рэзальюцыя бюро ЦК КП(б)Б па пытаннях мовазнаўства, пастанова СНК БССР «Аб зменах і спрашчэнні беларускага правапісу», кампанія за культуру мовы, аказалі непасрэднае ўздзеянне на моўнае ўжыванне гэтага часу. У 1930-я гг. (асабліва ў другой палове дзесяцігоддзя) ужыванне моцна змянілася. Ініцыятарамі моўных інавацый маглі быць як супрацоўнікі выдавецтваў і перыядычных выданняў, так і кіраўнікі акадэмічнага Інстытута мовы і літаратуры.

Пры разглядзе мовы адрэдагаваных у 1930-я гг. кніг можна зыходзіць з дапушчэння, што мова любога выдання ў большай або меншай ступені адлюстроўвала «сярэдні» узус свайго часу, сведчыла аб напрамку здзейшаных змен. Паводле Г. Яворскай, рэдактары ў адпаведнасці са сваёй прафесіяй з'яўляюцца носьбітамі найбольш рэпрэзентатыўных уяўленняў пра моўную

норму; у рабоце з матэрыялам рэдактарскіх правак «працэс актыўнага выбару моўных варыянтаў робіцца, так бы мовіць, відавочным, паказваючы напрамак рэфлексіі над мовай». Пашыраючыся ў друкаваных творах, абраныя рэдактарамі варыянты ўплывалі на грамадскія ўяўленні аб правільнасці мовы.

У творах мастацкай літаратуры 1930-х гг. часам сустракаюцца праўкі, падобна, не абумоўленыя канкрэтнымі лінгвістычнымі прадпісаннямі, – такія выпраўленні можна характарызаваць як моўна-літаратурныя. Напрыклад, у той час як у падрыхтаваным Змітраком Бядулем выданні перакладу аповесці «Хлопчык Мотка» Шолам-Алейхеа 1930 г. у адным месцы сустракаецца скалькаванае з мовы ідыш параўнанне *баяцца*, як *Гаман бражджоткі* ‘не (вельмі) баяцца’ (*ишчурь баяцца ката, як Гаман бражджоткі*), у выданні твора 1938 г. дадзенае параўнанне заменена іншым: *баяцца*, як *камар зайца*. Фразеалагізм *уваходзіць у стос* з перакладу гэтага ж твора (ужываны таксама ў апавяданні «Летапісцы» 1914 г. і рамане «Язэп Крушынскі» ў 1928–1931 гг.) у выданні 1938 г. быў заменены выразам *уваходзіць у азарт* (аднак не быў адрэдагаваны ў пазнейшых выданнях апавядання «Летапісцы»). У 1934 г. пры перавыданні аповесці «Салавей» З. Бядулі было скарачана месца, дзе гаворка ішла пра прывычку, *ці нейкі фэлер фізічны*, якое, аднак, не правілася ў ранейшых выданнях 1927, 1928 і 1932 гг. Верагодна, ва ўсіх гэтых выпадках праўкі былі выкліканы імкненнем аўтара або перакладчыка пазбавіцца ўжывання ў беларускай мове выказаў, абумоўленых уплывам мовы ідыш, замяніць іх больш зразумелымі для беларусаў фразеалагізмамі.

У выданнях 1930-х гг. найперш звяртаюць на сябе ўвагу шматлікія праўкі, якія сведчаць пра імкненне пазбягаць ва ўжыванні паланізмаў і слоў, тоесных з польскай мовай. Гэтыя словы замяняліся:

а) русізмамі або словамі, тоеснымі з рускай мовай: *патак атраманту* – *патак чарніла* (выданні твора Шолам-Алейхеа 1930 і 1938 гг.); *спраўны стан машын*, *варыштатаў* і *прыладаў* – *спраўнае становішча машын*, *станкоў*, *прыстасаванняў* (выданні «Кодэкса аб працы» 1931 і 1936 гг.); *апал* – *газа* (у кнізе «Дапаможнік трактарыстаму» Д. К. Карэльскіх 1930 г.) – *бэнзін або карасін* (у кнізе «Даведнік трактарыста» 1933 г.); *сустракаюцца гатункі і адмены* (у кнізе «Цыбуля і часнок» В. Красачкіна 1930 г.), *вынікі гатунка-апрабавання* (у кнізе В. Чэмелава «Развадзіце насенне канюшыны» 1931 г.) – *сустракаюцца сарты і адмены* (у кнізе «Цыбуля і часнок» В. Красачкіна і Л. Скрыпнічэнкі 1934 г.), *вынікі сортаапрабавання* (у кнізе В. Чэмелава «Развадзіце насенне канюшыны» 1931 г.); *мы змагаемся за выбаўленне ад гвалту* – *мы змагаемся за вызваленне ад насілля* (выданні твора У. Леніна «Да вясковай беднаты» 1929 і 1939 гг.); *без жадных слядоў жылля* (кніга М. Карынцава «У пясках пустыні» 1930 г.) – *не маючая якіх бы та ні было слядоў жылля* (кніга М. Карынцава «Пад сонцам Азіі» 1936 г.); *пажыўныя матэрыі* (у кнізе «Цыбуля і часнок» В. Красачкіна 1930 г.), *безазотавая*

экстрактная матэрыя (у кнізе «Кармленне племянных свіней» У. Лемеша 1931 г.) – *пажыўныя вяшчэствы* (у кнізе «Цыбуля і часнок» В. Красачкіна і Л. Скрыпнічэнкі 1934 г.), *безазоцістае экстрактнае вешчаство* (у кнізе «Кармленне і адкорм» У. Лемеша 1935 г.); *сваячасная падача матарыялаў і начыння* – *сваечасовая падача матэрыялаў і інструмента* (выданні «Кодэкса аб працы» 1931 і 1936 гг.); *змерайце паводле маштабу* (падручнік С. Касмовіча «Геаграфія пазаеўрапейскіх краін» 1929 г.), *касуецца паводле гэтага артыкула* (выданні «Кодэкса аб працы» 1930 і 1931 гг.) – *змерце па маштабе* (падручнік С. Касмовіча «Геаграфія пазаеўрапейскіх краін» 1931 г.), *касуецца па гэтаму артыкулу* («Кодэкс аб працы» 1936 г.); *перыяд плошчэвага развіцця* (кніга «Што павінен ведаць пра сухоты кожны рабочы і селянін» 1930 г.) – *перыяд палавога развіцця* (кніга «Што павінен ведаць пра сухоты кожны рабочы і калгаснік» 1932 г.); *калі работа мае сталы характар* – *калі работа мае пастаянны характар* (выданні «Кодэкса аб працы» 1931 і 1936 гг.); *тубыльцы пераканаліся* (кніга М. Карынцава «У невядомую даль» 1930 г.), *тубыльцы расказваюць, сярод тубыльных насельнікаў – туземцы, туземных* (кнігі М. Карынцава «У пясках пустыні» 1930 г. і «Пад сонцам Азіі» 1936 г.); *бульбіны становяць сабою змененае сцябло* – *клубні прадстаўляюць з сябе відазмененае сцябло* (выданні кнігі М. Максімовіча «Культура бульбы» 1930 і 1933 гг.); *шалёўка прымацоўваецца шрубамі* – *шалёўка прымацоўваецца вінтамі* (выданні кнігі В. Чэмелава «Развадзіце насенне канюшыны» 1931 і 1933 гг.);

б) беларускімі словамі, якія не мелі адзнак запазычанасці: *належнае асвятленне, апал* – *патрэбнае асвятленне, ацяпленне* (выданні «Кодэкса аб працы» 1931 і 1936 гг.); *без жаднае надзеі* (у кнізе В. Біянкі «На вялікім марскім шляху» 1930 г.), *не было б жаднай патрэбы* (у кнізе І. Лапідуса і К. Астравіцкіна «Палітычная эканомія» 1931 г.) – *без усякай надзеі* (у кнізе В. Біянкі «На вялікім марскім шляху» 1938 г.), *не было б ніякай патрэбы* (у кнізе І. Лапідуса і К. Астравіцкіна «Палітычная эканомія» 1934 г.); *чулі аб рабочых забурэннях у гарадох* – *чулі аб рабочых хваляваннях у гарадах* (выданні твора У. Леніна «Да вясковай беднаты» 1929 і 1933 гг.); *загарак брата, зэгармайстар – гадзіннік брата, гадзіннічык* (выданні твора Шолам-Алейхеа 1930 і 1938 гг.); *з водблескам мосензу* (у кнізе «Цыбуля і часнок» В. Красачкіна 1930 г.) – *з мядзяна-чырвоным водцёнем* (у кнізе «Цыбуля і часнок» В. Красачкіна і Л. Скрыпнічэнкі 1934 г.); *развінаюць сцягі з надпісамі* – *разгортваюць сцягі з надпісам* (выданні твора У. Леніна «Да вясковай беднаты» 1933 і 1939 гг.); *у галіне ральніцтва* (у кнізе В. Чэмелава «Развадзіце насенне канюшыны» 1931 г.), *трэба прыдумаць новыя сістэмы рольніцтва* (у кнізе І. Лапідуса і К. Астравіцкіна «Палітычная эканомія» 1931 г.) – *у галіне земляробства* (у кнізе В. Чэмелава «Развадзіце насенне канюшыны» 1933 г.), *вынайсці новыя сістэмы палыводства* (у кнізе І. Лапідуса

і К. Астравіцянава «Палітычная эканомія» 1934 г.); *рэшта* бульбіны складаецца з так званай абалоніны – *астатняе* складаецца з так званай клятчаткі (выданні кнігі М. Максімовіча «Культура бульбы» 1930 і 1933 гг.); *трунак майго брата* – *пітво майго брата* (выданні твора Шолам-Алейхеа 1930 і 1938 гг.); ад такой пражорлівасці ў яе *цёнгля* надзьмуты жывот (выданне аповесці З. Бядулі «Салавей» 1932 г.) – ад гэтага ў яе *заўсёды* надзьмуты жывот (выданне аповесці З. Бядулі «Салавей» 1934 г.); *шчыры* баяцца ката – *пацукі* баяцца ката (выданні твора Шолам-Алейхеа 1930 і 1938 гг.).

У перавыданнях 1930-х гг. праўкам таксама падлягалі пашыраныя ў гаворках беларускія словы. Яны замяняліся:

а) русізмамі або словамі, тоеснымі з рускай мовай: з так званай *абалоніны* (выданне кнігі М. Максімовіча «Культура бульбы» 1930 г.), *грубыя кармы* змяшчаюць у сабе вялікі процант *абалоніны* (у кнізе «Кармленне племянных свіней» У. Лемеша 1931 г.) – з так званай *клятчаткі* (выданне кнігі М. Максімовіча «Культура бульбы» 1933 г.), *утвараецца больш клятчаткі* (у кнізе «Кармленне і адкорм» У. Лемеша 1935 г.); *добра сіцісні абыцзамі*; *лопнула багавінне*, што трымала яе за нагу; *накіраваліся да старой будкі* – *сіцісні яго шчыпцамі*; *лопнулі водараслі*, што трымалі яе за нагу; *накіраваліся да сабачай кануры* (у выданнях кнігі В. Біянкі «На вялікім марскім шляху» 1930 і 1938 гг.); *хэмічны склад бульбіны* – *хімічны склад клубняў* (выданні кнігі М. Максімовіча «Культура бульбы» 1930 і 1933 г.); *негатаванага малака*; *прасякненне чыстаты ва ўсе сітавінкі*; *зrabіў скрабіну* (кніга «Што павінен ведаць пра сухоты кожны рабочы і селянін» 1930 г.) – *некінячолага малака*; *праніканне ва ўсе поры*; *зrabіў царапінку* (кніга «Што павінен ведаць пра сухоты кожны рабочы і калгаснік» 1932 г.); *было имат глею* – *былі напоўнены ілам* (кнігі В. Біянкі «На вялікім марскім шляху» 1930 і 1938 гг.); *самае паняцце дапушчае* загадзя змену; *не могуць пазбавіцца забабонаў* – *самае паняцце прадпалагае* змену; *аддзелацца ад прадрассудкаў* (у кнізе І. Лапідуса і К. Астравіцянава «Палітычная эканомія» 1931 і 1934 гг.); *во-сем дужных* вярблюдаў – *вельмі добрых вярблюдаў*; *сільных* (кнігі М. Карынцава «У пясках пустыні» 1930 г. і «Пад сонцам Азіі» 1936 г.); *больш, чым збожжжа* (выданне кнігі М. Максімовіча «Культура бульбы» 1930 г.), *зернявага збожжжа* (у кнізе І. Лапідуса і К. Астравіцянава «Палітычная эканомія» 1931 г.) – *больш за зернявых* (выданне кнігі М. Максімовіча «Культура бульбы» 1933 г.), *зернавых хлябоў* (у кнізе І. Лапідуса і К. Астравіцянава «Палітычная эканомія» 1934 г.); *істужкавыя* пасады (у кнізе «Цыбуля і часнок» В. Красачкіна 1930 г.) – *лентачная* пасада (у кнізе «Цыбуля і часнок» В. Красачкіна і Л. Скрыпнічэнкі 1934 г.); *угнаенне пад бульбу кладзецца* – *угнаенне пад бульбу ўносіцца* (выданні кнігі М. Максімовіча «Культура бульбы» 1930 і 1933 гг.); *працоўны дагавор рabiцца* – *працоўны дагавор заключаецца* (выданні «Кодэкса аб працы» 1930 і 1931 гг.); *шчыпалі зялёную маладую*

рунь; сваю знікую *таварышку* – шчыпалі зялёныя ўсходы; сваю знікую *падругу* (кнігі В. Біянкi «На вялікім марскім шляху» 1930 і 1938 гг.); *караван* знайшоў невялікую *сажалку* – караван напаткаў невялікі *пруд* (кнігі М. Карынцава «У пясках пустыні» 1930 г. і «Пад сонцам Азіі» 1936 г.); бульба амаль *скрозь* пашырана – бульба атрымала амаль *паўсямеснае* распаўсюджанне (выданні кнігі М. Максімовіча «Культура бульбы» 1930 і 1933 гг.); *старшы* на *стайні* («Даведнік па конегадоўлі» 1932 г.) – добра абсталяваная *канюшня* («Даведнік па конегадоўлі» 1934 г.); ёсць *больш і менш урадлівыя* вучасткі – ёсць участкі *больш плодародныя* (у кнізе І. Лапідуса і К. Астравіцянava «Палітычная эканомія» 1931 і 1934 гг.); *хутка* спадабаўся ўсяму каравану (кніга М. Карынцава «У пясках пустыні» 1930 г.), *каб тэхніка ў земляробстве* расла *хутчэй* (у кнізе І. Лапідуса і К. Астравіцянava «Палітычная эканомія» 1931 г.) – *быстра* заваяваў любоў усяго каравана (кніга М. Карынцава «Пад сонцам Азіі» 1936 г.), *калі б тэхніка ў земляробстве* расла *быстрэй* (у кнізе І. Лапідуса і К. Астравіцянava «Палітычная эканомія» 1934 г.); *газавы чоп, чопы* для апалу («Дапаможнік трактарыстаму» Д. К. Карэльскіх 1930 г.) – *бак* для гаручага («Аўтамабільная справа» М. Багдашэўскага 1933 г.), *бэнзінавы бак* («Пабудова аўтамабіля» Я. Чудакова 1933 г.);

б) наватворами: *выраб* глебы; угнаенне і *выраб* глебы; *садзіць* бульбу, *вырабляць* глебу пад яе; *выраб* параўнальна дрэнных вучасткаў – *апрацоўка* глебы; угнаенне і *апрацоўка* глебы; *саджаць* бульбу, *апрацоўваць* глебу пад яе; *апрацоўка* параўнальна дрэнных участкаў;

в) іншымі народнымі беларускімі словамі: *зусім адгэтуль* паляцелі – паляцелі *адсюль*; на галаве нечым моцна *выцяла*, казарка *выцяла* сабаку крылом – на галаве нечым моцна *стукнула*, казарка *ўдарыла* сабаку крылом; *цела здранцвела* ад жаху – *цела застыла* ад жаху; нечаканае *ліха* напаткае яго – нечаканая *бяда* напаткае яго; *гл. малюнкi* – *гл. рысункі*; карыстаўся *супольным* пасудкам – карыстаўся *агульным* пасудкам; сэрца балюча *тахкала* – сэрца балюча *калацілася*; кіслота-*ўпартых* бактэрый – кіслота-*трывалых* бактэрый; доўгі і *шпаркі* палёт – доўгі і *хуткі* палёт.

Часта для моўных рэдактараў былі непрымальнымі наватворы. Яны маглі змяняцца:

а) русізмамі або словамі, тоеснымі з рускай мовай: *галачкападвалкі*, *хадунковыя падвалкі* – *шарыкападшыпнікі, падышпнікі; доследы* паказваюць, што... – *вопыты* паказваюць, што...; *забяспечанне* сартовым насеннем – *снабжэнне* сартовым насеннем; *закаранеласць* кожнага гаспадара – *коснасць* кожнага аднаасобніка; *затамкі*, з якіх адна ўсмоктная, а другая выхлапная, *затамачны* падважнік – *клапан* усасваючы, *клапаннымі* адтулінамі; *праца ў звышмерны час* – *праца ў звышурочны час*; урадлівасці і месца *знаходжання* – *плодароддзя і месцапалажэння*; змаганне з *навальнымі* бядоўмі – змаганне з *стыхійнымі* бедамі; даследчыя ўстановы з'яўляюцца

магутным *падважнікам, падважнікі* – даследчыя ўстановы з’яўляюцца магутным *рычагом, рычагі*; пласты земляных пародаў ляжаць *паземна* – пласты земляных пародаў ляжаць *гарызантна*; *пласкаўзвышшаў* – *пласкагор’і*; вытольванне і *распульхненне* – полка і *рыхленне*; лобавая *роўніца* радыятара, кут паміж простаю і *роўніцай* – цыліндры знаходзяцца ў адной *пласкасці*, паміж прамой і *пласкасцю*; ход *саўгача* – ходы *поршня*; усходняга *сухазем’я* – усходняга *мацерыка*; *узброены* – *абаружаны*; павялічэннем *цягліц* – сустракаюцца ў *мускулах*; *цяжкасць* – *затрудняльнасць*;

б) іншымі наватворамі: *адстанаўленне* і замена тканак – *аднаўленне* і замена тканак; прышчэпленні *нарадэжэнцам* – прышчэпленні *нованароджаным*; *чужаземны* гатунак – *інашакраінны* сарты; *штурханец* – *штурхач* упіраецца ў вагарок, упіраюцца ў асобныя *штурхальнікі, штурхальнікаў*; *правадзейнасць* ‘валоданне юрыдычнай сілай’ – *сапраўднасць*;

в) беларускімі словамі, якія не мелі адзнак штучнай створанасці: спусціліся на *ваду* і *наўплаў* даганялі карабельчык – спусціліся на *ваду* і *плывучы* даганялі караблік; сустракаць хуткі *цягнік*, давай рэбяткам з санак *цягнік* зробім – сустракаць хуткі *поезд*, давай рэбяткам з санак *поезд* зробім;

г) паланізмамі: *няўхільна* павінна была наглядацца – *неўнікнёна* павінна была наглядацца.

У працэсе рэдагавання ў 1930-я гг. вельмі часта выпраўляліся словы, якія ў 1920-х гг. былі добра ўкараненымі ў мове.

Часам праўкі 1930-х гг. былі процілеглымі зменам, якія рабіліся ў 1920-я гг. Так, напрыклад, у выданнях 1927 і 1929 гг. падручніка А. Астраба «Курс даследнай геаметрыі» можна заўважыць замену слова *цэннасць* на *каштоўнасць*: маюць сваю ўласную *цэннасць* – маюць сваю ўласную *каштоўнасць*. У 1930-я гг. сустракаем проста процілеглыя праўкі-замены: *добра развітыя і найбольш каштоўныя* (у кнізе «Цыбуля і часнок» В. Красачкіна 1930 г.), *каштоўнай кармавай раслінай* (у кнізе В. Чэмелава «Развадзіце насенне канюшыны» 1931 г.) – *добра развітыя і найбольш цэнныя* (у кнізе «Цыбуля і часнок» В. Красачкіна і Л. Скрыпнічэнкі 1934 г.), *цэннай кармавой раслінай* (у кнізе В. Чэмелава «Развадзіце насенне канюшыны» 1933 г.). У 1929 г. у працэсе рэдагавання апавядання З. Бядулі 1913 г. «Ашчаслівіла» займеннік *другі* быў заменены на *іншы*: *людзі там маюць другі фасон, другую фастацыю* – *людзі там маюць іншы фасон, іншую фастацыю* (зборнік «На зачарованых гонях» 1929 г.). Аднак у 1930-я гг., наадварот, займеннік *іншы* на ўзор рускай мовы замяняўся формай *другі*: *іншыя капіталістыя* (у кнізе І. Лапідуса і К. Астравіцянава «Палітычная эканомія» 1931 г.) – *другія капіталісты* (у кнізе І. Лапідуса і К. Астравіцянава «Палітычная эканомія» 1934 г.). У 1930-я гг. мог неабгрунтавана выпраўляцца лічэбнік *адзін* у значэнні займенніка на лічэбнік *другі*: *аддаляліся адна ад аднае* (твор В. Біянкі 1930 г. выдання) – *аддаляючыся адна ад другой* (гэты ж твор 1938 г. выдання).

У рэдкіх выпадках правіліся русізмы або словы, якія маглі ўспрымацца як русізмы. Замест іх маглі выкарыстоўвацца словы без выдавочных адзнак запазычанасці: *як жа адбіваецца гэты рост на палажэнні рожных класаў* – *як жа адбіваецца гэты рост на становішчы рожных класаў*; *аб брэннасці і велічы жыцця* – *аб тленнасці ці велічы жыцця*; *нібы «ўспомніць старое»* было вялікім **праступкам** – *нібы «ўспомніць старое»* было вялікім **злоўчынкам**; *урад забараняе забастоўкі і сабранні* – *урад забараняе забастоўкі і сходы*; *дабіцца лепшага ўстройства грамадства* – *дабіцца лепшага ладу грамадства*.

У шэрагу выпадкаў насцярожанасць да спецыфічна беларускай лексікі давала вынікам памылковыя праўкі. Так, напрыклад, у 1933 г. у працэсе рэдагавання твора У. Леніна «Да вясковай беднаты» фрагмент *машыны засланяліся асаблівымі прыспасабленнямі* быў заменены на *машыны засланяліся асобнымі прыспасабленнямі*. Тут, відаць, перакладчык не ведаў беларускага адпаведніка для руск. *специальный*. Памылковы адпаведнік *асобны* ўзнаўляўся і ў выданні твора 1939 г. і толькі ў 1953 г. быў заменены: *каб машыны ахоўваліся асобнымі прыстасаваннямі*.

Можна гаварыць пра пэўныя перыяды ў моўным рэдагаванні выдадзеных у 1920-я або ў пачатку 1930-х гг. кніг. Этапнымі былі 1930, 1933 (асабліва) і 1937 гг., пасля якіх «рэвізіянісцкае» ў дачыненні да 1920-х гг. рэдагаванне рабілася больш актыўным. Творы В. Біянкі выходзілі ў беларускамоўных перакладах у 1928, 1929, 1930, 1936 і 1938 гг. Калі ў 1936 г. яшчэ было магчыма выпусціць другое выданне «Мышаняці Піка» (у параўнанні з выданнем 1929 г. у ім было адносна мала правак), то выданне кнігі «На вялікім марскім шляху» (1938) ужо не суадносілася з кнігай 1930 г. – гэта было прынцыпова новае выданне.

Вядомы выпадкі, калі ў пэўных выдавецтвах збіраліся выдаваць загады пра невыкарыстанне тых або іншых слоў. У 1932 г. у артыкуле «Нядбайліцы і бракаробы на моўным фронце» С. Астрэйка ў кантэксце гаворкі пра непісьменнасць паведамляў, што ў Беларускім навукова-тэхнічным выдавецтве знайшоў ужытак падыход, паводле якога словы *газа*, *попел*, *шруб*, *варштан*, *выстарчалны* лічыліся «правінцыялізмамі» і забараняліся да ўжывання. Аднак крытыка такой практыкі, відаць, мала ўплывала на узус, і «альтэрнатыўныя» лексемы *станок*, *карасін*, *вінт* у 1930-я гг. працягвалі ўжывацца ў друку.

Быўшы кваліфікаванымі як непрыгодныя ў працэсе палітычна-ідэалагічных інтэрпрэтацый пэўных з’яў беларускай мовы, некаторыя словы, бадай, зусім не мелі шанцаў утрымацца ў узусе. Напрыклад, лексеме *рольніцтва* была ўдзелена спецыяльная ўвага ў рэзалюцыі бюро ЦК КП(б) «Вынікі дыскусіі аб мовазнаўстве», дзе яна кваліфікавалася як польскае слова. Факт выкарыстання слова *рольніцтва* трактаваўся як «адбітка

палітычнай арыентацыі на капіталістычны Захад – на белую пакуль Варшаву супраць чырвонай Масквы». Ужыванне ў беларускай мове слова *саўгач* у канцы 1933 г. выклікала рэзкае асуджэнне з боку старшыні СНК БССР М. Галадзёда: «Які беларус, які беларускі рабочы, калгаснік зразумее, што такое *саўгач*! Якая навуковая і практычная карысць ад гэтага мёртванароджанага, выдуманнага слова, зусім незразумелага працоўным масам!.. Ці вы напішыце па-беларуску – *саўгач* ці па-руску – *совгач*, змест не мяняецца... яно мёртванароджанае, выдуманнае з пэўнымі нацыянал-дэмакратычнымі буржуазнымі мэтамі слова. Гэтыя мэты заключаюцца ў тым, каб аддзяліць беларускую мову ад рускай для падрыхтоўкі адрыву БССР ад Саюза Савецкіх Соцыялістычных Рэспублік».

Не ўсе з пералічаных замен набылі ў маўленні 1930-х гг. татальны характар і ахапілі ўсе віды літаратуры. Так, дыскрымінаваная ў навукова-папулярнай літаратуры лексема *гатунак* неабавязкова падлягала заменам у мастацкіх творах, параўн. яе нязменнае ўжыванне ва ўсіх трох, 1930, 1936 і 1938 гг., выданнях аповесці Шолам-Алейхема.

Толькі ў некаторых выпадках можна гаварыць пра абгрунтаванасць зробленых правак, пацверджаную логікай папярэдняга развіцця беларускай літаратурнай мовы. Так, відаць, разумнымі можна прызнаць замены *кіслотаўпарты* на *кіслота-трывалы*, *адстанаўленне* – *аднаўленне*. Шэраг замен (*бульбіна* – *клубень*, *гвалт* – *насілле*, *дапушчаць* – *прадпалагаць*, *класці* – *уносіць*, *рабіцца* – *закрывацца*, *скрозь* – *паўсямесна*, *выраб* – *апрацоўка*, *адгэтуль* – *адсюль*, *выцяць* – *стукнуць*, *хутка* – *быстра*, *шпаркі* – *хуткі*) сведчыў аб дынамічных працэсах, якія адбываліся ў 1930-я гг. у сферы стылістычнай дыферэнцыяцыі беларускай літаратурнай мовы. За першымі кампанентамі гэтых пар стала рэзервавацца сфера мастацкай літаратуры, а іх ужыванне ў іншых пісьмовых стылях пачало абмяжоўвацца. Не ўсе з навацый 1930-х гг. (*прадпалагаць*, замена прыслоўя *хутка* на *быстра*) былі пацверджаны пазней. Асобныя выпадкі (замена слова *варштан* лексемай *станок*) паказваюць на звужэнне семантычнай структуры некаторых раней вельмі ўжывальных слоў польскага паходжання.

Паколькі нешматлікія выдадзеныя ў 1930-я гг. слоўнікі знаходзіліся ў выкарыстанні нядоўгі час, у цэлым лексічнае рэдагаванне адбывалася без апоры на лексікаграфічныя працы. Тым не менш у некаторых выпадках можна канстатаваць пэўную сугучнасць (або наадварот: несугучнасць) правак 1930-х гг. з данымі слоўнікаў. Так, замена *істужкавы* на *лентачны* ў кнізе «Цыбуля і часнок» В. Красачкіна і Л. Скрыпнічэнкі 1934 г. мае пэўнае пацвярджэнне ў матэрыялах «Ваеннага руска-беларускага слоўніка» 1933 г., у якім для руск. *лента* былі дадзены два адпаведнікі – *істужка* і *лента*, тады як у «Расійска-беларускім слоўніку» 1928 г. сярод аналагаў руск. *лента* і

ленточный слова *лента* ці вытворнага *лентачны* не было. Адпаведнікамі ў гэтым слоўніку даваліся *істужка, тасьма, каснік, жычка* і *стужкавы*. З другога боку, замена, напрыклад, у першым асобным выданні 1931 г. рамана Змітрака Бядулі «Язэп Крушынскі» слова *праступак* на *злоўчынак* не пацвярджаецца ў матэрыялах «Ваеннага руска-беларускага слоўніка» 1933 г., у якім для руск. *проступок* былі дадзены два адпаведнікі – *праступак, правінаваццанне*.

Пачынаючы з 1933 г. можна назіраць выразны зрух раней усталяваных лексічных нормаў, якім закранаў часам самыя звычайныя словы. Пасля 1933 г. адбывалася актыўнае нівеліраванне беларускай лексікі з мэтай максімальна павялічыць колькасць супадзенняў паміж беларускай і рускай мовамі, паставіць заслон перад спецыфічнай беларускай лексікай, больш распадабніць беларускі лексічны склад са словамі польскай мовы.

Пытанні для самакантролю

1. Чаму ў тэксталагічных і лінгвістычных працах зроблены рэдактарскія змены звычайна суадносяцца з сучаснымі моўнымі нормаў? Чаму такое суднясенне можа даваць абмежаваныя і нават скажоныя вынікі?

2. Якія грамадскія акалічнасці спрыялі ўзнікненню ў 1920-я гг. практыкі шырокага моўнага рэдагавання? Чаму практыка моўнага рэдагавання асабліва развілася к другой палове 1920-х гг.?

3. Чаму ў 1920-я гг. выпраўляліся некаторыя правільныя з сучаснага погляду словы і формы?

4. Чым можна растлумачыць інтэнсіўнае моўнае рэдагаванне заходнебеларускай кнігі С. Рака-Міхайлоўскага «Страшны вораг» у працэсе яе выдання ў Мінску?

5. Што было зменена падчас сёмага выдання кнігі «Чырвоная змена» М. Калінічэнка і І. Мазура?

6. Як можна ацаніць моўнае рэдагаванне Я. Станкевічам твораў Якуба Коласа? Якой магла быць спецыфіка моўнага рэдагавання ў Заходняй Беларусі ў параўнанні з савецкай Беларуссю?

7. Што было ўласціва практыцы моўнага рэдагавання ў 1920-я гг. твораў Якуба Коласа?

8. Якія моўныя з'явы выпраўляў М. Гарэцкі, выкарыстоўваючы ў другой палове 1920-х гг. свае ранейшыя творы?

9. Што ўласціва практыцы моўнага рэдагавання 1930-х гг.?

10. Ці моўнае рэдагаванне ў 1930-я гг. адрознівалася ад рэдагавання перыяду 1920-х гг.?

11. Чым можна растлумачыць адрозненні ў моўным рэдагаванні 1920-х і 1930-х гг.?

Спіс рэкамендаванай літаратуры

Запрудскі, С. М. Беларускае мовазнаўства і развіццё беларускай літаратурнай мовы: 1920–1930-я гады / С. М. Запрудскі. Мінск, 2013.

Запрудскі, С. М. Моўнае рэдагаванне праявічых твораў Якуба Коласа ў 1920-я гады / С. М. Запрудскі // Каласавіны. Якуб Колас. Чалавек. Эпоха. Час / склад.: З. М. Калароўская, Г. С. Спорыш. Мінск, 2013. С. 212–222.

Запрудскі, С. М. Моўнае рэдагаванне ў Беларусі ў 1920-я гг. як сацыяльная практыка і лінгвістычная рэфлексія / С. М. Запрудскі // Весн. БДУ. Сер. 4. 2015. № 3. С. 29–35.

Каўрус, А. З абсягу нармалізацыі літаратурнай мовы. Паводле паэм Якуба Коласа «Новая зямля» і «Сымон-музыка» / А. Каўрус // Род. слова. 2012. № 10. С. 37–42.

6. СТЫЛІСТЫЧНЫЯ ЗРУХІ Ў СІНАНІМІЧНЫХ РАДАХ

Пры вывучэнні гісторыі літаратурнай мовы прынцыповай уяўляецца ўвага да складвання яе асноўных (лексічных, марфалагічных, сінтаксічных, словаўтваральных і інш.) нормаў. Аднак вяршыняй фарміравання літаратурнай мовы з’яўляецца ўкладанне ў ёй стылістычных іерархій, якія ў большай ступені ў параўнанні з «уласнамоўнымі» нормаў залежаць ад сацыяльнага ўздзеяння.

Гісторыя станаўлення стылістычных ракурсаў развіцця новай беларускай літаратурнай мовы, у тым ліку мовы міжваеннага перыяду, пакуль асветлена недастаткова. У дачыненні да лексікі беларускай літаратурнай мовы XIX ст. некаторыя аўтары пісалі пра яе «слабую стыльваю дыферэнцыраванасць», пра тое, што факт колькаснага папаўнення яе лексічнага складу ў 1920-я гг. не прыводзіў да «якіх-небудзь прыкметных зрухаў унутры сінанімічных радоў», да ўстанаўлення «іерархічнай лесвіцы» паміж членамі рада (А. Я. Баханькоў). Іншыя аўтары сцвярджаюць, што для XIX ст. у беларускай літаратурнай мове неапраўдана вылучаць мастацкі, публіцыстычны і размоўны стылі, а таксама гутарковую, народна-дыялектную і прастамоўную лексіку ўвогуле (Г. А. Арцямёнак).

Прымяняльна да першай паловы XX ст. стылістычныя аспекты найбольш плённа вывучаліся І. К. Германовічам, аўтарамі калектыўнай манаграфіі па гісторыі беларускай літаратурнай мовы 1968 г. і А. Я. Баханьковым. У дысертацыі І. К. Германовіча з выкарыстаннем вялікага матэрыялу было падрабязна прасочана паступовае распаўсюджванне 85 найбольш ужывальных у 1920–30-я гг., паводле ацэнкі аўтара, лексічных дублетных радоў, розныя члены якіх, верагодна, мелі неаднолькавыя стылістычныя адценні, што сярод іншага прыводзіла да выхаду некаторых з іх за рамкі беларускай літаратурнай мовы.

Характарызуючы савецкі перыяд у цэлым, у 1968 г. А. Я. Баханькоў пісаў пра вялікія зрухі ва ўнутраных лексічных рэсурсах мовы і перагрупавку ўнутры

многіх сінанімічных радоў, якім спадарожнічалі змены дамінантаў, стылёвая дыферэнцыяцыя, узвышэнне адных, выпяценне іншых членаў рада і інш.

Аднак у 1970 г. у дачыненні, напрыклад, да папаўнення слоўнікавага складу беларускай літаратурнай мовы ў першае парэвалюцыйнае дзесяцігоддзе дыялектызмамі А. Я. Баханькоў супярэчліва пісаў, што гэта не прыводзіла да «якіх-небудзь прыкметных зрухаў унутры сінанімічных радоў», устанаўлення «іерархічнай лесвіцы» паміж членамі рада. Яшчэ пазней, у 1982 г., адносна слоўнікавай практыкі 1920-х гг. А. Я. Баханькоў пісаў пра яркае адлюстраванне ў сінанімічных радах «слабай дыферэнцыраванасці агульнаўжывальных і мясцовых слоў».

На думку М. В. Абабуркі, недыферэнцыяванае ўжыванне ў мастацкіх творах дыялектных слоў, якія нібыта не мелі «якой бы там ні было стылістычна-эстэтычнай апрацоўкі», было ўласціва беларускай мастацкай літаратуры аж да канца 1930-х гг.

Падобныя выказванні дазваляюць паставіць наступнае агульнае пытанне: у якой меры адбывалася стылістычная дыферэнцыяцыя ў беларускай літаратурнай мове 1920–30-х гг. і ці мела яна месца ўвогуле?

Калі гаворка ідзе пра літаратурную мову 1920-х гг., у сучаснай навуковай літаратуры часам можна назіраць выразныя супярэчнасці ў вызначэнні нават асноўных паняццяў і падыходаў. Напрыклад, няпростым і неадназначным з’яўляецца само пытанне аб наяўнасці стылістычнай дыферэнцыяцыі ў слоўніках і ўвогуле ў мове гэтага часу.

Так, нядаўняе даследаванне І. І. Савіцкай лексікаграфіі 1918–1926 гг. М. Гарэцкага з пункту гледжання змен у сінанімічных радах сярод іншага дало вынікам назіранне, што стылістычная прыналежнасць лексем у гэтых працах указвалася вельмі рэдка. Зыходзячы з гэтай акалічнасці ўсе словы без памет у дадзеных слоўніках (гэта фактычна ўвесь рэестр лексікаграфічных прац) могуць кваліфікавацца як нейтральныя. Такі падыход, здавалася б, нібыта меў сведчыць пра тое, што ў слоўніках М. Гарэцкага не была адлюстравана стылістычная дыферэнцыяцыя беларускай лексікі. Тым не менш І. І. Савіцкая аналізуе стылістычна абумоўленыя перамяшчэнні ўнутры сінанімічных радоў на матэрыяле дадзеных прац. Гэта робіцца з апорай на стылістычныя кваліфікацыі, засведчаныя ў сучасных слоўніках. Гэтаксама слоўнікі М. Гарэцкага супярэчліва трактуюцца як нарматыўныя ў цэлым – зыходзячы з наяўнасці ў іх (асобных) стылістычных памет.

Падобным чынам, працуючы з лексікаграфічным матэрыялам 1920-х гг., А. В. Губкіна, з аднаго боку, прымае ў якасці зыходнага падыход, паводле якога ў значэннях ужывальных у гэты час слоў адсутнічалі канатацыйныя кампаненты, а ў тагачаснай літаратурнай мове не адбылася стылістычная дыферэнцыяцыя. З другога боку, зыходнае палажэнне аб адсутнасці канатацыйных кампанентаў у лексіцы 1920-х гг. прызнаецца «ў пэўнай ступені ўмоўным», а

канатацыйныя значэнні выбраных са слоўнікаў 1920-х гг. слоў вызначаюцца зыходзячы з даных нарматыўных слоўнікаў 1970–90-х гг.

У асобных выпадках можна назіраць міжвольнае «прыпісванне» меркаванням некаторых лінгвістаў 1920-х гг. стылістычных ракурсаў. Напрыклад, спасылаючыся на даклад С. Некрашэвіча «Сучасны стан вывучэння беларускай мовы», у сваёй нядаўняй манаграфіі пра лінгвістычныя погляды У. Дубоўкі У. Куліковіч сцвярджае, што нібыта дакладчык прызнаваў адсутнасць у яго час грунтоўных даследаванняў у галіне шляхоў нармалізацыі «лексічна-стылістычнай сістэмы» беларускай літаратурнай мовы. Папраўдзе ў гэтым дакладзе С. Некрашэвіча (гэтаксама, як і ў яго дакладзе «Да пытання аб укладанні слоўніка жывой беларускай мовы») словы «стылістыка» ці «стылістычны» не выкарыстоўваліся. У канкрэтным месцы даклада аўтар у агульным плане сцвярджаў, што вывучэнне сучаснай беларускай літаратурнай мовы ў той час яшчэ толькі пачыналася. За стылістычны ракурс у развагах С. Некрашэвіча ўмоўна можна было б лічыць падыход, згодна з якім з граматыкі тагачаснай беларускай літаратурнай мовы патрэбна было выдаляць «неўласцівую ёй стыхію», «непатрэбныя формы». Аднак згодна з сучасным разуменнем, тое, што мае знаходзіцца па-за рамкамі агульнанацыянальнай мовы, не ўваходзіць у сферу разгляду стылістыкі пэўнай мовы. Адзіны канкрэтны ўласнастылістычны аспект, якім аперыраваў у сваіх дакладах С. Некрашэвіч, – гэта спасылка на наяўнасць у слоўніку В. Ластоўскага «рэдкіх, неапраўданых правінцыялізмаў». Аднак і ў дадзеным выпадку гаворка ў яго вялася не ў плане таго, якую стылістычную функцыю маглі б мець у літаратурнай мове гэтыя словы, а ў элімінацыйным («выдаляльным»), скіраваным на іх недапушчэнне ў літаратурную мову.

Аналагічную засяроджанасць на элімінацыйных аспектах нармалізацыі беларускай літаратурнай мовы назіраем і ў іншых выпадках лінгвістычнай рэфлексіі аб мове ў 1920-я гг.

Напрыклад, у вялікай рэцэнзіі Я. Лёсіка на «Беларуска-расійскі слоўнік» 1926 г. (у ёй было пракаментавана каля 160 слоў) стылістычныя ракурсы закраналіся пераважна ў элімінацыйным плане: некаторыя лексемы (*абкрэсліць* і іншыя словы з каранем *крэс-*, *адкалваць*, *адхапваць* і іншыя дзеясловы з націскным [а], *аджа* ‘аднак’, *жыжжа* ‘агонь’, *казеліць*, *сікаўка* ‘спрынцоўка’ і інш.) у рэцэнзіі былі кваліфікаваныя як нелітаратурныя. Гэта было поўнае адмаўленне разгляду дадзеных слоў у кантэксце гаворкі пра беларускую літаратурную мову.

Толькі ў трох выпадках Я. Лёсік пракаментоваў лексемы са слоўніка 1926 г. ва ўласнастылістычным значэнні гэтага слова. Так, ён заўважыў, што слова *абакула* – устарэлае, рэдкаўжывальнае, слова *папаска* ‘перакуска’ ў дачыненні да людзей ужываецца толькі ў насмешку, а замест лексемы *старонка* лепш было б выкарыстоўваць слова *стараніца*.

Выглядае, што ў сваёй рэцэнзіі Я. Лёсік закрануў стылістычныя аспекты толькі ў рэдкіх выпадках. Напрыклад, пішучы пра (з сучаснага пункту гледжання стылістычна маркіраваныя) формы *пасвянцоны* і *пазлацоны*, *памаўза*, *задрыпацца*, *схісянуцца*, ён не зрабіў ніякіх каментарыяў. Верагодна, Я. Лёсік лічыў такія формы як мінімум нейтральнымі? Ён ніяк не пракаментываў наяўнасць у слоўніку цэлага шэрагу іншых спецыфічных слоў (тыпу *голаў*, *голь* ‘галалёд’, *грыбазвон* ‘таўстагубы’, *гыркаць*, *датуды* ‘датуль’, *дзыбаць* ‘дыбаць’, *дзяслы* ‘дзясны’, *дурніла* ‘дурань’, *дындаваць* ‘гультаяваць’, *дырдзіцца* ‘паміраць’, *жаніхацца* ‘фліртаваць’, *жупіць* ‘гаварыць’, *заглуздзіць* ‘адбіць памяць’, *задрыта* ‘гразнуля’, *закаклока* ‘закавыка’, *замста* ‘забыццё’, *заныдвіць* ‘зацахнуць’, *заскігліць* ‘завішчаць’, *затрупехнуць* ‘загіньць’, *няхлюйка* ‘неахайная’, *пабруднелы* ‘загарэлы’, *пацукваць* ‘навузьківаць’, *панахвіда* ‘паніхіда’, *піндырыцца* ‘фарсіць’, *раскірэчваць* і шматлікіх іншых), і гэта пакідае пытанне адносна таго, якім быў стылістычны статус дадзеных і іншых слоў у мове 1920-х гг. і як ён ацэньваўся Я. Лёсікам.

У некаторых выпадках бывае складана ўстанавіць, які сэнс укладаўся ў лінгвістычных працах 1920-х гг. у слова «нелітаратурны» або ў забаронныя кваліфікатары тыпу «няправільна». З аднаго боку, такія ўжыванні маглі сведчыць аб сцвярджэннях, што пэўныя моўныя сродкі павінны абавязкова выдаляцца з беларускай мовы (элімінацыйны падыход). З другога боку, гэта магло быць меркаванне аб іх ненаарматыўнасці, але ўсё ж дапушчальнасці ў рамках беларускай мовы.

Так, у названай вышэй рэцэнзіі Я. Лёсіка як нелітаратурная была пазначана форма *пахмурыцца* ‘пахмурыцца’, але ступень яе непрыняцця была многа меншая. Рэцэнзент заўважыў, што гэта слова цікавае з фанетычнага пункту гледжання («пераход *х* у *г* перад *м*») – тым самым слова *пахмурыцца* было пастаўлена ў шырэйшы беларускі кантэкст. Падобным чынам, зыходзячы з кантэксту выказвання ў іншай працы Я. Лёсіка ў яго кваліфікацыі «нелітаратурнымі» слоў *хвабрыка*, *ахвіцэр*, *хвямілія*, *хвігура* трэба бачыць прызнанне за гэтымі лексэмамі пэўнага статусу ў рамках беларускай мовы.

У пэўных выпадках, бадай, немагчыма ацаніць ступень імператыўнасці тых або іншых выказванняў. Напрыклад, з нагоды прадстаўлення ў «Беларуска-расійскім слоўніку» 1926 г. слова *куля* ‘шар’ Я. Лёсік сцвердзіў, што ў геаграфічнай тэрміналогіі яно было прынята «зусім няправільна», маўляў, у дадзеным выпадку дакладным было б слова *гала*. Нібыта тут быў выразны элімінацыйны падыход. З другога боку, Я. Лёсік, несумненна, ведаў пра шырокую ўжывальнасць у другой палове 1920-х гг. гэтага слова і, верагодна, хоць тэарэтычна дапускаў, што аднаго яго меркавання для выдалення слова з беларускай мовы будзе недастаткова.

Падобна, у нейкіх выпадках тэма стылістыкі прысутнічала ў некаторых лінгвістычных кваліфікацыях як бы ўскосна, між іншым. Так, напрыклад, у

рэцэнзіі 1924 г. на чытанку для дзяцей «Роднае слова» Я. Лёсік прывёў наступны фрагмент аднаго з твораў: «*Не, – адказвае птушка, – мне забаўляцца некалі: трэба мушак лавіць, чарвячкоў цягаць, дзетак карміць*». Яго ўвагу прыцягнула слова *цягаць*, якое выклікала наступны каментарый: «Трэба *насіць*, а не *цягаць*, бо слова *цягаць* выклікае прадстаўленне аб нечым цяжкім і доўгім». Відавочна, у дадзеным выпадку арыентаваны на пазітыўнае дзіцячае ўспрыманне рэцэнзент-педагог не прыняў стылістычна «адмоўнага» (зафіксаванага ў сучасных, але адсутнага ў ранейшых слоўніках) характару лексіка-семантычнага варыянта слова *цягнуць* «несці што-небудзь цяжкае або ў вялікай колькасці».

Ужыванне ў 1920-я гг. моцна адрознівалася ад сучаснага, і нярэдка пэўныя прадпісанні таго перыяду могуць выглядаць як проста немагчымыя для нашага часу. Так, у дапаможніку па фанетыцы беларускай мовы Я. Лёсік поруч са словам *сонца* даў таксама форму *слонца* – з выразнымі прыкметамі польскай фанетыкі. Паўстае пытанне: чаму ў гэтым выпадку не быў абраны элімінацыйны падыход? Відаць, таму, што сам Я. Лёсік карыстаўся формай *слонца*, ужываючы яе ў функцыі высокага стылістычнага сіноніма слова *сонца*: *слонца ўсходзіць і заходзіць... узышло слонца вольнасці*. У іншай сваёй публікацыі Я. Лёсік дапускаў ужыванне формаў *аргумант*, *дакумант*, *інструмант* – ніяк не пазначаючы стылістычнага статусу гэтых слоў.

Увогуле, на працягу 1920-х гг. найбольш выразна нейкія стылістычныя ракурсы вылучаліся ў жаданні маркіраваць тыя або іншыя словы як дыялектызмы або вульгарызмы. У 1928 г. Я. Лёсік аспрэчваў залічэнне П. Бузуком шэрагу выяўленых у творах Ц. Гартнага слоў (*атоса*, *бадзяцца*, *скрэзаны*, *ласне*, *луста*, *машастовы*, *наўда*, *плявузгаць*, *рупіцца*, *нарымсціцца*, *скароджанне*, *сцігам*, *хеўра*, *чаўпсціся*, *пашлёгваць*, *не шманаць*) у дыялектызмы.

У розных артыкулах, рэцэнзіях, падручніках у 1920-я гг. часта прапаноўваліся варыянтныя, паралельныя спосабы выказвання, але іерархія паміж імі часта не вызначалася. Так, напрыклад, у сваёй рэцэнзіі на другое выданне «Практычнага расійска-беларускага слоўніка» М. Байкова і М. Гарэцкага 1926 г. П. Бузук сцвярджаў, што ў артыкулах *компания* і *союз* сярод беларускіх адпаведнікаў было б таксама дарэчы слова *хеўра*, аднак ён не рабіў ніякіх каментарыяў адносна стылістычнага статусу гэтага (сёння, відавочна, маркіраванага) слова.

Праўдападобна, П. Бузука, Я. Лёсіка і іншых кадыфікатараў 1920-х гг. яшчэ не цікавіла вусная сфера мовы, сучасны «гутарковы стыль» як сфера прыкладання нармалізатарскіх намаганняў, яны абмяжоўвалі свае выказванні толькі пісьмовай, «наматыўнай» сферай мовы. Гэта, відавочна, сведчыць пра агульную неразвітасць мовазнаўчага стылістычнага дыскурсу ў той час. У арыентаваных на тэорыю фрагментах тагачасных беларускіх лінгвістычных прац словы «стыль», «стылістыка» або «стылізацыя» яшчэ выкарыстоўваліся

пераважна ў рамках літаратуразнаўчага разумення гэтых тэрмінаў. Так, напрыклад, пішучы пра апрацоўку народнай мовы пад пяром пісьменнікаў, І. Воўк-Левановіч называў такую дзейнасць «стылістычнай». Характарызуючы той жа працэс, Я. Лёсік карыстаўся тэрмінам «стылізацыя». У другой палове 1920-х гг. Я. Лёсік пісаў пра важныя аспекты даследавання мовы Ц. Гартнага, пры гэтым поруч з такімі сферамі, як сінтаксіс, лексіка і семантыка, называў таксама стыль, але фактычна яго не даследаваў. Пішучы аб стылістыцы твораў Якуба Коласа, П. Бузук звяртаў увагу найперш на прыклады выкарыстання пісьменнікам метафар і метаніміі.

Паняцці «стыль» і «стылістычны» ў гэты час таксама моцна асацыяваліся з дзейнасцю моўных рэдактараў, якія называліся «стыльрэдактарамі» і займаліся рэдагаваннем мовы разнастайнай літаратуры: у дадзеным выпадку слова «стылістычны» фактычна пашырала сваё значэнне да «моўны». Як у практычным, так і ў навуковым плане «стылістыка» ў яе сучасным разуменні ў 1920-я гг. яшчэ не існавала. Задачай тагачасных стыльрэдактараў было не столькі ліквідаваць неадпаведнасці паміж рознымі стылямі, колькі ў першую чаргу адхіляць моўныя сродкі, якія знаходзіліся па-за рамкамі беларускай мовы ў цэлым (элімінацыйны падыход).

У арыентаваных на прэскрыптыўізм беларускіх лінгвістычных працах гэтага часу неабходнасць сцвярджэння стылістыкі, зразуметай як навука аб функцыянальна-стылістычных разнавіднасцях мовы, яшчэ не стаяла на парадку дня. Па-першае, сам стан тагачаснай беларускай літаратурнай мовы з яе невыразна праяўленай стылістычнай дыферэнцыяцыяй яшчэ даваў недастаткова падстаў для стылістычных выказванняў. Па-другое, беларускія мовазнаўцы-прэскрыптывісты мелі тэндэнцыю асэнсоўваць найперш «нарматыўную» або «высокую», пры гэтым пісьмовую, частку мовы і яшчэ пагарджалі яе «няўзорнай» нізкай вуснай часткай.

Паколькі ў слоўніках і граматыках 1920-х гг. змяшчаецца толькі мінімальны матэрыял, непасрэдна адрасаваны стылістыцы, пастолькі стылістычныя ўяўленні тагачасных носьбітаў беларускай мовы (у тым ліку лексікографаў і граматыстаў) могуць быць устаноўлены пераважна шляхам рэканструкцыі. Даная сучасныя стылістычных іерархій, зафіксаваныя ў падрыхтаваным у 1960–70-я гг. «Тлумачальным слоўніку», з’яўляюцца каштоўным, але ў шэрагу выпадкаў толькі дапаможным матэрыялам для вырашэння такой задачы. Найбольш важны матэрыял для ўстанаўлення стылістычных іерархій 1920–30-х гг. могуць даць тагачасная маўленчая практыка і дыкурс (як прафесійны, так і папулярны) аб мове. Але акурат гэтыя аспекты ў беларускай лінгвістыцы амаль не вывучаліся.

Развіццё беларускай літаратурнай мовы ў 1920–30-я гг. уключа-ла ў сябе як паступовае, абумоўленае звычайным ходам развіцця мовы і канцэптуальнымі поглядамі лінгвістаў на беларускую мову выбудоўванне

стылістычных іерархій, так і імклівыя, часам навязаныя палітычна-ідэалагічнай кан'юнктурай або нават дыктатам змены.

Галоўнай тэндэнцыяй фарміравання беларускай літаратурнай мовы ў 1920-я гг. была яе апора на народныя моўныя рэсурсы – і гэта прынцыпова адрознівае беларускую літаратурную мову ад рускай. Дзве гэтыя мовы моцна адрозніваюцца і з пункту гледжання шляхоў выпрацоўкі іх стылістычных сістэм. Калі ў гісторыі фарміравання, «у працэсе падрыхтоўкі» рускай нацыянальнай мовы і нават «у гісторыі рускай ментальнасці» мела вялікае значэнне вучэнне пра тры стылі літаратурнай мовы, якое стала ўкараняцца яшчэ ў XVI–XVII стст., то стылістычныя іерархіі беларускай мовы ў XX ст. выпрацоўваліся без сувязі з гэтым вучэннем. Стылістыка беларускай мовы афармлялася на аснове агульнага разумення беларускай мовы як народнай мовы, і моўная практыка тут выразна папярэднічала ўкараненню якіх-небудзь вучэнняў аб стылі. Найбольш заўважнай тэндэнцыяй развіцця літаратурнай мовы ў 1930-я гг. стала імкненне распадабніць яе з мовай папярэдняга перыяду, спыніць пастаянны прыток народнай лексікі, абмежаваць выкарыстанне ў ёй паланізмаў, стымуляваць ужыванне русізмаў. У выніку на пераломе 1920–30-х гг. ва ўзусе стаў здзяйсняцца зрух, у рамках якога пачалі проціпастаўляцца моўныя сродкі, якія раней мала або ўвогуле не проціпастаўляліся. Адны моўныя сродкі, у тым ліку актыўна ўжывальныя ў 1920-я гг., сталі выходзіць з ужытку або атрымліваць ніжэйшы стылістычны статус. Іншыя – наадварот, пачалі павышаць свой статус. Размежаванне значнай колькасці моўных рэсурсаў спрыяла назапашванню выпадкаў стылістычнай дыферэнцыяцыі, што ўрэшце прывяло да ўзнікнення стылістычнай сістэмы беларускай літаратурнай мовы ў яе сучасным выглядзе.

У параўнанні з «нашаніўскім» часам у рамках сінанімічных радоў 1920-х гг. змяніўся склад радоў уключна з іерархіяй унутры іх і дамінантамі. 1930-я гады прынеслі яшчэ большыя змены ў перагрупаванні некаторых сінанімічных радоў.

Аддаючы належнае важнай думцы расійскага лінгвіста Ю. С. Сарокіна аб неабходнасці ставіць пытанне аб стылях неабстрактна, гістарычна, у суадносінах да этапаў развіцця нацыянальнай літаратурнай мовы, ніжэй мы разглядаем шэраг выпадкаў развіцця стылістычнай дыферэнцыяцыі некаторых лексем у іх непасрэднай сувязі з акалічнасцямі фарміравання літаратурнай мовы 1920–30-х гг.

Аб'ява і абвестка, абвясчэнне. Насуперак таму, што ў «Тлумачальным слоўніку» пры словах *аб'ява* і *абвестка* не змяшчаюцца стылістычныя паметы, якія дазвалялі б адрозніваць іх ужыванне, стылістычная іерархія паміж імі тым не менш пазначана: *абвестка* тлумачыцца праз укажанне на слова *аб'ява*. Калі сёння можна лічыць слова *аб'ява* асноўным, а *абвестка* – сінонімам да яго, то сітуацыя неабавязкова была такой жа ў пачатку XX ст. У позні «нашаніўскі» перыяд і ў 1920-я гг. у беларускай літаратурнай

мове як асноўнае ўжывалася слова *абвестка*, якое неабгрунтавана трактуецца як калька з польскай мовы. У «Беларуска-расійскім слоўніку» 1926 г. *абвестка* дадзена са спасылкай на слоўнік літаратурнай тэрміналогіі; *объявление* – *абвестка*, *абвяшчэнне* («Расійска-беларускі слоўнік» 1928 г.); *змяшчэнне абвесткі* (часопіс «Чырвоная Беларусь» за 1929 г.); *абвесткі*, *адозвы* («Статыстычны даведнік на 1928 г.»); *абвесткі* (кніга П. Сяргейчыка «Як трэба аглядаць выстаўку» 1930 г.). У 1931 г. слова *абвестка* яшчэ фігуравала сярод назваў відаў дакументаў у дапаможніку па сінтаксісе І. Пратасевіча і І. Самковіча. Бел. *абвестка* з’яўляецца калькай з укр. *оповістка*.

У XIX ст. і на старонках «Нашай нівы» першых гадоў выдання ўжывалася слова *аб’яўленне*. У 1920-я гг. у якасці дамінанты ў сінанімічным радзе *абвестка* – *абвяшчэнне* – *аб’ява* – *аб’яўленне* выступала першае слова; у гэты час слова *аб’ява* яшчэ не фіксавалася ў слоўніках і рэдка сустракалася ў друку. Аднак у наступнае дзесяцігоддзе адбыліся важныя змены. Калі ў 1927 г. у «Практычным беларускім вайсковым слоўніку» адпаведнікамі для руск. *объявление* былі дадзены *абвестка* і *абвяшчэнне*, то ў «Ваенным руска-беларускім слоўніку» 1933 г. слова *абвестка* было перамешчана на другую пазіцыю. Тут назіраецца імкненне лексікаграфічна першай паловы 1930-х гг. паставіць пад сумненне статус слова *абвестка* як галоўнага. У «Руска-беларускім слоўніку» 1937 г. як эквівалент руск. *объявление* слова *абвестка* таксама фігуравала на другім месцы, а на першым месцы – упершыню ў лексікаграфічнай літаратуры – была дадзена лексема *аб’ява*. Гэта адлюстроўвала сітуацыю ў пісьмовай практыцы другой паловы 1930-х гг., калі размеркаванне паміж формамі *абвестка* і *аб’ява* змянялася і *аб’ява* становілася асноўным нейтральным словам для абазначэння адпаведнага дэнатата.

Канкурэнцыя паміж лексэмамі *абвестка* і *аб’ява* не павінна разглядацца ў тэрмінах «адметнабеларускае слова» *абвестка* vs «расійскамоўныя словы з каранем *яв-*». Адсоўванне слова *абвестка* на стылістычную перыферыю было абумоўлена агульнай тэндэнцыяй другой паловы 1930-х гг. да выдзялення з ужывання вельмі «простых», «нашаніўскіх», з адценнем размоўнасці слоў. Гэта іх стылістычная «недасканаласць» адчувалася не сама па сабе, а на фоне слоў-канкурэнтаў, якім у дадзеным выпадку была лексема *аб’ява*. Замацаванне формы *аб’ява* ўстанаўлівала больш выразныя суадносіны з руск. *объявление*, яе фіксацыя ў лексікаграфічных крыніцах была таксама праяўленнем пэўнай экспансіі нульсуфіксальных утварэнняў з каранем *яв-*, заўважнай у беларускай літаратурнай мове таго часу і ў іншых выпадках. Параўн. актывізацыю ў гэты ж час ужывання формы з *’ява* (як альтэрнатывы слову з *’явішча*), а таксама *выява* (апoшнiе слова стала абазначаць не толькі ‘пошук, выяўленне’, але і набыло значэнне ‘праява, праяўленне’) і *выяўна* ‘выразна’ (ужыта Коласам у апавяданні «Крывавы вір» у 1923 г.). Апісаны працэс звужэння ўжытку пэўнага слова з каранем *вест-*, аднак, не паўплываў

на ўжывальнасць слоў *вестка* і *звесткі* – яны з’явіліся ў беларускай мове раней, чым слова *абвестка*, былі больш моцна ўкаранены ў ёй і, галоўнае, не мелі альтэрнатыў, утвораных на аснове іншых каранёў. Увогуле, у аснове разгледжанага працэсу адсоўвання формы *абвестка* на стылістычную перыферыю ляжала ўласцівае 1930-м гг. звужэнне сферы ўжывання «народнай» формы ў якасці адпаведніка царкоўнаславянізму *объявление* на карысць больш «абстрактнай» лексемы *аб’ява*, урэшце, інтэлектуалізацыя мовы.

Ахон, абхват, абсяг, аб’ём, абойм, абыймо і інш. Незразумела, ці на старонках «Нашай нівы» ўжываўся які-небудзь назоўнік са значэннем ‘уключэнне ў сферу свайго дзеяння, уплыву’, якому ў сучаснай мове адпавядае слова *ахон*. У «Слоўніку мовы “Нашай нівы”» няма слоў *абсяг* ‘прастора, якую можна ахапіць вокам’, ‘сфера, галіна дзейнасці’ і *аб’ём* ‘велічыня прадмета’, ‘змест чаго-небудзь з пункту гледжання памераў, саставу, колькасці’. На старонках газеты, аднак, ужываліся словы *абхват* ‘таўшчыня па аб’ёме распасцёртых рук’, *абымкі* ‘абхваты’ і *абоймішча* ‘абхват’, значэнні якіх характарызуюцца меншай ступенню абстрактнасці ў параўнанні з сучаснай лексмай *ахон*. З пункту гледжання падобнай семантыкі ў дадзены рад можа быць таксама ўключана пераноснае значэнне слова *маштаб* ‘размах; значэнне’. Атрымліваецца, слова *ахон* са значэннем ‘уклучэнне ў сферу свайго дзеяння, уплыву’, а таксама лексемы *абсяг, аб’ём* і *маштаб* з’явіліся ў беларускай літаратурнай мове пасля «нашаніўскага» перыяду. Сувязі паміж рознымі лексіка-семантычнымі варыянтамі названых слоў даволі складаныя, каб ахапіць іх ва ўсёй паўнаце, тут абмяжуемся толькі ўказаннем на найбольш відавочныя розніцы ў іх слоўнікавай фіксацыі і ўжыванні ў міжваенныя гады.

Што датычыцца слова *абсяг*, то яно прапаноўвалася да ўжывання яшчэ ў 1918 г., тым не менш яно не фіксавалася ў слоўніках 1926 і 1928 гг. Яшчэ ў 1929 г. лексема *абсяг* магла разумецца як новая: яна падавалася ў слоўніку, прыкладзеным да трэцяга тома збору твораў У. Леніна; у гэты слоўнік, згодна з укладальнікамі, былі ўключаны «толькі некаторыя, радзей ужываныя словы».

Слова *аб’ём* фіксавалася ў савецкіх слоўніках 1920-х гг., у заходнебеларускай лексікаграфіі прапаноўваліся таксама варыянты *абнім, абыйм*. Ва ўжыванні апошняе слова мела варыянты *абыймо* і *абойм*, параўн.: *абыймо грудзей* («Геаграфія Беларусі» А. Смоліча); *Замінаю найбольшаю дзеля прыйма... будзе аднак вялікі абойм яе...* (заходнебеларускі часопіс «Калоссе» за 1936 г.). Аўтары «Этымалагічнага слоўніка беларускай мовы» і А. Я. Баханькоў лічаць слова *аб’ём* прамым запазычаннем з рускай мовы. Калі мець на ўвазе шэраг прыведзеных вышэй падобных беларускіх лексем (параўн. таксама зафіксаванае ў творах М. Зарэцкага *уём*), то такая трактоўка неабавязкова з’яўляецца пераканаўчай.

У 1920-х – першай палове 1930-х гг. у значэнні ‘памер, маштаб; размах’ часта ўжывалася народная лексема *абхват* (*ахват*): у гарадскім *абхваце*

(часопіс «Асвета» за 1926 г.); *стварэнне адзінай камуністычнай грамады ў сусветным абхваце* (газета «Савецкая Беларусь» за 1930 г.); *раман «На чырвоных лядах»* – *твор шырокага ахвату жыцця мястэчка* (артыкул Якуба Коласа). Яе выкарыстанне падтрымлівалася той акалічнасцю, што ў народнай мове і тагачаснай літаратуры шырока ўжываліся разнастайныя дзеяслоўныя формы з коранем *хват-*.

Увогуле, на працягу 1920–30-х гг. можна канстатаваць экспансію лексем *ахоп* (фіксавалася ў «Расійска-беларускім слоўніку» 1928 г.), *абсяг* і *аб’ём*, пры гэтым дзве апошнія могуць кваліфікавацца як запазычанні або калькі, а апошняя можа лічыцца, акрамя таго, народным словам. Падобная неадназначнасць парадаксальным чынам магла быць станючым фактарам пры засваенні гэтых слоў у якасці адзінак інтэлектуальнага лексічнага пласта беларускай мовы.

Абгаварэнне, абсудак, абсудзіць, разважанне і абмеркаванне. Стылістычна-функцыянальную розніцу паміж словамі *абгаварэнне* і *абмеркаванне* ў сучаснай беларускай літаратурнай мове можна назіраць на прыкладзе таго, што ў «Тлумачальным слоўніку» ў артыкуле *абмеркаваць* пададзены аўтарскія ілюстрацыі, тады як у артыкуле *абгаварыць* прыведзена сканструяваная ананімная цытата. Відавочна, у сувязі з такім прадстаўленнем слова *абмеркаванне* можа лічыцца больш універсальным, чым *абгаварэнне*. У слоўніку няма формаў *абсудак* і *абсудзіць*.

Сапраўды, у сучасным навуковым маўленні не сустранем слова *абгаварэнне*. У рамане К. Чорнага «Зямля» сустракаецца ўжыванне формы *абсудак* у значэнні ‘асуджэнне, крытычнае меркаванне’: *Гэта не абсудак, а праўда*. Шлях слова *абмеркаванне* ў літаратурную мову не быў зусім простым.

На старонках «Нашай нівы» аддзяяслоўныя назоўнікі *абмеркаванне* і *разважанне* яшчэ не выкарыстоўваліся – хоць поруч з дзеясловамі *абгаварыць*, *абсудзіць/абсуджаць*, *судзіць*, *разважаць/разважыць*, *абрадзіць* і ўжываным яшчэ ў XIX ст. словам *абраіць* у гэты час ужываліся дзеясловы *абмеркаваць* ‘абдумаць’, *змеркаваць* ‘прыйсці да пэўнага меркавання’, *намеркаваць*, а таксама назоўнік *мяркуванне* (адзінкавае ўжыванне). Вось прыклады выкарыстанняў дзеяслова *разважаць* і назоўніка *разважанне*: *Здавалася, – пісала мясцовая расійская газета «Товарищ», – што гэта парада параківальных папоў, разважających пытанне, як найлепей выславіць «чувства беспредельной любви к обожаемому монарху»... разважаць свае ўласныя, хатнія спрэчкі цяпер не па часе* (газета «Вольная Беларусь», 1917 г.); *сходы Лігі Народаў, на якіх разважалася справа Вільні* (газета «Беларускі звон», 1921 г.); *На літаратурных вечарах польскай «Пецябургскай рэвалюцыйнай арганізацыі» ўсе артыкулы часопіса «Колокол» і асобныя адозвы Бакуніна, як датычныя польскага паўстання, надта падрабязна і ўсебакова разважаліся і выклікалі гарачыя спрэчкі. Каліноўскі, прымаючы ўдзел у гэтых разважаннях і спрэчках, адразу*

стаў на бок чырвоных (часопіс «Полымя», 1924 г.); на тое ж і камісія, каб лепш разважаць і абмеркаваць, як следна (Я. Лёсік у рэцэнзіі 1924 г.).

У народнай мове дзеяслоў *меркаваць* і яго вытворныя ўжываліся ў больш вузкім у параўнанні з сучаснай літаратурнай мовай значэнні – напрыклад, ‘абдумваць, разважаць’ або ‘раіцца’: *У воласці быў яго сябар, «сталы» гаспадар. З ім Мікіта заўсёды «меркаваўся». Прайшлі часы «меркавання», насталі часы змагання* (апавяданне А. Бабарэкі 1922 г.). Але паступова слова *памеркавацца* набывала больш абстрактнае значэнне, напрыклад: *важна памеркавацца ў друку* (часопіс «Асвета», 1927 г.).

Пры перавыданні адной з навучальных кніг у 1929 г. быў зафіксаваны выпадак, калі ў працэсе моўнага рэдагавання было кваліфікавана як не зусім адпаведнае слова *абдумваць*, замест яго была выкарыстана форма *абмеркаваць*: *Спачатку як след абдумай усю працу – Спачатку як след абмяркуй усю работу.*

З прычыны замацавання за словам *меркаваць* яго сучаснага «шырокага» значэння падчас рэдагавання ў 1950-я гг. першых аповесцей трылогіі Якуба Коласа «На ростанях» у другой аповесці фрагмент з «састарэлым» ужываннем 1920-х гг. *А цяпер мяркуецца цара з царыцаю прапіць* (гаворка ідзе пра аднаго з другарадных герояў твора) быў выпраўлены на *А цяпер мае намер цара з царыцаю прапіць*. У народнай мове ўжываліся словы *абрадзіць, абсудзіць, судзіць, абгаварыць, абмеркаваць*, таму кваліфікацыя ў ранейшай навуковай літаратуры формаў *абгаворваць, абгаварэнне* як прыкладаў «сляпога калькавання, якія знайшлі адлюстраванне ў радзе мастацкіх твораў» несправядлівая. Праўда, можна думаць, што ў беларускай літаратурнай мове гэтыя формы замацаваліся пад украінскім уплывам. Форма *абгаворваць* і/або яе вытворныя зафіксаваны ў слоўніку Я. Ціхінскага, слоўніках 1920-х гг. і шырока прадстаўлены ў розных стылях гэтага часу, а ў друку Заходняй Беларусі – і пазней, параўн.: *абгаворваць, абгаворвацца, абгаварэнне; абсуждаць – меркаваць, абмяркоўваць, разважаць, абгаворваць* (перакладныя слоўнікі 1926 і 1928 гг.); *пры абгаварэнні пытання аб дзекані* («Запіскі аддзела гуманітарных навук»); *Прыйшлі старыя, маладыя, мужчыны і жанчыны, каб паслухаць ды абгаварыць на пашыраным прэзыдыуме Капыльскага Райвыканкому пытанне аб перадачы Капыльскай царквы пад культурныя патрэбы* (часопіс «Чырвоная Беларусь», 1930 г.); *на гэтым спыніўся я ў абгаворванні тэорыі псыхоаналізы. На жаль не магу абгаварыць шырэй...* (часопіс «Калоссе», 1936 г.).

Разам з тым патрэбы стылістычна больш багатага і распрацаванага дыскурсу стымулявалі ўзнікненне не «непасрэдна народнай» формы *абмеркаванне*. Слова *абмеркаванне* спачатку фіксуецца ў лексікаграфічных крыніцах (магчыма, нават упершыню такой крыніцай і прапанавана): *обсуждение – меркаванне; обсуждение – абмеркаванне; обсуждение – меркаванне, абмеркаванне, разважванне, абгаварэнне; обсуждение – абмеркаванне, абгаварэнне.*

Вельмі ўжывальныя ў 1920-я – пачатку 1930-х гг., формы *абгаворваць, абгаварэнне*, якія мелі і значэнне з адмоўнай канатацыяй ('дрэнна гаварыць пра каго-небудзь'), з сярэдзіны 1930-х гг. у рамках агульнага змяншэння выкарыстання ў нейтральным і высокім стылях «празмерна народных» слоў сталі абмяжоўвацца ў выкарыстанні, першыя выпадкі такога абмежавання фіксуюцца яшчэ ў пачатку 1930-х гг. Так, напрыклад, калі ў трох выданнях 1928–1930-х гг. падручніка «Чырвоная змена» М. Калінічэнка і І. Мазура захоўваўся нязменна сказ *Доўга абгаварвалі гэта пытанне*, то ў пазнейшым дапаможніку 1931 г. іншых аўтараў, якія выкарысталі аналагічны фрагмент, было зроблена выпраўленне: *Доўга абмяркоўвалі гэтае пытанне*.

Падобна да папярэдніх выпадкаў тут канстатуем абмежаванне сферы ўжывання «народнай» формы *абгаварэнне* як адпаведніка царкоўнаславянізму *обсуждение* на карысць выкарыстання семантычна больш багатай формы *абмеркаванне*, урэшце, інтэлектуалізацыю мовы.

Абярнуцца, абяртацца, пераварачацца і пера(ў)тварыцца, пера(ў)тварацца. Насуперак таму, што ў «Тлумачальным слоўніку» пяты лексіка-семантычны варыянт слова *абярнуцца* з пераносным значэннем 'змяніцца, ператварыцца ў новую якасць' не мае стылістычных памет, у сучаснай мове ён, відавочна, ужываецца з пэўнымі абмежаваннямі: выкарыстоўваецца найперш у мастацкай літаратуры, часткова ў публіцыстыцы, але немагчымы ў навуковым або афіцыйна-дзелавым стылі. У 1920-я – пачатку 1930-х гг. лексемы *абярнуцца, пераварачацца* і іх вытворныя ў пераносным значэнні ў адпаведнасці з заснаваным на народнай практыцы «нашаніўскім» узусам без абмежаванняў выкарыстоўваліся ў мастацкім, публіцыстычным, часткова ў навуковым стылях, параўн.: *абяртаецца ў якогась двулікага Януса* (часопіс «Полымя», 1926 г.); *абарачае яе ў традыцыйно пісаць так, як пісалі даўней* («Граматыка беларускае мовы» Я. Лёсіка 1926 г.); *каб такое спісванне не абярнулася ў чыста механічнае* (часопіс «Асвета», 1927 г.); *Акадэмія абарачалася ў схованку для людзей, якія пацярпелі ад рэвалюцыі* (газета «Звязда», 1929 г.); *гэты пункт не пераіхкодзіў Троцкаму абярнуцца ў пяўца амерыканскага «прасперыты»* (газета «Савецкая Беларусь», 1930 г.); *абярнуўшы дзеясловы прошлага часу ў цяперашні* («Робочая кніга па беларускай мове» 1930 г.); *джунглі абярнуты на ўрадлівыя нівы* («Геаграфія пазаеўрапейскіх краін» 1929 г.); *Беларусь пераварачаецца ў краіну* (часопіс «Полымя», 1931 г.); *цацкі ўзвышэнскія перасталі цацкамі здавацца, а ў зброю варожую абярнуліся* (газета «Літаратура і мастацтва», 1933 г.).

Аднак формы *абярнуцца, абараціцца* і *абярненне* маглі падавацца як у пэўнай ступені «новыя». У прыватнасці, яны фігуравалі ў трэцім томе беларускамоўнага збору твораў У. Леніна і ў прыкладзеным да яго беларускім слоўніку, дзе, згодна з укладальнікамі, змяшчаліся рэдкія словы. У дадзеным выпадку, верагодна, укладальнікі слоўніка рабілі пэўны рэверанс у бок часткі яго партыйных чытачоў, патэнцыяльна слаба абазначаных у стылістыцы

беларускай мовы. Укладальнікі слоўніка ўсведамлялі асаблівы народны характар формаў *абярнуцца*, *абараціцца* на фоне іншых «штучных» формаў тыпу *ператвараць*, *ператварэнне*, такое «абнароджванне», магчыма, было не вельмі добрым для «кананічнай» партыйнай літаратуры, і пазней такія формы выпраўляліся.

Аднак у гэты самы час у слоўніках фіксуюцца формы *ператварэнне* (*преобразование*), *ператвараць*, *пераўтвараць*, *пераўтварэнне*. Падобныя і іншыя формы (тыпу *перарабляцца*) сустракаюцца і ва ўжыванні, аднак спачатку менш пашыраныя, чым *абяртацца* і пад.: *уся постаць дзеда Піліпа ператвараецца ў знак запытання* («У глыбі Палесся» Якуба Коласа); *Боль паясніцы і смьленне пятаў ператвараецца ў гукі*, *ператвараецца ў песню* (часопіс «Узвышша», 1928 г.). У «Беларуска-расійскім слоўніку» 1926 г. ва ўказаным значэнні паралельна да *ператварэнне* і пад. пададзена форма *пераварачацца*, у падобным значэнні («змяняць веру») – *абарачацца*, але формы *абяртацца* або *абярнуцца*, нягледзячы на іх ужывальнасць, яшчэ не фіксаваліся. У «Расійска-беларускім слоўніку» 1928 г. для руск. *превращаться* былі пададзены адпаведнікі *перакідання*, *абарачацца*, *абярнуцца*, *перавярнуцца*; *змяняцца*, для *преобразование* – *перамена*, *ператварэнне*, *перарабленне*, *рэформа*, для *преобразовывать* – *ператвараць*, *перарабляць*, *рэфармаваць*. Ужыванне формаў *абярнуцца*, *абяртацца* падтрымлівалася выкарыстаннем аналагічных формаў ва ўкраінскай мове. З сярэдзіны 1930-х гг. такое ўжыванне выразна скарачаецца на карысць формаў *ператварацца*, *ператварэнне* і да т. п. Такая практыка ўяўляла сабой аналагічнае папярэднім выпадкам звужэнне выкарыстання народных або звязаных з народнымі формаў у якасці эквівалентаў царкоўнаславянізмам.

Аграмадзіць, аграмаджанне і абагуліць, абагульванне. Першая форма праілюстравана ў «Тлумачальным слоўніку» ананімнай сканструяванай цытатай, што сведчыць аб абмежаваным сучасным ужыванні гэтага слова ў параўнанні з *абагуліць*. На абмежаваны характар ужывання формы *аграмаджанне* ўказвае і тое, што ў слоўніку яна пададзена з паметай «кніжнае». Нейтральнымі для ўсіх выпадкаў і прымальнымі для ўсіх стыляў у сучаснай мове з’яўляюцца словы *абагуліць*, *абагульванне*, але спачатку ў беларускай мове ў значэнні ‘зрабіць асабістае калектыўным’ ужываўся нават *аграмадзіць: поўнасю аграмадзіць жывёлу* (газета «Звязда», 1929 г.), *аграмаджанне працы* («Нарыс гісторыі УсеКПБ» 1934 г.).

Адсапнуць, адсапнуцца і аддыхнуць, аддыхацца. Перш чым у літаратурнай мове замацавалася слова *аддыхнуць* ‘аднавіць сілы; перавесці дух’, спачатку ў ёй поруч з лексмай *аддыхацца* ўжываліся зафіксаваныя ў «Тлумачальным слоўніку» словы *адсапнуцца*, *адсапіся* са значэннем ‘зрабіць удых і выдых; перавесці дух’. Параўн.: *Мікола не даў нават Сымону адсапнуцца... йшоў я шукаць даўнейшых тутэйшых пушч лацных, каб у іх цяні ад-*

сапнуцца крыху... заваліўся ў іх на колькі дзён адсапнуцца... Апанас з Кулінай адсапліся ў хаце... матка яшчэ і не адсаплася добра (газета «Наша ніва»), толькі адсапануліся паліцэйскія, як тут новая бяда (Ядвігін Ш., у творы, апублікаваным у 1921 г.), я не мог адсапціся (часопіс «Полымя», 1929 г.). Форма адсапнуцца ўжывалася ў першай публікацыі апавядання 1911 г. Якуба Коласа «Дзяліцба», але пазней была выпраўлена на аддыхацца. Формы адсапнуцца, адсапціся не былі прадстаўлены ў «Беларуска-расійскім слоўніку» і ў «Практычным расійска-беларускім слоўніку» 1926 г., а ў «Расійска-беларускім слоўніку» 1928 г. як адпаведнікі руск. *отдыхать, отдыхаться* былі дадзены аддыхаць, аддыхацца, адсапціся, адсапацца.

Абстрактны, абстракцыйны, адарваны, адлеглы, адлучаны, адцягнены, адцяты, адвалочны, вышэйшы. Яшчэ ў 1914 г. знаўца беларускай мовы М. Гарэцкі не ведаў, якое беларускае слова мае адпавядаць руск. *отвлеченный* (сам М. Гарэцкі выкарыстаў слова *вышэйшы*). У працэсе выпрацоўкі літаратурнай мовы ўжываліся не толькі звычайныя сэнны лексемы *абстрактны* і *адцягнены*, але і іншыя: *словы для абстракцыйных разуменняў* («Невялічкі беларуска-маскоўскі слоўнік» М. Гарэцкага 1921 г.), *адцятыя паняцці* (газета «Савецкая Беларусь», 1924 г.), *адлеглыя паняцці* (часопіс «Асвета», 1924 г.), *уасобленне адвалочных паняццяў* («Гісторыя беларускай (крыўскай) кнігі» В. Ластоўскага 1926 г.). Аглядаючы ў 1922 г. слоўнікі братоў Гарэцкіх, М. Байкоў выказаў меркаванне, што слова *абстрактны* можа перадавацца ў беларускай мове пры дапамозе слоў *адцягнены*, *адлучаны* «або нават *адарваны*». Прапануючы словы *адлучаны* і *адарваны*, М. Байкоў, магчыма, у нейкай меры знаходзіўся пад уплывам (заходне)украінскай практыкі, дзе сустракаліся найменні *відділене, відриване*. У 1923 г. слова *адцягнены* было ўведзена ў два тэрміналагічныя слоўнікі як эквівалент руск. *абстрактный* і *отвлеченный* і, пазней, – у «Беларуска-расійскі слоўнік» 1926 г. Аднак ва узусе пошук лепшага эквіваленту працягваўся, пра што можа сведчыць наступная акалічнасць. У 1924 г. у газеце «Савецкая Беларусь» і часопісе «Асвета» быў апублікаваны даклад намесніка наркома асветы А. Баліцкага пра Інбелкульт на пасяджэнні сесіі ЦВК. Сярод іншага А. Баліцкі выказаў меркаванне, што словы-тэрміны пераважна азначаюць абстрактныя паняцці, і ў адным выданні было надрукавана *адцятыя*, а ў другім – *адлеглыя паняцці*. У адным з неапублікаваных артыкулаў А. Бабарэкі сустракаецца слова *адцятасць* ‘абстракцыя’: *Чалавек вонка прыроды – не чалавек, не рэальнасць, а адцятасць, ідэальнасць*. У 1927 г. на старонках часопіса «Узвышша» ў значэнні ‘абстрагаванне’ сустракалася слова *адцінанне*: *адцятыя паняцці, разуменні, метады адцінання ці абстрагавання*. У адпаведнасці з тэндэнцыяй выкарыстоўваць уласныя рэсурсы ў перакладным слоўніку 1928 г. у якасці эквіваленту руск. *абстрактный* форма *абстрактны* была абмінута (былі дадзены адпаведнікі *адцягнены*, *адлучаны*). Аднак слова *адлучаны* выклікала

крытыку аднаго з рэцэнзентаў: «Ці ж гэта так? Ці мы скажам *адлучанае* паняцце?». У рэвізаванай матэматычнай тэрміналогіі 1927 г. слова *адцягнены* дадзена не было. Яно, аднак, фігуравала поруч з лексмай *абстрактны* ў наступным, лінгвістычным тэрміналагічным слоўніку 1927 г., але зноў было прапушчана ў іншым тэрміналагічным (педагагічным) слоўніку 1929 г.

У сучаснай мове як спадчына узусу і слоўнікавых фіксацый, што сягаюць у 1920-я гг., выкарыстоўваюцца два словы для абазначэння адпаведнага паняцця (*абстрактны* і *адцягнены*).

Вялікі, велізарны, велічэзны, вялізны і аграмадны, агромны. Прыметнікі з каранем *грам-* (*аграмадны, агромністы, агромны*) ужываліся ў беларускай мове часу «Нашай нівы», асабліва шырока – першы з іх. Ва узусе 1920-х гг. лексемы *аграмадны, агромністы* працягвалі выкарыстоўвацца. Так, слова *аграмадны* фіксуецца ў нарысе Я. Скрыгана 1929 г.: *аграмаднае складанае гаспадаркі* (часопіс «Чырвоная Беларусь»); яно сустракаецца на старонках часопіса «Чырвоная Беларусь» і пазней: *Кругі робяцца аграмаднымі... Аграмадны рост баявое актыўнасці наказалі рабочыя Лейпцыгу* (1931).

У той час, калі ў узусе 1920-х гг. словы *аграмадны* і *агромністы* працягвалі ўжывацца (першае як традыцыйнае ў літаратуры, а другое – як неалагізм пачатку ХХ ст.), лексема *агромны*, прынамсі ў публіцыстыцы, у значнай ступені заняпала, што знайшло адлюстраванне ў тагачасных слоўніках, дзе яна не падавалася. Аднак стаўленне да слоў *аграмадны* і *агромністы* з боку розных кадыфікатараў і ўдзельнікаў лінгвістычнага дыскурсу было неаднолькавым. Напрыклад, М. Гарэцкі і В. Ластоўскі ўжывалі слова *аграмадны* ў сваіх творах, а першы, акрамя таго, змяшчаў дадзеную лексему ў сваіх руска-беларускіх слоўніках. Аднак словы *аграмадны* і *агромны* як «пазычаныя ў чужынцаў» непрымальныя словы яшчэ ў 1919 г. крытыкаваў Янка Станкевіч. У «Расійска-беларускім слоўніку» 1928 г. адпаведнікамі руск. *громадный* і *огромный* былі дадзены *вялізны, велізарны, велічэзны, агромністы* (для *огромный* таксама: *большэнны* і *нязмерны*), але, насуперак ужыванню, не было прадстаўлена слова *аграмадны*. Падобным чынам у слоўніку не было дадзена слова *аграмадзіна* як адпаведнік руск. *громадина* (эквівалентам гэтаму рускаму слову быў прадстаўлены назоўнік *веліч*). У гэтым можна бачыць імкненне да пэўнай нармалізацыі і «ачышчэння» беларускай мовы. З аднаго боку, шырока падаваліся аўтэнтычныя беларускія формы, з другога – форма, крыніцай якой была царкоўнаславянская мова, выдалялася.

Аднак, нягледзячы на пэўныя перашкоды для ўжывання ў 1920-я гг., у наступным дзесяцігоддзі слова *аграмадны* працягвала выкарыстоўвацца. Так, у працэсе моўнага рэдагавання аднаго з перакладаў твораў У. Леніна ў 1935 г. спалучэнне *вялізны поспех* з ранейшага выдання 1926 г. было заменена на *грамадны поспех*. У слоўніку 1937 г. першым адпаведнікам для руск. *громадный*

было прапанавана слова *аграмадны*, але гэта неабавязкова магло быць адлюстраваннем агульнай русіфікацыйнай тэндэнцыі дадзенага слоўніка, а, магчыма, з'яўлялася сведчаннем шырокага ўжывання гэтага слова ў 1920–30-я гг.

У сучасным «Тлумачальным слоўніку» без ніякай стылістычнай паметы фіксуецца слова *аграмадны*, аднак, парадаксальна, яно не выкарыстана ў «Руска-беларускім слоўніку» як адзін з адпаведнікаў руск. *громадный*.

Наяўны ў сучасным слоўніку пералік беларускіх адпаведнікаў для руск. *огромный* у значнай ступені супадае з наборам эквівалентаў для руск. *громадный*. Але калі *огромный* і *громадный* успрымаюцца як стылістычна высокія словы, то выкарыстанне для іх адпаведнікаў толькі вусна-народнага паходжання тыпу *вялізны*, *велізарны* ці *велічэзны* ўяўляецца недастаткова адэкватным.

У перакладной лексікаграфіі ў апошнія гады дапрацоўка эквівалентаў для руск. *громадный* ішла па лініі прадстаўлення ў слоўніку дадатковых (размоўных) формаў. Папраўдзе тут варта было б аддаць больш увагі не павелічэнню колькасці «аўтэнтчных» беларускіх эквівалентаў, а выяўленню (ці аднаўленню) нейтральных ці стылістычна высокіх слоў.

У працэсе пошуку эквівалентаў руск. *огромный* і *громадный* сучасныя лексікаграфы цалкам адмовіліся ад беларускіх адпаведнікаў з коранем *грам-*, *грамад-*, што ўступае ў супярэчнасць з лексікаграфічнай практыкай, тым больш з ужываннем даваеннага часу.

Вызваліць і аслабانیць. На адрозненне ад слова *вызваліць*, у «Тлумачальным слоўніку» форма *аслабانیць* пададзена з паметай «размоўнае», у адным са сваіх значэнняў патлумачана шляхам спасылкі на слова *вызваліць*. Два з чатырох значэнняў слова *аслабانیць* у слоўніку праілюстраваны пры дапамозе штучна сканструяваных прыкладаў (*аслабانیць ваеннапалонных*, *аслабانیць горад*; *аслабانیць сініцу з сіла*; *аслабانیць рукі*; *аслабانیць ад апекі*). Насуперак таму, што першым значэннем лексемы *аслабانیць* у слоўніку дадзена 'зрабіць пустым, парожнім', гэта значэнне, аднак, чамусьці не выкарыстана ў «Руска-беларускім слоўніку» ў якасці адпаведніка для руск. *опорожнить*. Нягледзячы на тое што трэцім значэннем лексемы *аслабانیць* у «Тлумачальным слоўніку» прыведзена 'даць палёжку каму-небудзь' і далучаны прыклад *аслабانیць рукі*, гэта акалічнасць не ўлічана ў «Руска-беларускім слоўніку» пры прадстаўленні эквіваленту руск. *освободить руки*: дадзены толькі *апрастаць рукі*, але няма *аслабانیць рукі*.

Наяўная «зніжальная» тэндэнцыя ў дачыненні да лексемы *аслабانیць* у лексікаграфічных працах пацвярджаецца той акалічнасцю, што ў «Тлумачальным слоўніку» адпаведны аддзеяслоўны назоўнік прыведзены без прыкладаў. У сваім вядомым артыкуле 1979 г. К. Крапіва сцвярджаў, што слова *выслабانیць* можа гучаць натуральна хіба ў вуснах літаратурнага персанажа, які не валодае літаратурнай мовай, а ўжывае сваё, «простае» слова.

Цікава, што «дыскрымінацыйнае» стаўленне з боку сучасных лексікографіаў да гэтага слова знаходзіць сабе пацвярджэнне і ў некаторых слоўніках ранейшага часу. Напрыклад, слоў *аслабанняць, аслабаненне* няма ў «Беларуска-расійскім слоўніку» 1926 г. (дзе ёсць *аслабаджаць, аслабаджэнне; вызваляць, вызваленне*), у слоўніках юрыдычнай тэрміналогіі і грамадазнаўчай тэрміналогіі, у «Практычным беларускім вайсковым слоўніку» 1927 г., у «Расійска-беларускім слоўніку» 1928 г. і ў «Руска-беларускім слоўніку» 1937 г. Аднак, напрыклад, форма *слабодны* фіксавалася ў 1920-я гг. у дапаможніках па справаходстве, а таксама ў «Беларуска-расійскім слоўніку» 1926 г. і «Расійска-беларускім слоўніку» 1928 г.

Устанаўленне стылістычнага бар'ера перад словам *аслабаніць* у наш час тлумачыцца яго абмежаваным ужываннем, але такое тлумачэнне не падыходзіць для разумення абмежавальнай тэндэнцыі, назіранай у лексікаграфічнай практыцы 1920–30-х гг.

Слова *аслабаніць* ужывалася ў народнай мове XIX ст., параўн.: *Яшчэ мужык не прышоў дамоў, як яго аслабанілі ад прыгону*. Услед за народным выкарыстаннем і ўжываннем «нашаніўскага» перыяду ў пісьмовым маўленні міжваенных гадоў лексема *аслабаніць* ужывалася шырока, прычым не толькі ў мастацкай літаратуры (творах Ядвігіна Ш., М. Лынькова, Я. Маўра), але і ў публіцыстычным і асабліва афіцыйна-дзелавым стылях, параўн.: *ён [паўстанцкі рух] быў тыпова сялянскім рухам, які меў на мэце аслабаніцца, галоўным чынам, ад паноў* (часопіс «Польмя», 1925 г.); *з прапаноў аб аслабаненні тав. Ігнатаўскага У. М. ад пасады Народнага камісара асветы* (у рамках афіцыйна-дзелавога стылю, 1926 г.); *Часова аслабаніць тав. Ігнатаўскага ад працы ў вобчашце марксыстых* (у рамках афіцыйна-дзелавога стылю, 1929 г.); *ад выпытаў аслабанняюцца скончыўшыя рабфакі* (у аб'яве газеты «Савецкая Беларусь», 1930 г.); *прашу аслабаніць мяне ад займаемае ў Бел. Дз. універсітэце пасады* (у рамках афіцыйна-дзелавога стылю, 1930 г.); *аслабанення школы ад непрадукцыйнай работы пры вывучэнні беларускага правапісу* (у тэксце пастановы Савета народных камісараў, 1933 г.). У артыкуле Я. Лёсіка «Некаторыя ўвагі да беларускае літаратурнае мовы» прыведзена ілюстрацыя, у якой лексема *аслабаніць* ужываецца хутчэй у высокім стылі: *Не затым я прышоў, каб светам панаваць, а затым, каб аслабаніць свет ад паноў, бо кожны чалавек сам сабе пан*. Верагодна, ужывальнай, прынамсі ў «нашаніўскі» перыяд і раней, была форма *аслабаджаць* і вытворны ад яе назоўнік, параўн.: *па аслабожанню мужыкоў нашых з крапцтва* (у лісце В. Савіч-Заблоцкага, 1886 г.).

«Зніжальная» тэндэнцыя ў дачыненні да слова *аслабаніць* у лексікаграфічных працах 1920-х гг. сведчыць аб актыўнай пазіцыі лексікографіаў, якія, відаць, лічылі гэта слова «вulгарным», непрыдатным для літаратурнай мовы. Разам з тым укладальнікі «Праграмы для збірання асаблівасцяў беларускіх

гаворак і гаворак пераходных да суседніх моваў» С. Некрашэвіч і П. Бузук хацелі высветліць, наколькі словы *слабода, аслабаныць, свабода, асвабодзіць* пашыраны ў народным маўленні.

Выперадзіць і абагнаць. Нягледзячы на тое што абодва словы маюць на-роднае паходжанне, у сучасных лексікаграфічных крыніцах падаюцца з амаль ідэнтычнымі значэннямі і не маюць стылістычных памет, відавочна, што сфера іх ужывання не заўсёды супадае. У сучаснай мове форма *выперадзіць* хутчэй немагчымая ў строгім публіцыстычным стылі, тым больш у навуковым. Не такой была сітуацыя ў 1920-я гг. Форма *выперадзіць* падобна да формы *абагнаць* таксама ўжывалася ў публіцыстычным (у тым ліку ў «высокім» палітычным) і ў навучальным падстылях; акрамя таго, яна мела зафіксаваны ў слоўніках дэрыват *выпярэдніцтва* і незафіксаваны *выпярэджванне*, параўн.: *спартыўныя выпярэдніцтвы, цыркi* (часопіс «Малады камуніст», 1925 г.); *шахматна-шаашачныя выпярэдніцтвы... спартыўныя выпярэдніцтвы* (часопіс «Асвета», 1926 г.); *выперадзілі развіццё агульна-психалагічнае... у гэных выпадках «форма» выпераджае «змест»* (часопіс «Узвышша», 1927 г.); *дагнаць і выперадзіць перадавыя капіталістычныя краіны; вырашаючая дырэктыва «дагнаць і выпярэдзіць»... дагнаць і выперадзіць у тэхніка-эканамічных адносінах... плян, які зьяўляецца практычным выражэннем лёзунгу партыі «дагнаць і выперадзіць перадавыя капіталістычныя краіны»... выпераджаючая сапраўднасць ідэалёгія... яшчэ большае выпярэджванне меркавання перспектыўнага пляну* (часопіс «Полымя», 1929–1930 гг.). У 1934 г. быў выпадак, калі ўжыванне дзеяслова *выперадзіць* сутыкнулася з выключна адмоўнай рэакцыяй: у перакладзе сказа *Жена Маркса скончалась, немного опередив мужа як Жонка Маркса памёрла, трошкі выперадзіўшы мужа* быў ідэнтыфікаваны «вульгарызм».

Хоць у адным з энцыклапедычных артыкулаў пра К. Чорнага сцвярджаецца, што слова *выперадзіць* уяўляе сабой адно з «новых» слоў, уведзеных К. Чорным у яго творы, папраўдзе гэта не так. Лексема *выперадзіць* ужывалася яшчэ ў творах К. Каліноўскага.

Па меры ўмацавання ў рамках публіцыстычнага стылю ролі сфарміраваных у партыйным падстылі клішэ (*догнаць і перегнаць* – гэта выраз з адной з прамоў І. Сталіна) і нарастання гэндэнцыі абмяжоўваць у публіцыстычным стылі «занадта простыя» народныя формы форма *выперадзіць* паступова стала абмяжоўвацца мастацкім стылем, а форма *выпярэдніцтва* саступіла сваё месца слову *спяборніцтва*.

Дакранацца, дакрананне і вытаркнуць, утыркаць, датыкаць, датыркацца, датыркненне, растыркi. У сучаснай нарматыўнай мове адсутнічаюць формы *датыркацца, утыркаць*, а словы *выткнуць, вытыркнуць, тыркаць, тыркацца* прыведзены ў «Глумачальным слоўніку» з паметай «размоўнае». Слова *датыкацца*, відаць, саступае ў іерархіі сіноніму *дакранацца* (першае

дадзена ў слоўніку са сканструяванай ананімнай цытатай). Слова *датыкнуцца* мае ў «Тлумачальным слоўніку» памету «абласное» (ілюстрацыя з П. Галавача). У 1920-я гг. дзеясловы і назоўнікі з каранямі *тк-*, *тык-*, *тарк-/торк-/тырк-* яшчэ не мелі стылістычных абмежаванняў і шырока ўжываліся: *Большасць заўважаных памылак датыкаюцца слова «бог», якое надрукавана праз вялікую літару* (заўвага цэнзуры ў «Практычнай граматыцы» Я. Лёсіка, 1922 г.); *Дзяніс крыху выказаў заклапочанасць з прычыны прыгоды ў хаце, яна датыркала яго болей, ніж мацеры або бацькі* (раман Ц. Гартнага «Сокі цаліны»); *ростыркi ‘сваркi’ аб войтаўскіх прыбытках* («Запіскі аддзела гуманітарных навук»); *першыя датыркненні* (часопіс «Полымя», 1930 г.); *‘сёння носа не выткнеш’, падумаў ён... гострыя кавалкі дроту вытыркалі з яго* («Забаставаў» Дж. Лондана, 1931 г.); *першыя датыркненні да гэтае фікцыі* (часопіс «Напагатоў», 1932 г.). Некаторыя формы падаваліся і ў слоўніках, напрыклад: *датаркнуцца* як адзін з эквівалентаў для руск. *дотрагиваться*; *торканне*, *датырканне* як адпаведнікі руск. *дотрагивание*; *датыкаць* як адзін з адпаведнікаў руск. *упрекать*; *торкацца*, *датыкацца* як адпаведнікі руск. *касаться* («Расійска-беларускі слоўнік» 1928 г.). Ужыванне некаторых формаў (*датыркненне*, *ростырка*) было абумоўлена польскім уплывам.

З цягам часу формы з коранем *тырк-* сталі ўспрымацца як стылістычна зніжаныя, у пазнейшых выданнях адных і тых жа твораў яны маглі рэдагавацца. Напрыклад, ужывальнае ў 1931 г. слова *датыркнуцца* (*датыркнуўся да вушэй*) у адным з твораў П. Галавача пры перавыданні ў 1932 г. было зменена на *датыкнуўся*. У артыкуле Я. Коласа «“На чырвоных лядах” М. Лынькова», упершыню апублікаваным у красавіку 1934 г., у нейтральным кантэксце быў працытаваны наступны фрагмент: *пальцы Зіначкі нечакана датыркаліся да яго рукі*. Пры пазнейшай публікацыі гэтага ж артыкула пад troхі іншай назвай слова *датыркаліся* было выпраўлена на *датыкаліся*.

Жанчына і кабета. Часам адзначаецца, што прымяняльна да заканадаўчых тэкстаў 1920-х гг. слова *жанчына* з’яўляецца «традыцыйным», слова *кабета* пры гэтым такім не лічыцца. Абмяркоўваючы слова *кабета*, Г. І. Кулеш адзначыла, што наконт яго выкарыстання ў беларускай мове ў 1920-я гг. узнікла спрэчка: В. Ластоўскі адхіліў яго як «польскі барбарызм», прапанаваўшы спачатку *жанка*, потым, у слоўніку 1924 г. – *жанка́, жанчы́на*.

Абедзве лексемы з’явіліся ў беларускай мове даволі позна: першая не раней, чым у XVIII ст., другая – у канцы XIX ст. На працягу амаль усяго XIX ст. слова *кабета* было ў беларускай мове адзінай «высока-нейтральнай» намінацыяй для абазначэння дарослай асобы жаночага полу. У сувязі з яго шырокай засвоенасцю ў гэты час літаратурнай і – у меншай ступені – народнай формай мовы, а таксама фактычнай адсутнасцю ў літаратурнай мове яго «альтэрнатывы» *жанчына* (якая проста яшчэ не існавала) прымяняльна да XX ст. форма *кабета* не можа лічыцца запазычаннем. У XX ст. у беларускай

літаратурнай мове слова *кабета* ўжывалася як традыцыйна-літаратурнае або як народнае.

Слова *жанчына* ў літаратурным ужытку было яшчэ вельмі рэдкім і ў «нашаніўскі» перыяд: ні Цётка, ні Ядвігін Ш., ні Я. Колас, ні З. Бядуля ім не карысталіся; параўн., напрыклад, наступны фрагмент з «Другога чытання для дзяцей беларусаў» 1910 г. Я. Коласа: *жанкі і маладыя, мужчыны, і жонкі, і дзеці*.

Згодна са сведчаннем «Слоўніка мовы “Нашай нівы”», слова *жанчына* не сустракалася на старонках газеты, аднак папраўдзе яго рэдкія ўжыванні зафіксаваны. У 1910 г. яно было ўжыта ў адным з вершаў Старога Уласа: *Трудна і горка не раз мужчыне / Але не лепей ёсць і жанчыне*. Другі раз яно сустракаецца ў 1912 г. у апавяданні Я. Коласа «Недаступны»: *бегла з падаткнутаю спадніцай жанчына з качаргой у руках*. Пры перадруку гэтага твора ў 1914 г. у зборніку «Родныя з’явы» слова *жанчына* было выпраўлена: *бегла, падаткнуўшы спадніцу, кабеціна з качаргой у руках*. Складана меркаваць, ці выдаўцу зборніка «Родныя з’явы» форма *кабеціна* падалася больш адэкватнай у сувязі з «нізкім» кантэкстам дадзенага фрагмента; хутчэй, не. Верагодна, слова *жанчына* было ў гэты час яшчэ недастаткова «прывычным». У «нашаніўскі» перыяд не толькі слова *кабета*, але і форма *кабеціна* – падобна да ўжывання XIX ст. – не мелі зніжальнай стылістыкі, параўн.: *pry Leninie maje niejkiuju dziynuju silu «tawaryś Wolka Harochawa»*. *Heta – wielmi pieknaja maladaja kabiecina* (Наша ніва, 1920 г., у міжнароднай хроніцы).

Лексемы *жанчына* і *кабета* не фіксаваліся ў сямімоўным слоўніку («Sieben-Sprachen Wörterbuch») 1918 г., дзе фігураваў адпаведнік *žonka*. Тут можам назіраць выразную пурыстычную пазіцыю ў дачыненні да шырокаўжывальнага ў той час слова *кабета*.

З падобным няяўным негатыўным дыскурсам аб слове *кабета*, якое, верагодна, не лічылася прыдатным для беларускай мовы, сустракаемся на старонках газеты «Гоман» у 1918 г. Насуперак яго шырокай вядомасці і ўжывальнасці ў гэты час у газеце была зроблена спроба ўвесці ва ўжытак слова *жонка* ў значэнні ‘жанчына’, пры гэтым форма *кабета* была выкарыстана ў метамоўнай заўвазе: *выбарнага права з участіем усіх асоб, як мужчын, так і жонак (кабет)...* *выбраних на аснове агульнага выбарнага права з удзелам жонак (кабет)*. Такі захад, аднак, не быў паслядоўным, і поруч у газеце працягвала ўжывацца слова *кабета*: *наказываюць аб прыпадках згвалтавання кабет чорнаскурымі ваякамі*. Верагодна, на такія схільнасці паўплывала пазіцыя В. Ластоўскага, які ў 1916–1917 гг. быў рэдактарам гэтай газеты і, магчыма, як моўны рэдактар захоўваў свой аўтарытэт для супрацоўнікаў выдання і пазней. Аналагічна і пры выданні чытанкі «Родны край» у Вільні ў 1919 г. яе ўкладальніца Л. Чарняўская яшчэ, відаць, не ведала слова *жанчына* і імкнулася ўкараніць лексему *жонка*, то ўводзячы яе ў тэкст,

то выкарыстоўваючы яе як тлумачэнне: *Тут стояла жонка (кабета), ламала рукі; Вязала кабета (жонка) на полі ячмень*. Чытанка выдавалася ў Мінску ў 1921 г., і пры ўзнаўленні другога з гэтых фрагментаў слова *кабета* было заменена: *Вязала жанчына на полі ячмень*. Першы фрагмент быў адрэдагаваны шляхам скасавання слова *жонка* пры яго ўзнаўленні ў кнізе для чытання «Роднае слова», укладзенай пад рэдакцыяй С. Некрашэвіча ў 1922 г.: *Тут стояла кабета, ламала рукі*. І пазней у друку 1920-х гг. слова *жонка* часам ужывалася ў значэнні ‘жанчына’: *Больш за ўсіх гарачыліся жонкі* (газета «Савецкая Беларусь», 1927 г.).

Упершыню ў лексікаграфічных крыніцах лексема *жанчына* фіксуецца ў «Маскоўска-беларускім слоўніку» братоў М. і Г. Гарэцкіх 1920 г. як адзін з адпаведнікаў да руск. *женщина* на першым месцы поруч з *жонка* і *кабета*. М. Гарэцкі быў таксама адным з першых аўтараў, які ўжываў слова *жанчына* ў сваёй мастацкай творчасці, параўн.: *Старая, простая жанчына* (апавяданне «Знібее сэрца» 1917 г.). У «Беларуска-расійскім слоўніку» 1926 г. былі дадзены і *жанчына*, і *кабета*, але і тут можна было заўважыць іерархію паміж імі: да слова *кабета* пераклад не даваўся, чытачы адсылаліся да слова *жанчына* як, відавочна, асноўнага. Фіксацыя ў практычных слоўніках 1920-х гг. адкрыла слову *жанчына* шырокую дарогу для выкарыстання, да гэтага часу яно толькі эфемерна прысутнічала ў літаратурнай мове. У літаратурным маўленні зарадзілася рэальная канкурэнцыя ва ўжыванні паміж словамі *кабета* і *жанчына*.

Паводле папярэдніх даных, падобная сітуацыя была і ў народнай мове. У запісаных у XIX ст. фальклорных творах слова *жанчына* яшчэ не сустракалася, яно пачынае фіксавацца ў запісах, зробленых у 1890–1923 гг. А. Сержпутоўскім: *каб не абярнуцца ў жанчыну... Шчодрая й скупая жанчыны* (назва твора)... *жанчына мяняецца кожную часіну, як на сонейку палыскуецца й мяняецца гадзюка*.

Што да выкарыстання слоў *кабета* і *жанчына* ў мастацкай літаратуры 1920-х гг., то існуе розніца ва ўжыванні гэтай лексемы пісьменнікамі розных пакаленняў. Так, у старэйшых, былых «нашаніўскіх», аўтараў усё яшчэ вялікае месца займала выкарыстанне слова *кабета*. У напісаным у 1920 г. рамане «Золата» Ядвігіна Ш. сустракаецца толькі форма *кабета*. Паводле папярэдніх назіранняў, у творах З. Бядулі слова *жанчына* выкарыстоўваецца толькі з сярэдзіны 1920-х гг. Згодна з данымі «Слоўніка мовы твораў Янкі Купалы», класік ужыў слова *кабета* 41 раз, *жанчына* – 19 разоў (пераважна ў позні перыяд творчасці). У першай апавесці трылогіі «На ростанях» Якуба Коласа (1921–1922) сустракаюцца абодва словы, але лексема *кабета* – часцей. У драматычных творах заходнебеларускага пісьменніка Л. Родзевіча другой паловы 1910-х – пачатку 1920-х гг. у аўтарскім маўленні і назвах персанажаў выкарыстоўваюцца словы *кабета* і *кабеціна*, аднак у апублікаваным у 1921 г.

жарце «Конскі партрэт» у маўленні гераіні аднойчы сустракаецца слова *жанчына*. Падобна ў пачатку п’есы «Вяселле» 1920 г. В. Гарбацэвіча пры пераліку персанажаў называюцца і «вясковыя кабеты сталага ўзросту», слова *кабета* выкарыстоўваецца ў аўтарскіх рэмарках і ў іншых месцах драмы, але ў творы ўжываецца таксама слова *жанчына*.

Паводле наяўных на гэты момант даных *n*-корпуса, у Кузьмы Чорнага (дэбютаваў у 1920 г.) фіксуецца толькі два ўжыванні слова *кабета* і больш за 100 – *жанчына*. Даныя гэтага корпуса не ў поўнай меры ўлічваюць раннія мастацкія творы пісьменніка, у якіх мы зафіксавалі больш за 20 выпадкаў ужывання слова *кабета*. Тым не менш агульная тэндэнцыя размеркавання слоў *кабета* і *жанчына* ў мове твораў К. Чорнага ў *n*-корпусе адлюстравана, бадай, правільна. У некаторых творах пісьменніка 1923–1924 гг. («На граніцы», «Будзем жыць») слова *кабета* ўжывалася часцей, чым *жанчына* (суадносіны – 16 : 5). У апублікаваным у васьмітомным зборы твораў К. Чорнага рэпартажы 1924 г. «З’езд дэлегатак – сялянскі і батрачак» слова *жанчына* ўжыта 35 разоў, *кабета* – 31. Аднак у 1925 г. суадносіны выкарыстання слоў *кабета* і *жанчына* выразна змяняюцца на карысць слова *жанчына*. У напісаным у 1925 г. апавяданні «Радасць жанчыны» таксама ўжываюцца розныя формы для абазначэння жанчын – *жанчына*, *жанкі* (мн. л.), *бабы* (мн. л.), *кабета*, – але частотнасць выкарыстання слова *жанчына* выразна павялічваецца. Яно ўжыта 14 разоў, *жанкі* – 2 разы, *бабы* – 1 раз, *кабета* – 1 раз (у мове гарадской гераіні). Падобна і ў замалёўках 1925 г. «На курортах» і «Вёска на новым шляху» слова *кабета* саступае месца выкарыстанню слова *жанчына*. У першым творы ўжываецца толькі *жанчына*, а ў другім *кабета* двойчы стасуецца да старой жанчыны, а ў дачыненні да маладых жанчын выкарыстоўваецца слова *жанчына*. Нарэшце, у напісаных у 1927 г. апавяданнях «Сцены», «Начлег у вёсцы Сінегах» і «Спатканне» слова *жанчына* выкарыстоўваецца 47 разоў і ніводнага разу – *кабета*.

У адным са сваіх артыкулаў 1928 г. паэт У. Жылка карыстаецца словам *жанчына*, але яшчэ ў 1923 г. у дзённіку і перапісцы ён ужываў словы *кабета* і *кабеціна*.

Аднак яшчэ нельга сказаць, што ў публіцыстыцы і асабліва мастацкіх творах слова *кабета* ў 1920-я гг. ужо было маргінальным у цэлым. Яно працягвала ўжывацца ў заходнебеларускім друку: *čutki – adny druhich strašnejšyja i ūsio ab waŭkoch: tam, kažuć, zjeli čalawieka, tam – kabietu z sankami, a tam palicijanta razarwali* (газета «Jednaść», 1922 г.). Адна з гераінь драматычнага абразка «У кавалёвай хаце» Л. Родзевіча 1920 г. мела назву *Кабетіна*. В. Ластоўскі ў 1926 г. у сваёй фундаментальнай «Гісторыі беларускай (крыўскай) кнігі» карыстаўся словамі *жанчына*, *жанка* і *жонка*. Часам у заходнебеларускіх крыніцах словы *кабета* і *жанчына* ўжываліся поруч: *Пеючы іх жалобна плача кабета... прычытае часта бедная жанчына*

(Казімір Сваяк). У перакладзе 1926 г. твора Г. Сянкевіча М. Краўцоў карыстаўся словамі *баба* як адпаведнікам польск. *baba* і *жанчына* як эквівалентам польск. *kobieta*. Падобна да В. Ластоўскага, у Заходняй Беларусі адмоўна ставіўся да слова *кабета* Ян Станкевіч, ён уводзіў слова *жанчына*, але адначасова ўсведамляў яго статус як неалагізма. Публікуючы ў 1927 г. у газеце «Народ» раздзел «Леснікова пасада» паэмы Я. Коласа «Новая зямля», у якой ужывалася слова *кабетка*, Я. Станкевіч зрабіў пры ім зноску: «пол[ьск]., па-б[е]л[а]р. – *жанчыны, жанкі*». У змешчаным пры перакладзеным ім рамане Д. Дэфо «Рабінзон Круза» дадатку ён каментываў «словы, недаволі зразумелыя некаторым беларусам або такія, аб якіх могуць з’явіцца тыя ці іншыя неўгрунтаваныя сумлеўкі»; сярод такіх лексем было прыведзена і слова *жанчына* («чалавек жаночага полу») з агаворкай, што ў гэтым жа значэнні ўжываецца таксама яшчэ слова *жонка*.

Слова *кабета* сустракаецца ў 1920-я гг. у маладога празаіка Міхася Лынькова, магчыма, як элемент засваення ім «прыгожай» беларускай мовы (апавяданне «Андрэй Лятун» 1928 г.). У канцы 1920-х гг. існавалі таксама аўтары, у творах якіх ужывалася, бадай, заўсёды толькі слова *кабета*, напрыклад Лукаш Калюга: *старгавалася Аляксандра з кабетаю... паглядзець, што з яе за кабета была... Прузына ціхая кабета... Кабеткі, вы нічога яшчэ не гаварылі, – прасіў іхняе думкі сакратар* (у творах 1928–1932 гг.). Толькі ў рамане «Пуста-домак», які ствараўся ў 1933–1935 гг., у Л. Калюгі сустракаецца форма *жанчына*: *Даніла ад знакамітых чуў, што жанчыну з ног пачынаюць аглядаць*.

У некаторых выпадках ужыванне слова *кабета* як нейтральнага захавалася ў навучальнай літаратуры да сярэдзіны 1930-х гг., параўн.: *абступілі мужчыны, кабеты, старыя і малыя* (падручнік па беларускай мове для пачатковай школы К. І. Шапялёвіча 1933 г.).

І ва ўсходнебеларускай публіцыстыцы і навуковай літаратуры словы *кабета* і *жанчына* маглі ўжывацца поруч, часам у непасрэдным суседстве, параўн.: *Там гаворыцца, што фарысеі з ашуканскімі мэтамі схавалі пад карытам адну з сваіх кабет і яе дзетак, і што за гэта ашуканства жанчына зрабілася свіннёю* («Працы БДУ», 1927 г.).

У асобных публіцыстычных творах пачынала фарміравацца процістаўленне *жанчына* – нейтральнае, а *кабета* – размоўнае», параўн., напрыклад, ужыванні ў адным з артыкулаў Я. Лёсіка 1922 г.: *Беларусь-жанчына стаіць на шырокім шляху... Беларусь-жанчына садзіцца на прыдарожны камень... Потым жанчына нізка схіляе голаў... жанчына апавядае яму... У гэтых выпадках слова жанчына ўжываецца ў нейтральных ці высокіх кантэкстах. А вось іншы кантэкст: А падарожны ёй адказаў: «У цябе, кабетка, вялікая мэта...».* У цэлым у 1920-я – пачатку 1930-х гг. ва ўсходнебеларускай публіцыстыцы, у падручніках і спецыяльных навуковых працах пераважае ўжо форма *жанчына*, параўн.: *зраўнанне жанчыны з мужчынай у правах... свабодная ўмова*

мужчыны і жанчыны (часопіс «Полымя», 1926 г.); у разе атрымання жанчынаю спадчыны («Працы БДУ», 1927 г.); трэба шукаць пераважна сярод старых жанчын, дзяцей і старых мужчын (часопіс «Наш край», 1928 г.); Праца разняволенай жанчыны ўкараняецца ва ўсе галіны народнай гаспадаркі і ва ўсе ўрадавыя, дзяржаўныя і грамадскія ўстановы і арганізацыі («Падручнік па гінекалогіі» 1933 г.).

Слова *жанчына* прабівала сабе дарогу і ў Заходняй Беларусі, параўн.: *Дзіўныя вы людзі, пань-пісьменнікі! Калі жанчына мяняе каханцаў, як рукавічкі, вы зараз жа апавяшчаеце, што гэта новая кабета, свабодная... быццам чорт апанаваў гэтай жанчынай... Яна была запраўдная жанчына* (часопіс «Крывіч», 1923 г.); *як мужчыны, так і жанчыны* («Кніжка пра гарэлку» С. Рака-Міхайлоўскага 1924 г.); *Жаноцкая справа: Орган аб'яднання беларускіх жанчын* (назва віленскай газеты, якая пачала выдавацца ў 1931 г.). Слова *жанчына* ў часопісе «Крывіч» і газеце «Жаноцкая справа» ўжывалася, аднак, поруч са словам *кабета*, часам у непасрэдным суседстве.

У 1920-я гг. сустракаліся выпадкі, калі слова *кабета* замянялася на *жанчына* – і ў савецкай Беларусі такія выпадкі адпавядалі агульнай тэндэнцыі пашырэння слова *жанчына*, у тым ліку за кошт лексемы *кабета*. Так, напрыклад, рэдагуючы ў 1926 г. напісанае ў 1914 г. апавяданне «Рунь», М. Гарэцкі зрабіў змястоўную праўку, заадно выправіўшы слова *кабета* на *жанчына*: *кабета-беларуска была і ёсць мучаніца* (1914) – *Я не баюся. Свядомая жанчына павінна ўмець змагацца* (1926). Аднак у выпадку з працытаваным вышэй ужываннем з заходнебеларускай кнігі С. Рака-Міхайлоўскага *як мужчыны, так і жанчыны* праўка была зроблена ў адваротным напрамку: пры выданні кнігі ў Мінску слова *жанчына* было заменена на *кабета*: *як мужчыны, так і кабеты*.

Цікавым з'яўляецца тое, як словы *кабета* і *жанчына* былі прадстаўлены ў віленскім «Беларуска-польскім слоўніку» 1929 г. і мінскім «Польска-беларускім слоўніку» 1932 г. У беларускай частцы першага было пададзена слова *жанчына*, а *кабета* адсутнічала. У беларускай частцы мінскага «Польска-беларускага слоўніка» 1932 г. лексема *кабета* выкарыстоўвалася толькі як эквівалент да польск. *bialogłowa* з паметай «буржуазнае». Агульная тэндэнцыя другой паловы 1930-х гг. не выкарыстоўваць словы, якія маглі ўспрымацца як паланізмы, прывяла да таго, што слова *кабета* не фіксавалася ў «Руска-беларускім слоўніку» 1937 г.

Такім чынам, словы *жанчына* і *кабета* з'явіліся ў беларускай мове даволі позна: не раней, чым у XVIII ст. Канкурэнцыя ва ўжыванні паміж словамі *кабета* і *жанчына* выразна акрэслілася толькі ў 1920-я гг., пасля фіксацыі формы *жанчына* ў слоўніках. Прымняльна да гісторыі беларускай літаратурнай мовы 1920-х гг. лексема *кабета* не павінна разглядацца як запазычанне, паколькі ў XIX – пачатку XX ст. яна шырока ўжывалася ў літаратурнай і народнай мове. Да 1920-х гг. слова *жанчына* толькі эфемерна прысутнічала ў

літаратурнай мове, мае «штучнае» (і беларускае, незапазычанае) паходжанне. Значэнне для яго ўмацавання мелі патрэбы «запаўнення» парадыгмы (*жончын; жаночы – жанчына; муж-чына – жан-чына*) і ўмацавання дыстанцыі ад польскай мовы.

Злучацца і яднацца; лучнасць і еднасць. 21 лістапада 1938 г. была прынята пастанова бюро ЦК КПБ(б) «Аб перакладзе на беларускую мову слова “соединяйтесь” у лозунгу “Пролетарии всех стран, соединяйтесь!” і слова “область”». Згодна з гэтай рэзалюцыяй замест перакладу формы *объединяйтесь* як *злучайцеся* быў зацверджаны эквівалент *яднайцеся* ў выглядзе формы *еднайцеся*. Такі правапіс быў зацверджаны і 4 жніўня 1939 г. на сесіі Вярхоўнага Савета БССР. Паводле ўспамінаў аднаго з удзельнікаў правапісных абмеркаванняў, слова *злучацца* было заменена з-за непажаданых асацыяцый у сакратара ЦК КП(б)Б Н. Грэкавай са словам *злучка*, ужывальным у сельскагаспадарчай практыцы і справаводчых дакументах. Адхіленне ад правапісу ў форме *еднайцеся* было зроблена для распадабнення пачатку напісання гэтай лексемы са словам *яд*. Напісанне *еднайцеся* ў лозунгу праз *е* стварыла шматлікія праблемы карыстальнікам, якія не ведалі, як трэба было пісаць роднасныя словы *раз’яднанне, аб’яднанне* і інш. Пастанова зацвердзіла правапіс слова *вобласць*, што было выклікана ранейшым частым ужываннем у партыйных дакументах няправільнай формы *обласць*, аднак правапісны узус гэтага слова быў нестабільны, пра што сведчыць яго абмеркаванне на нарадзе ў ЦК КП(б)Б па пытанні рэформы беларускага правапісу ў сакавіку 1940 г. Прэзідэнту Акадэміі навук П. Горыну і Інстытуту мовы і літаратуры было даручана на працягу месяца падаць у ЦК КП(б)Б прапановы аб зменах перакладу шэрагу іншых слоў, якімі «беларуская мова засмечвалася нацдэмаўскімі варожымі элементамі».

Гісторыя з заменай слова *злучацца* на *яднацца (еднацца)* у складзе лозунга «Пралетарыі ўсіх краін, яднайцеся!», якая абмяркоўвалася на пасяджэнні бюро ЦК КП(б)Б у 1938 г., звычайна разглядаецца толькі ў гумарыстычным плане, як сведчанне выразнай некампетэнтнасці партыйнага функцыянера ў справах беларускай мовы. Аднак у кантэксце пераразмеркавання стылістычных рэсурсаў мовы, якое адбывалася ў 1930-я гг., яна можа набыць не толькі кур’ёзнае вымярэнне.

У гэты час замена слова *злучацца* на *яднацца* адбывалася не толькі ў рамках партыйнага лозунга. Напрыклад, у працэсе падрыхтоўкі новага выдання твора У. Леніна «Да вясковай беднаты» ў 1939 г. былы фрагмент *злучыцца ў саюзы* быў заменены на *з’яднацца ў саюзы*. Замену слова *злучацца* на *яднацца* і пазнейшае *аб’ядноўвацца* (верагодную кальку з руск. *объединяться*, якое само паходзіць з царкоўнаславянскай) можна разглядаць у кантэксце тэндэнцыі 1930-х гг. абмяжоўваць у складзе інтэлектуальнага дыскурсу многія «занадта простыя» словы, якія былі ў шырокім ужытку раней. У рамках гэтага працэсу

адбылася дыстрыбуцыйная і часткова стылістычная дыферэнцыяцыя ў межах пары *злучацца – яднацца*. Першы член гэтай пары часам стаў абмяжоўвацца ва ўжыванні ў высокім стылі.

У форме *яднацца*, з аднаго боку, праз форму *аб'ядноўвацца* магла бачыцца сувязь з царкоўнаславянствам рускай мовы *соединяться* (і гэта магло быць добра для стылістыкі беларускай мовы). Стылістычную ўзвышанасць формаў з *ядн-* ускосна можна назіраць на фоне спецыяльнага зніжэння стылістычнага статусу ў нарматыўных слоўніках канкурэнтаў гэтых утварэнняў: асобных формаў на *луч-*. Так, у «Тлумачальным слоўніку» дзеясловы *лучыць* ‘злучаць, яднаць’, *налучыць* ‘натрапіць, набрысці’ маюць зніжальную памету «размоўнае». З другога боку, не маючы прыстаўкі, як гэта мела месца ў слове *соединяться*, лексема *яднацца* не «па-рабску» капіравала структуру рускага царкоўнаславянства і адначасова захоўвала сувязь з многімі беларускімі народнымі беспрыставачнымі формамі тыпу *высіцца, дзівіцца, розніцца* і да т. п. Суаднесенасць формы *яднацца* са словамі народнай лексікі таксама магла лічыцца добрай з пункту гледжання агульнага народнага характару беларускай літаратурнай мовы. Зрухі такога тыпу пажадана разглядаць не толькі на прыкладзе канкрэтнай пары *злучацца – яднацца*, але і ў больш шырокім кантэксце суіснавання і канкурэнцыі сукупнасці дэрыватаў, заснаваных на адпаведных каранях.

Апісанае вышэй стылістычнае пераразмеркаванне ў пары *злучацца – яднацца*, пры якім слова *яднацца* набыло высокую стылістыку, а лексема *злучацца* стала ўспрымацца як «занадта простая», неабавязкова мела сілу для іншых утварэнняў з *луч-* і *ядн-*.

Дэрываты з *луч-* і *ядн-* у беларускай нарматыўнай мове не «сіметрычныя». Так, напрыклад, з асобнымі прыстаўкамі (*з-*, *пры-*) існуюць дэрываты на аснове абодвух каранёў, *луч-* і *ядн-*: *злучыць* і *з'яднаць, прылучыць* і *прыяднаць*. З дапамогай некаторых прыставак (*вы-*, *да-*, *за-*, *на-*) утвараюцца дэрываты толькі з коранем *луч-*: *вылучыць, далучыць, залучыць, налучыць*. А іншыя прыстаўкі (*аб-*, *уз-*) у беларускай літаратурнай мове даюць толькі ўтварэнні з коранем *ядн-*: *аб'яднаць, паяднаць, уз'яднаць*. Нарэшце, прыстаўка *па-* мае двухсэнсоўны статус: з аднаго боку, у літаратурнай мове не дазваляецца слова *палучыць*, з другога боку, такая форма шырока ўжываецца ў народнай мове, і некаторыя аўтары сцвярджаюць, што слова *палучыць* павінна быць нарматыўным.

Калі ў пары *злучацца – яднацца* была выяўлена стылістычная перавага яе другога члена на аснове караня *-ядн-*, то ў нейкіх выпадках дэрываты на аснове караня *луч-* могуць разглядацца як стылістычна калі не больш высокія, то прынамсі як роўныя са сваім адпаведнікам з *ядн-*. Параўнаем у гэтых адносінах адсутнае ў «Тлумачальным слоўніку» (але наяўнае ў «Руска-беларускім слоўніку») слова *лучнасць* са словам *еднасць*.

Паказальны сам факт пропуску слова *лучнасць* у створаным у 1960–70-я гг. «Тлумачальным слоўніку». Верагодна, гэта быў не выпадковы пропуск, а прынцыповая пазіцыя ў дачыненні да слоўнікаў 1920-х гг., у якіх лексема *лучнасць* фіксавалася. Так, напрыклад, яна была засведчана ў падрыхтаваным Я. Купалам другім (літаратурным) выпуску серыі «Беларуская навуковая тэрміналогія» (у значэнні ‘сувязь’), у «Падручным расійска-крыўскім (беларускім) слоўніку» В. Ластоўскага 1924 г. (у значэнні ‘ліга’) і ў «Беларуска-расійскім слоўніку» 1926 г. (у значэнні ‘сукупнасць’). У якасці адпаведніка слову *ассоциация* ў 11-м (грамадазнаўчым) выпуску серыі «Беларуская навуковая тэрміналогія» прапаноўвалася лексема *злучнасць*, якая мела пацверджанні ў ўзусе папярэдніх гадоў, параўн.: у *палітычнай і эканамічнай злучнасці Літвы з Беларуссю* (газета «Беларускае жыццё», 1919 г.), з *злучнасці ідэй* (часопіс «Польмя», 1924 г.). Слова *лучнасць*, аднак, адсутнічае ў нядаўна выдадзеным «Слоўніку мовы “Нашай нівы”».

Нібыта непрымальны статус слова *лучнасць* быў пацверджаны і абгрунтаваны ў навуковай літаратуры 1960–80-х гг. Так, у калектыўнай манаграфіі па гісторыі беларускай літаратурнай мовы 1968 г. лексема *лучнасць* кваліфікавалася як «вузкі дыялектызм у мастацкай літаратуры», а лексему *злучнасць* А. Я. Баханькоў разглядаў у кантэксце гаворкі пра сінанімічныя рады 1920-х гг., якія былі недаўгавечнымі з прычыны «прасоўвання беларускіх наватвораў у якасці альтэрнатыў іншамойнай лексіцы». На думку А. Я. Баханькова, неалагізмы тыпу *злучнасць* не змаглі замацавацца ў беларускай літаратурнай мове з-за таго, што ім была ўласцівая непрывычная навізна знешняй формы, а іх унутраная форма была матывавана толькі часткова, таму магла выклікаць двухсэнсоўнасць.

У мастацкай літаратуры першай паловы XX ст. слова *лучнасць* сустракаецца ў адной з паэм прозай Г. Леўчыка, вершах У. Жылкі і ў творах М. Зарэцкага. Слова фіксавалася ў публіцыстычным стылі: *пашыраць ідэю лучнасці Польшчы з Беларуссю* (газета «Звон», 1919 г.), *толькі праз лучнасць гораду й вёскі* (Адам Бабарэка ў рэцэнзіі 1924 г.). Слова *злучнасць* ужыта ў кнізе М. Дробава «Малая вайна. Партызанства і дыверсіі» (1931).

У заходнебеларускім друку ў 1920–30-я гг. яно сустракалася як звычайнае ў навуковым і публіцыстычным стылях, параўн., напрыклад: *U lučnaści z Polščaj zbudujem našu budúcnju* (газета «Jednaść», 1922 г., загаловак); *kab nawiazać zusim narmalnuju, zdajecca, lučnaść adnoha z druhim, nowaj relihii abjaulenaj z Biblijaj i filozofijaj* (часопіс «Chryścijanskaja dumka», 1928 г.); *Z inšymi bielaruskimi studenckimi arhanizacyjami ty budziem utrytoŭvać ciesniju lučnaść* (часопіс «Novaja varta», 1931 г.); *права на самастойнасць у федэрацыйнай лучнасці між сабой... у сціслай лучнасці з польскімі дэмакратамі* (творы Адама Станкевіча).

Прыклад ужывання розных слоў з каранямі *луч-* і *ядн-* паказвае, што іх стылістыка неабавязкова можа залежаць ад таго ці іншага караня, а выпрацоўваецца ў непасрэднай моўнай практыцы.

У цэлым стылістычная іерархія ў межах сінанімічных радоў беларускай літаратурнай мовы ў 1920–30-я гг. выпрацоўвалася паступова ў працэсе выкарыстання ў маўленні тых або іншых моўных сродкаў. Стылістычная іерархія, у тым выглядзе, у якім яна існавала ў 1920-я гг., моцна адрозніваецца ад сучаснай, замацаванай у слоўніках. Шматлікія лексемы, якія з пункту гледжання сучаснай стылістыкі не з’яўляюцца нейтральнымі, у той час нярэдка выкарыстоўваліся як цалкам прымальныя. Многія моўныя рэсурсы 1920-х гг. былі пераняты з ранейшага, «нашаніўскага» стану бытавання літаратурнай мовы. Сама незвычайнасць сацыяльнага кантэксту, калі на працягу кароткага часу беларускай мове трэба было аформіцца як літаратурнай, прыдатнай для абслугоўвання розных функцыянальных сфер, выклікала да жыцця сітуацыю, калі ў маўленні для абазначэння адных і тых жа паняццяў і прадметаў часам шырока выкарыстоўваліся сродкі рознага паходжання – як словы, якія перайшлі з папярэдняга этапу існавання мовы, так і шматлікія неалагізмы. З аднаго боку, гэта прыводзіла да існавання літаратурнай мовы ў вельмі дынамічным і «турбулентным» стане. У любы момант у маўленні магло з’явіцца новае слова, якое парушала ці, прынамсі, удакладняла іерархію, якія ўжо склаліся ці пачыналі складацца. З другога боку, не было іншага спосабу паспяхова ўсталяваць стылістыку беларускай мовы, акрамя як шляхам рэальнага ўжывання разнастайных рэсурсаў беларускай мовы ў розных функцыянальных сферах.

Пытанні для самакантролю

1. Як пытанне стылістычнай дыферэнцыяцыі беларускай літаратурнай мовы 1920–30-х гг. асвятляецца ў навуковай літаратуры?
2. Чаму ў многіх выпадках з’явы літаратурнай мовы міжваеннага часу ацэньваюцца згодна з сучаснымі ўяўленнямі пра літаратурныя нормы і стылістыку беларускай мовы?
3. Па якой прычыне аўтары лінгвістычных прац 1920-х гг. найбольш ахвотна ўказвалі на тыя моўныя сродкі, якія, на іх думку, павінны былі выдаляцца з літаратурнай мовы, але яшчэ вельмі рэдка праводзілі стылістычныя іерархіі ў рамках нарматыўнай мовы?
4. Што перашкаджала лінгвістам 1920-х гг. пазначаць стылістыку многіх зніжаных з сучаснага пункту гледжання слоў? Чаму сярод стылістычных кваліфікатараў такія пазнакі, як «дыялектызм» і «вульгарызм», сталі выкарыстоўвацца ў першую чаргу?
5. Чым можна растлумачыць шырокую ўжывальнасць у 1920-я гг. слоў *абгаварыць* ‘абмеркаваць’, *абгаварэнне* ‘абмеркаванне’ і нязначнае пашырэнне слоў *абмеркаваць*, *абмеркаванне*?
6. Чаму ў розных сферах выкарыстання беларускай літаратурнай мовы ў 1920-я гг. у значэнні ‘змняцца, пераўтварацца’ шырока ўжывалася слова *абяртацца/абярнуцца*, чаго не назіраецца ў сучаснай мове?

7. Па якой прычыне выкарыстанне ў якасці адпаведнікаў руск. *огромный* і *громадный* вялікай колькасці беларускіх варыянтаў тыпу *вялікі, велізарны, вялізны, велічэзны* можа ўяўляцца недастатковым?

8. Чаму нельга лічыць, што ў 1920-я гг. слова *жанчына* ўжывалася ў беларускай літаратурнай мове «традыцыйна»?

Спіс рэкамендаванай літаратуры

Германовіч, І. К. З гісторыі лексічнай дублетнасці ў беларускай літаратурнай мове / І. К. Германовіч // 3 жыцця роднага слова: лексікалагічны зборнік / рэдкал.: А. І. Жураўскі (гал. рэд.) [і інш.]. Мінск, 1968. С. 88–96.

Германовіч, І. К. З гісторыі некаторых слоў у беларускай літаратурнай мове / І. К. Германовіч // Лексікалогія і граматыка (зборнік артыкулаў па беларускай і рускай мовах) / пад рэд. Л. М. Шакуна і П. П. Шубы. Мінск, 1969. С. 3–10.

Германовіч, І. К. Лексічныя дыялектызмы і наватворы ў беларускай літаратурнай мове 20–30-х гадоў XX ст. / І. К. Германовіч // Вес. АН БССР. Сер. грамад. навук. 1963. № 1. С. 110–120.

Германовіч, І. К. Назіранні над лексікай беларускай літаратурнай мовы 20–30-х гадоў XX ст. / І. К. Германовіч // Беларуская мова (даследаванні па лексікалогіі) / рэдкал.: М. Р. Суднік (гал. рэд.) [і інш.]. Мінск, 1965. С. 13–25.

Каўрус, А. Слова: у слоўніку, у тэксце / А. Каўрус. Вільня, 2014.

ЗМЕСТ

ПРАДМОВА	3
1. ПЕРЫЯДЫЗАЦЫЯ ГІСТОРЫІ БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЫ 1918–1941 гг.	5
2. БЕЛАРУСКАЯ ЛІТАРАТУРНАЯ МОВА 1920–30-х гг. У АСВЯТЛЕННІ НАВУКОВАЙ ЛІТАРАТУРЫ САВЕЦКАГА ЧАСУ	13
3. ПЕРАЕМНАСЦЬ БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЫ МІЖВАЕННАГА ЧАСУ З МОВАЙ «НАШАНІЎСКАГА» ПЕРЫЯДУ	30
4. РАЗВІЦЦЁ ЛЕКСІКІ БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЫ	43
5. МОЎНАЕ РЭДАГАВАННЕ Ў БЕЛАРУСІ Ў 1920–30-я гг. ЯК САЦЫЯЛЬНАЯ ПРАКТЫКА І ЛІНГВІСТЫЧНАЯ РЭФЛЕКСІЯ	56
6. СТЫЛІСТЫЧНЫЯ ЗРУХІ Ў СІНАНІМІЧНЫХ РАДАХ	86

Вучэбнае выданне

Запрудскі Сяргей Мікалаевіч

**ГІСТОРЫЯ БЕЛАРУСКАЙ
ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЫ (1918–1941 гг.)**

Вучэбна-метадычны дапаможнік

Адказы за выпуск *А. А. Лагвіновіч*

Мастак вокладкі *Т. Ю. Таран*

Тэхнічны рэдактар *Т. К. Рамановіч*

Камп’ютарная вёрстка *Н. І. Бандарчык*

Карэктар *Н. В. Яценка*

Падпісана да друку 03.05.2017. Фармат 60×84/16. Папера афсетная.

Рызаграфія. Ум. друк. арк. 6,74. Ул.-выд. арк. 10,2.

Тыраж 100 экз. Заказ 270.

Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт.

Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі выдаўца, вытворцы,
распаўсюджвальніка друкаваных выданняў № 1/270 ад 03.04.2014.

Пр. Незалежнасці, 4, 220030, Мінск.

Рэспубліканскае ўнітарнае прадпрыемства

«Выдавецкі цэнтр Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта».

Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі выдаўца, вытворцы,
распаўсюджвальніка друкаваных выданняў № 2/63 ад 19.03.2014.

Вул. Чырвонаармейская, 6, 220030, Мінск.